

0114
8K 5
5 18

ISSN 0235-0082

ՀԱՅԿ ՏՊԵՐ

72 1989

Чечен чогаал
сеткүүлү
72 - 1989

Тыва АССР-ниң
Чогаалчылар
эвилели

1946
ЧЫЛДА
ҮНДЕЗИЛЭЭН

КЫЗЫЛ
ТЫВАНЫҢ НОМ
ҮНДҮРЕР
ЧЕРИ

Номерде

ТООЖУЛАР. ЧЕЧЕН ЧУГААЛАР
*Е. Танова, Ч. Куулар, В. Монгуш,
М. Көжелдей, В. Хомушка.*

ШҮЛҮКТЕР

*А. Даржай, О. Сувакпит, В. Серен-
оол, М. Доржу, С. Молдурга,
Н. Ооржак* болгаш өскелер-даа.

ОРУС ЧЕРНИҢ МӨҢГЕ АЛДАРЫ
А. С. Пушкин. Египет дүннери.

ЛИТЕРАТУРАЛАРНЫҢ
НАЙЫРАЛЫ —
УЛУСТАРНЫҢ НАЙЫРАЛЫ

Акы-дунма улустарнын шүлүкчүле-
ринин шүлүктери.
Ровионун чогаалчылары — «Улуг-
Хемде».

ТӨӨГҮНҮН БАЛАЛЧАК
АРЫННАРЫ

Г. Сайзуу. Ачам Оюн Данчай дуга-
йында чүнү билир мен?

КИЖИЛЕР, ЧЫЛДАР

М. Ховшыг. Дадаазын дег даам.

С (Тув.)
У49

Редакция коллегиязы:

А. А. ДАРЖАЙ (редактор), А. К. КАЛЗАН, Д. С. КУУЛАР,
С. В. КОЗЛОВА, Ю. Ш. КЮНЗЕГЕШ (харысгалгалыг редак-
тор), О. Ө. СУВАКПИТ, С. С. СУРУҢ-ООЛ, М. А. ХАДАХАНЭ.

У $\frac{4702580600-51}{133(01)-89}$ 22-89

© Тыванын ном үндүрер чери, 1989 ч.

Тоожулар, чечен чугаалар

Екатерина ТАНОВА

ДОШКУН ЧЫЛДАРНЫҢ ЧАЗЫ

Тоожудан эгелер

1937—1938 чылдарда «Чоннун дайзыннары» деп нүгүлдеткеш, актыг черге шаажылатканнарның хиличектенип өскөн ажы-төлүнгө тураскааттым.

А В Т О Р Д А Н

— Ачамны контр херээ дээш тудуп аппаратта хырын иштигге турган кижидир мен. Ынчангаш ада деп чүве көрбээн. Авам чугаалаар чүве ийин. Бир кежээ ашак-кадай өггө орда, өдекке машина маңнап келген дээр. Хавыяа-демдээ хөректөринде кылаңнашкан даргалар машинадан дүшкөш, өг даштындан: «Бээр үн, ашак!» дээн ол-ла. Ашакты машинаже кирип иткеш бурт дээннер. Ол олчаан бажы-биле барган кижидир. Чүнү үүлгедип каанын кым-даа билбес — деп, кижиди ортузу чеде берген херээжен кижиди чугаалап органын дыңнаан мен. 1937—1938 болгаш оон соңгааргы-даа чылдарның репрессиязының үезинде шак ынчалдыр адаларын оскунган уруглар дыка хөй.

— Ачамны келдереткен деп медээ алгаш, авам-биле дыкала өөрөөн бис. Сактырымга бүгү чер-делегей-даа бистиң-биле кады өөрүп турган ышкаш сагындырган. Мен дораан-на шеригде албан эрттирип турар дунмамче чагаа бижипкен мен. Ол өөрүнчүг медээни аңаа дүрген-не чедириксэн мен. Удавайн ооң харызы чедип келген. Ында мынча деп каан болду: «А бистиң качыгдаан чаш назынывысты кым эгидип бээрил? Аңаа кандыг келдерел көргүзерил?».

«Контр» деп коргунчуг сөс хоорай-суурга, кадарчы кодан-нарга хылыш бизин хыыладыр чайып чоруп турар үеде чеже-чеже кем чок баштар кара черже хөмдүнгөн, кандыг-кандыг тура-сорук, чаагай сеткилдер кара-бажың ханазында калбаан дээр. Хилис черге ялалаткаш, бажы-биле барганнарнын дугайын ам бо хуннерде архив материалдарындан улус коптарып, оларнын актыг-шынын илередип, эскит-тудуу-даа бол, билни алганын чонга таныштырып эгелээн. Эрткен төөгүвүс дугайын чонга шыны-биле чугаалаарынын изиг-түлүк үези чоруп турар. Бодунуң төөгүзүндөн хөй-хөй чаа чүүлдерни чон ам билнип ан турар.

«Чоннуң дайзыннары» деп адаткаш шаажылаткаиннарнын өг-бүлелериниң, чоок кижилериниң чурттап эрткен хилинчээ бажы-биле барганнардан чиик-даа болбаан. Ийе, оларнын өг-бүлелериниң ээлери улуг кижилер кандыг-чүү-даа болза амыдыралдың эге базымын кылып, кыска аас-кежиктиң амданып ап, эвээш-биче-даа бол чуртталга деп чүвени көрүп четтигин-кен болгаш кадыг-бергени-даа караан шимгеш, кулаан кыскаш шыдажып эртип чораан-на ыйнаан. А оларнын өскүс арткан чаш ажы-төлү? Ол кем-бачыт кылыр хамаанчок, авазынын аа сүдүн безин чедир эммээн, ачазынын чылыг хойнунга олуруп, оларнын шыырак экинге даянып четтикпээннерге амыдырал кандыг болганыл?

Дошкун частың когурумнуг соок шуурганы чаа-ла черден бакылап частыр чедип орган чечекти салба берип каапканы дег, ол чаш кижилерниң амыдыралын шын эвес каржы хоойлу сы базыпкан. Меге-нүгүл-биле «Чоннуң дайзыннары» дирткеш иниттиргеннерден күрүнеге бедик албан ажылы кылып, хоорайга чурттап чораан Тываның баштайгы интеллигентилери-даа бар, ырак-кыдыг көдээ черге мал азырап, тараа тарып, анча дужунда ажы төрүп чурттап чорааннар-даа бар. Оларнын чаш ажы-төлүнүң салым-чолу шуптузунга бир дөмей, оларнын чадыкпаан чаш чүректеринге-даа, дадыкпаан күш-дамырынга-даа берге-ле болган. Оларнын чамдыызы амыдыралдын аар-бергезинге шыдашпайн эрте чажында-ла чок апаргылаан. Өскелеринге амыдырал шынгы шылгалданы тудускан.

Дошкун частың когурумнуг шуурганынга таварышкаш хилинчектенип өскөн кижилерниң салым-чолунуң дугайын бижиңир деп бодап алган мен. Мону чүгле чаңгыс кижиниң салым-хуузунга үндезилевээн мен. «Контрлар» ажы-төлүнүң амыдыралынын дөмейлешкек, нинтилешкек байдалдарын алгаш, чаңгыс овор-хевирни тургузарынга ажыглаан мен. Ынчангаш бо номну тураскаатканым кижилер номнуң арыннарындан боттарың танып каар болза өөрүүр ийик мен...

— Сайдаш! Сайдаш! Кыргызан-авай, Сайдаш чедип келди!— деп, ег чанынга ойнап чыткан бичии Чаймаа угбазын көрүп кааш алгыра берген.

Сайдаш дунмазын сакты бергени илден, караанын чаштары чаактарын куду борбацайындыр чуглуп бадып турган. Дунмазы Сайдаштан так-ла куспактанышкан. Ындыг-даа ыйнаан. Ол бажыңыдан ындыг үр бир-ле дугаарында ырак чорааны ол-ла болгай. Ол дунмазын чыыра тыртып, чаагынче ошкан кааш, чедип алгаш өгже кирип келген.

— Кыргызан-авай, экии! Мен чедип келдим — дээш, от көзөн орган кыргызан-авазынга баргаш, эктинден куспактаан. Кыргызан-авазының шырайы бир-ле аймаараан, эпчоксунган-даа ышкаш болган. Сактырга Сайдаштын чанып келирин ол манаваан-даа деп. Кыргызан-авазы Сайдаштын бажын ээй тыртып, чыттап кааш, чугаалаан:

— Өскөннени але, уруум. Эки дыштанып алган хире-дир сен, ол болбазыкпе.

— Ийе, кыргызан-авай, лагерьге дыка солун чорду.

Бичии Чаймаа угбазынга улажы берген:

— Кыргызан-авай, мен база угбам-биле лагерь барыксап тур мен. Ам сээң лагеринче чоруптаалам, угбай.

— Ам лагерь хагдырган, дунмам. Амды чылын лагерь баарымда сени ап алыр мен.

— Экизин, угбам-биле кады лагерь баар мен — дээш, Чаймаа амырап, адыштарын часкавышаан, өрү халыгылаан.

— Лагерьге турган уругларның төрелдери үргүлчү кээп-ле турдулар. Чүгле менээ кым-даа келбээн. Ачамны манап-ла турдум. Ачам чай чок болганы ол-дур деп бодааш, улуг мунгаравадым-даа, кыргызан-авай.

— Ийе, уруум, сен угаанныг-ла кыс болгай сен — дээш, кыргызан-авазы өскээр көрүнген. Ол берге айтырыгны Сайдаш кажан-на сала кааптар ирги деп коргуп олурда-ла, оозу айтыра каапкан:

— Ачам ажылдап тур ыйнаан але, кыргызан-авай? Бөгүн ол эрте чедип кээр болза. Ачамны сакты бердим. Лагерь чанынга машиналар кээрге-ле, ачам деп бодааш, халып кээр турдум. Ачам-даа эвес, өске улус-ла боор чорду.

Кыргызан-авазы чүнү-даа ыттавайн таакпылай берген.

— Мен лагерьге дыка хөй чаа эштерлиг болдум, кыргызан-авай.. Элээн хөй тыва ырлар база өөрөңнп алдым. Ам бирээзин сөңгө ырлап берейн, дыннап көр даан, кыргызан-авай — дээш, кыргызан-авазы чүү-даа дээрин манавайн, улаштыр ырлай берген:

Каан хүндүс өрү көөргө, оой-оой-оой.
Кас-ла куштуң ужары дег,
Каттышкаштың ойнай бээрге, оой-оой-оой,
Галстуктуг пионер чараш...

— Чараш-ла ыр-дыр, уруум. Пийнерлер чараш болбайт канчаар — дээш, кырган-авазы ыт чок олуруп берген. Мындыг чажындан ыр-шоорлуг, ыт-шимээнниг чаш уруумнуң аас-кежи чүге-ле оон чайлай бержик ирги деп бодап, кырган-авазы харлыккан дег, даңзанын шыйылады сорбушаан, караанын чажын уругларынга эскертпейн чеди-биле бүдүү чода туткулаан.

— Акым кайыл, кырган-авай? — деп, Сайдаш айтырган.

— Та, уруум. Өгден үнер эвес, кайнаар барганы ол ирги але, моон?

— Акым дүрген келир болза, аңаа бижип алган демдег-лелдерим номчудар мен. Ам бажыңывыска бараалам, дунмам. Ачавыс удавас чедип келир боор — дээш, Сайдаш дунмазын четкеш, үнүпкен.

Кырган-авазы чүнү-даа чугаалаар аайын тыппайн ангадай берген чүве дег, хейде-ле уругларының соондан алгырган:

— Ой, чем-аъш ишпейн кай баарыңар ол, бээр келинер!

Уруглар шагда-ла бажыңының эжинде барган.

— Ой, бажың чүге шоочалыг чүвөл кырган-авай? Хөктүүн аа — деп, Сайдаш алгыра берген. Ол бажыңы кажан-даа шоочалыг турганын көрбээн болгаш аажок элдепсинген.

— Харын... тенок анайлар кирбезин дээш шоочалап каан чүве-дир ийин, уруум.

— Тенок анайлар? Ой, хөктүүн але, ол канчап бажыңче кирип турар апарганнары ол? Че, ачам келгеш, ажыдыптар-ла ыйнаан. Лена, Витя сугларга бараалам — дээш, дунмазын четкеш, кожаларының уругларыңче чорупкан. Четтинчип алган бар чыткан бичии уругларының соонче көргөш, кырган-авазы ыглапкан.

— Мындыг чажындан тура чоп-ла күжүрлерниң салымы бак болганы ол ирги? Чүнүн-не ужун бурган ыңдыг килеңин бо чаш чүвөлөрже чорутканы ол ирги? Иезинден ол чарылган. Анаа-ла нам, чазаанга бараан бооп чораан адазы багай херек-ке ол онаашкан. Оон орнунга оглум аарааш-даа өлгөн болза, ужур-ла ыйнаан...

Оглу бир хүн чаңчыкканы ёзугаар авазының өөнгө дүш-тээр үезинде келбээн. Кежээ база келбээн. Харын-даа хондур келбээн. Моон мурнунда база ыңдыг таварылга тургулаан бол-гаш чай чок ажылдыг кижин ыңдыг-ла ыйнаан, бир черже дарыы

сурдакчылай берген чадавас. Чоп кижиге чугаалап кагбас оол боор деп бодап, чүге-ле ийик, сагыжынга анчыы кончуг апарган. Ооң мурнунда ынай-бээр чүве баарда баш удур чугаалап, уругларын эки турар силер деп чагыл каар, ижер-чиирин-даа садып, белеткеп каар-ла турган болгай. Ам канчап барганы ол ирги деп бодап, Чанзанмаа кадай иштинде бүдүү дүвүрөп олурган. Оглу сөөлгү катап авазынын өөндөн эртези кончуг шалбуул шайлай тыгтып ал-ла чорупкан. Далаштыы кончуг үнүн чыда, ол чугаалаан:

— Бөгүн нам Төп Хораазынга эртен эрте хурал болур чүве-дир. Далашпас болза хоржок, озалдаарга эпчок-ла болгай — дээн. Оон бээр каш-даа хона берген. Оон кадында улустуң ында-мында үрүлөшкөн чугаа-соодунуң дүвүрөнчии-ле кончуг:

— Хуралдап олуруптар орта ол-бо чүктен октуг-боолуг шериглер үне халышкаш, дайзыннарны туткулап алгылаан...

— Японияже караннадып бар чытканнар-дыр. Оларны бир улуг дарга кижиге мотоцикл-биле четкеш, тудуп алган-дыр...

— Тываны Японияга кадар дээш бүдүү хөделип турган улус-тур...

— Карманнарында эндерик япон акшалар дыгып алган чоруп турганнар-дыр...

Сагышка дүвүрөнчии-ле кончуг. Чанзанмаа кадай дүнелерде уйгу удувастан. Оглун бодап чыда хонар. Ол чүү дайзыннар тыптып келгени ол ирги? Ол ыйыпуун деп чери кайда чүве ирги, ол чүү улус ирги? Оглум ол дайзыннар-биле сүржүп тур боор, ок-боо аксынга таваржы бээр ийне деп сагыш чооваар дээш, боскунче чөм-даа ашпас. Бодаан-на чүвези ол. Каш хүнерде ол оглунуң бүгү чуртталгазын андара-дүндере бодап каапкан. Биче-чажындан тура-ла амыр-дыш чок дырбаңайнып чораан күжүр-ле болгай. Байларга хөлечиктеп-даа шаг болган. Куусаал өөскүп турар үеден эгелээш, бичии-даа анаа олурган эвес. Моолче чыл-чылы-биле сургуулдап-даа чоруй баар, Москваже элчиннеп-даа чоруй баар. Чон дээш, нам-чазак дээш амыр-дыш чок дырбаңайнып чоруур болгаш, чонунга хүндүлүү-даа кончуг кижиге-ле болгай. Ам ол чүү дайзыннар-биле демисежи бержи ирги? Бурган өршээп, ок-боо аксы ойлай берзин, бак-ла чүве ыңай турзун! Чаш ажы-төлүнүң аксының кежии бар-ла ыйнаан...

Үнген-кирген улус бүдүү бижирешсе-бижирешсе, чүвениң байдалы Чанзанмаа кырганга билдине берген. Ооң соонда ол ийи кулаан кыскаш олурупкан. Улус арнынче көөр хамаанчок, өрү хүнче безин көөр харыы чок апарган.

Каан хүндүс аяс дээрден чантык-динмирээшкин чыжырааны-биле дөмей-ле каржы-дошкун, кижиге дыннап чорбаан сөс-

тер дыргынналып эгелээн. «Контрлар» деп сөс улустун аксынга эптежип-даа калган чүве дег. Ону дыңнаарга бир-ле когурум-нуг чоткан-шуурган үезинде багай өгнү даш долу салба берип турганзыг-даа. Улус үр-ле үрүңейнип келген.

«Контрларны» шиидер үези келгенин Санчайның авазы бүдүү улустан дыңнап алган. Ол оглунуң судунга олуржуксаан. Ынчалза-даа ону судче киирбээннер.

— Оода-ла оглум чүнү үүлгедип каанын бодум кулаам-биле дыңнап көрейн. Ону мен-не төрүп каан болгай мен. Ол менээ чүгле шынын чугаалаар ужурлуг. Мени эрттирип көрүңер — деп, боо туткулаан ширини шагдаалардан ол дилеп, чаннып шаг болган.

— Силерниң судка олуржурунар албан эвес. Аңаа олургаш-даа дөмей-ле чүнү-даа билип ап шыдавас силер — дээш, эжик аксында шагдаалар Чанзанмааның оруун дуй турупканнар. Суд чоруп турган бажың даштынга ол элээн үр-ле олурган. Эрткен-дүшкеннерден таныш-көрүш улус олче удур көөрүндөн эпчоксунган дег оя жылаштажып эртип турган. Оларнын чамдыктары ону бүдүү кээргеп, ынчалза-даа оозун улуска көргүспезин кызып чоруп турган. Чамдыктары кочулаан дег, чырыктарын чыртайтты хүлүмзүрүп, өскелери корткан чүве дег, ырактан хая көрүңгүлей каап-даа бар чыдарлар.

«Контрларның» херээн үзе шииткен суд доозулган. Бажын кестирип шииттирген Алдан-дургуннарның сөөлүндө, бөлүк кижилерни хары угда амы-тынын үзүп шиидер деп шииткел Тыва черге турбаанын улус бүдүү чугаалажып чоруп турган. Санчай-биле кады элээн-не хөй эртем-билиглиг улуг ажылдакчылар «контрлар» деп адаткаш, адып шаажылаар шииткелге онаашкан. Тыва улустуң тоолдарында «Өлүрер малдың ханын алып, өлүрер кижиниң сөзүн алып» дээни ышкаш, шаажылаттырарларга сөөлгү сөстү бергеннер.

— Авам-биле ужураштырып көрүңер. Өскүс-чавыс уругдарыым чагып каайн — деп, Санчай, ооң сөөлгү сөс чугаалаар ээлчээ кээрге судтан дилээн. Шаажылалга чедир каш-ла шак артканда, Санчайны авазы-биле ужураштырган.

Шаараш хана-карак өттүр арны куураып, арыпкан оглун Чанзанмаа танып кааш ыглапкан. Элээн үр кара-бажыңга чытканы, база сагыш-сеткилдин хилинчээ Санчайның бүгү мага-бодунга ханы исти арттырып кааны илдең.

— Канчап барганың ол, оглум?— деп, Чанзанмаа арай боорда айтырган.

— Чүнү-даа канчанмаан мен, авай. Төрээн немнин сээн мурнунга шынын чугаалап тур мен. Арын-нүүрүм арыг. Чонумга дайзын эвес мен. Ону уругларымга дамчыдар сен. Чүү-даа чүве

болур болза, ачавыс буруу чок деп билип алзыннар. Меге хоп-нүгүлге таварышкаш, оон уштунуп шыдавааным ол-дур — деп, ийи талазында боолуг шагдааларга кадартып алган Санчай авазының карактарыңче дорт көргөш, чугаалаан. Чанзанмаа чүгле үзүк-соксаал чок төктүп турган карааның чажын ченибиле чоттунардан өске, чүнү-даа чугаалап шыдаваан.

— Кыраан назыныңда сээн сеткилинге мындыг аар чүве таварыштырарын кым бодап чораан боор. Ол дээш мени буруудатпайн көр, авай. Мен шынап-ла актыг мен. Шын дөмей-ле кажан-даа көстү бээр...

— Че, үенер төне берди!— деп, таңныылдарның бирээзи шыңгыы хөрөктей аарак чугаалаарга, Чанзанмаа арны куурара берген оглунче хая көре-көре үнүпкен. Оглун сөөлгү катап көргени ол.

«Чоннун дайзыннары контрлар» деп адаттырган кижилерге шииткел аар болган. Бөлүк контрларның бирээзи оон оглу болу бергенин Чанзанмаа канчаар-даа бодаарга, сагыжыңга дүүш-нес болган. Оглу авазыңга кажан-даа меге чүве чугаалап чорбаанын ол билир. Сөөлгү ужуражылгага база оглунуң шала соолбуарарып, онгарара берген карактары мегелевейн турганын ол сеткилинден билген. Ооң шынап-ла актыыңга авазы бүзүрээн. Ол бүзүрел кырган Чанзанмааның сеткилин хензиг-даа болза чиигедип турган. «Шын кажан-даа көстү бээр» дээн оглунуң сөстөрүн ол сагыжыңга так шыгжап алган. Ол-ла сөстөрүн Санчай өске ол ышкаш шииттирген эштери-биле кады оларның бажының кырыңга диргелип келген боолар дааштап эгелээри-биле деңге тамы иштинче чүглүп кээп дүжүп чыда алгырганын ол кайын билир ийик. Шииткел күүседикчилери Санчайның сөөлгү сөстөрүн оон авазыңга хамаанчок өске улуска безин кайын чугаалаар ийик. Харысаалгадан коргарлар-ла болгай. Чүгле боттары аразында бүдүү чугаалажып турганнар.

7

Хөрөнги хавырып келген улус бажың иштинге чырык-ла чүве арттырбаан. Оода чадаарда чаш уругларның безин чүгээр-чүгээр идик-хевин хавыра бергеннер.

— Ынчанмайн көрүнер, чаш чүвөлөрнүң хептерин арттырып берип көрүнер. Кыштын соогу кел чыдырда, оларга чүнү кедириптер мен — деп, Чанзанмаа дилеп шаг болган.

— Шаптыктавайн көрүнер, аңар. Дайзын төрүп алган кижини, оон ажы-төлүнүн дугайың боду-ла бодаар апаар ыйнаан. Харын-даа сээн мал-маганыңга дегбээниңге четтирдим дивес сен бе!— дээш, хөрөнги хавырыкчыларының бирээзи шкафта

азып каан турган уругларның кышкы тоннарын ушта тырткылааш, даңзылап алгаш, Санчайның савыяа тонунуң, хром сапыктарының кырынче октапкан. Хевис, орун-дөжек херекселдери бир өске черде овааланы бергилээн чыткан. Адак сөөлүндө Сайынның чангыс-ла катап кеткен чаа костюмуң данзылай бергеннер.

— Чаш чүвелерде буруу чүү деп аан — дээш, Чанзанмаа оон ыңай ол бүгүнү көөрүнүң орнунга көрбээни дээр деп бодааш, бажыңдан үнүп чорупкан. Бажыңче кирип орган Сайынны баш удур дозуп алгаш, «ынаар барба, оглум» дээш, өөпчө эдертип апарган.

— Мени ажылга албас хире-дир, кырган-авай. Хар-пазы-даа четпээн дижир, аңгы-ызыгууру таарышпас-даа дижир чүведир — деп, Сайын өрү-даа көрбейн, хөңнү багай чугаалаан.

— Ажырбас, оглум, мунгарааш чоор сен. Көдээже көжүп, каш малывысты азырап, амыдырай бээр бис ынаан. Хол-бут кадык турда, кижичи кайын ажырап ийик, чудуруун чудук алдынче суккан эвес — деп, кырган-авазы оглун оожуктуруарын кысқан.

Каш хонганда Санчайның көдээде уруу ашаа-биле кады чедип келген.

— Уругларның бичезин бис азырап өстүрүп каалы, чап кижичи түрөй бээр-ле болгай — деп, күдээзи чугаалаан.

— Улус силерни ол-бо деп барбас ирги бе, уругларым. Чоп арай чүвениң байдалы багай хире чүвөл аан. Улус бистиң багай өөвүскө киреринден сестир апарган чүвөл. Чүглө бо кожалар-ла улус көрбөс аразында кире маннажып кээр. Чүү-хөөзүн-даа бо уругларга сунуптар-дырлар ийин, хөөкүйлөр.

— Улус чүү деп чүү дээр боор, мен база-ла ачамнын уруу ышкажыл мен. Дунмамны харын уруг кылдыр азырап алып мен — деп, Санчайның улуг уруу шиитпирлиг чугаалаан.

Дунмазы олардан чарлып чоруй баарга хомуданчыг-даа болза, амыдыралдың бергезин билгеш, Сайын биле Сайдаш шуудунга кирип, чүве-даа ытташпааннар. Угба, честези Чаймааны алгаш чорупканнар. Каткы-хөглүг, шоваалаң Сайдаш ам уруглар аразынче-даа кирбес, барза-даа ыт-дааш чок анаа олурар, биегизи дег ырлап-шоорлап, маннап чоруур чүве-даа чок. Чамдык тенек оолдар Сайдашты көргөш: «Көрүңерем, оолдар, бо контрнуң уруун» дижип, оон соондан даш-даа дажагылай бээр. Кырган-авазының чагып кааны-биле Сайдаш оларже удур чүве-даа чугаалавас, дүрген-не дезиптерин бодаар. Чүглө кожазы Лена көрүп каанда, тенек оолдарны сывырыптар. Кожаларынын уруглары, Сайдаштың кады ойнап өскөн эштери-ле ону кээргеп, оон-биле ойнаарлар.

— Сайдаштан ол-бо чүве айтырып, улус көрүп турда ынаар маңашпаңар — деп, Ленаның авазы уругларга чагып каар турган. Ында база ужур бар дээрзин уруглар бичии-даа болза билип турганнар. Ленаның авазы Мария Федоровна Санчайны, ооң өг-бүлезин шагдан тура эки билир, кады-кожа чурттап шаг болган. Ооң чоннун дайзыны контр диртип, шийтиргенинге безин бүзүрөп чадап турган. Берге хуннерде ол Санчайның авазын деткип, ооң уруг-дарыынга дузалажып турганын чамдык кижилер көргөш, чогуур черлерже дыннадып-даа тургулаан. Ооң ужундан Мария Федоровна үстүкү черлерге байысаадып-даа тургулаан.

— Өскүс-чавыс чаш ажы-төлде чүнүн буруузу боор — деп, Мария Федоровна удурланырын-даа оралдашкан. Ынчалза-даа чүвениң байдалы арай берге хире болган. Олар-биле харылзааны соксадыр деп аскы-сөзүн берзе-даа, не кижини болгаш, Мария Федоровна ол азаашкынын болган чок-ла үрөптөр. Улус көрбээн аразында Чанзанмаа кадайның өөнгө кире халып кээр, кандыг дуза херегин айтыра бээр. Өскүс уругларга бодунун уругларының бичелеп калган хептерин-даа эккеп кедирип каар. Өске сөөк-даа бол, эки сеткилдиг кижилер кижиниң дөргүл-төрөли-биле дөмей-ле. Чамдык ырак төрөлдөр безин оларны билбес-танывас кижилер апаргылаан, өгнү оюп эртип, уткужуп келгөш, өскээр көрнү бээр. Өске-башка-даа болза эриг баарлыг кижилер олар-биле кожа чурттап олары Чанзанмаага деткимче бооп турган.

Сайдаш школага оон ынай өөрөнмес деп дыңнааш, эштери аажок хомудааннар. Сумказын туткулааш школаже чоруп турган уругларны көргөш, Сайдаш бүдүү ыглап бадырыптар апарган.

Бир-ле хүн Чанзанмаа кырган өөнгө чааскаан орда, ийи дарга чедип келген. Бирээзи анаа хептиг, бирээзи шагдаа хептиг. Анаа хептиг дарганың адыыргаксымаары-ла кончуг. Ол арта-ла быктын даянып алгаш, кылаңайнып турар сапыктарын кыйырадып каап, шыңгыы үн-биле хөмө тавараан:

— Силер ам моон дарыы көжүп чоруңар. Силерниң ам хоорайда кылыр чүвенер чок. Үш хонук иштинде моон арлыр силер...

— Ийе, оглум... оглум даадым, даргам, черле көжер деп ордувус. Багай улус таныш-көрүш, дөргүл-төрөл чоогу тыртып, Межегей углаар деп бодап ор бис...

— Чок, ынчип болбас. Аалдар-биле кады хонуп болбас. Чангыс өг чурттаар ужурлуг силер.

— Пох, ындыг чүве бе кай. Че, чангыс өг-даа болза орап бис ыйнаан.

--- Аалдар чоогунга хонмас. Межегейже эвес, мынаар Ондум өрү баар силер.

Чанзанмаа оон мурнунда-ла хоорайдан көжүп чоруур деп бодап алган. Чүглө кымның-биле кады хонуп алырын боданып, мурнунда кыштап чораан кыштаанга канчап каш малга чиртүр сиген-ширбииш тыптынып алырыл деп бодап орган. Ам байдал өскерилген. Өске черже көжер болган.

— Ийе, даргаларым, айтып берген черинерже шимченир бис ыйнаан — дээш, Чанзанмаа тип алган даңазын шыйыла-дыр сора берген.

Ынчан чаа-ла кара-доңдак дүшкелек турган. Көжөринге белеткенир хөй чүү боорлаан. Даргалар сагындырып чораан соонда, оларның айытканы хуусаазында чаңгыс аьдын тергелээш, өөн, эт-севин чүдүрүп алганнар. Каш өшкүлерин, ийи-үш инээн Сайын херим иштинден үндүр ай деп алгаш чоруптарга, Сайдаш кырган-авашкылар оон соондан тергези-биле шимчеп үнүпкеннер. Кожалары олар-биле бүдүү байырлашканнар. Мария Федоровна ак хапта суккан чүвени Сайдашка тутсупкан. Оон изиг шаньгилернин чаагай чыды чытталып турган.

Көшкен өг херим иштинден шимчеп үнүптерге, Мария Федоровна карактарын бүдүү чоттунуп туруп калган. Кожаларының ыттары оларның Көстүпкени-биле элээн үр-ле кожа маңнажып, көшкен өгнү элээн, чер дөгүдүр үдеп кааннар. Оларны кым хоруп, байысаай бээр боор. Кижилер эвес аан. Ыттар хоорайже дедир салчыптарга, Көстүкпен оларның соондан дап берген. Ынчалза-даа ээлери доктаавайн оруун уламчылап бар чыдарын көргөш, Көстүкпен хая көрө-көрө, терге-биле кожаштыр шошкупкан.

8

Кырган-авашкылар Каа-Хемни өрү чоктааш, Ондумнун көк-көк дагларының аразынга ыжык черге чаңгыс өг хонуп алганнар. Чаңгыс өг олуларга бергези-даа кончуг. Шыпшың, дүлей чүве-биле дөмей-ле. Чоок-кавының аалдары-биле чоржуп, үнчүп-киржип болбас.

Кадыр мээстерге хар чытпас болгаш каш мал чер оьттаар. Сиген-ширбииш белеткеп албаан улуска оозу-ла эки. Долгандыр арга болгаш одаар ыяшка-даа улуг бергедевээннер. Сайын дуңмазы-биле аргаже киргеш, кургаг будуктарны-даа сө шаап келирлер. Кырган-авашкылар эмеглежип тургаш кургаг сыраны-даа ужуруп, ол-ла черинге доорбаштай хирээлегилээш, өөнүн чанынче дажыглап алырлар. Харын соок кыш дүжүп кээр-

ге, каш мал кирер кажаадан канчап-чооп мунгаштан алырыл джиб, кырган-авашкылар сүмөлөшкөннөр.

— Чингезек ыяштардан кескилээш, эмеглежиб, чаңгыстап сөөртүп тургаш, кажаадан тудуп алыр бис бе, кырган-авай — деп, Сайын чугаалаан.

Ам-даа чаш хиреде, амыдыралдың бергезинден-не ындыг ыйнаан, Сайын улуг кижилерзии кончуг, кырган-иешкилерний чөлөнгижи-ле ол апарган. Ол эртенний-не аргаже киргеш, шала чингезек ыяштарны балды-биле ужуруп, будуун аштап, белеткен ан турган.

Танывазы чер боорга ындыг ыйнаан, мал-маган-даа өг даштындан ыравас. Чаңгыс аьды безин ырак оьттавас. Кыжын сула-тараа чип чаңчыккан аьтка-ла арай берге хире. Ооң кадында ыт-куш олаада база элбек хире. Бичин-даа бол хоорайның шимээн-даажынга өөрөнгөн улуска долгандыр шип-ле шимээн. Арга куштары алгыржырга, оларнын үнүнден ыткыр чүве чок ышкаш сагындырар. Чүгле Көстүкпен-не оларны өг даштында үгээнден кезек хөг-хөг кылдыр ээргилеп каар. Ёзудаа барымдаалаан чүве ышкаш. Сайын кежээлерде даг бажынче маңнап үнүптер чаңчылдыг апарган. Ол бедик хая кырынга олуруп алгаш, хоорай уунче кайгап-ла олуруп. Имир дүжүп орда, хоорайның оттары чайынналып эгелээр. Олар-биле дем-чээрешкен чүве дег, дээрнин сылдыстары база чивенейнип эгелээр. Даг бажындан көөрге ындыг ыйнаан, сылдыстарны сактырга, дыка чоок апарган ышкаш сагындырар.

Сайдаш бир-ле хүн өг даштынга доорбаш кырынга олуруп алгаш, долгандыр-ла арга-ыяш, бедик дагларны, көк-көк бедик хаяларны кайгап орган. Даглар баштарында хар чаггылапкан. Ооң соок сырыны Маша угбайның анаа бергени Ленанын эргилей берген тонун өттүр сооланнадыр хап турган. Ооң бажынын кыскаладыр таартып каапкан дүктерин сырын салбараңнадыр хап, салаалары доңуп турган. Ол адазының садып бергени чаа кышкы тонун, узун халбаңныг хураган кежи бөргүн, аргып каан дүк хол-хаптарын бодап орган. Хенертен-не өг артында кырлаң ындындан алгы-кышкы, кускуннаашкын, аьттар даванының даажы дыңналып келген. Оорган үш-дөрт хире аьттыг оолдар өгже улай шапкылажып орган. Сайдаш корткаш өгже шимеш дээн. Көстүкпен туткуланып-ла үнген. Оолдар халытпышаан келгеш, өгнү долгандыр шапкылажып, кымчылагылааш, дедир алгы-кышкызы-биле шапкылажып чоруй барганнар. «Ол боор, контрларны!»— деп, оларның бирээзи сеткил ханып, алгырып каап бар чыткан. Кырлаң кырындан оларның ырлаан ыры тода дыңналып келген:

Көктүг-шыктыг Ондумумга
Көшкөн контр хондурбанар,
Даглыг, хемниг Ондумумну
Дайзын контр таптавазын!

Сайын оларның соондан ызыртынып көрүп туруп калган.
— Чоп кончуг хоранныг сойлуктар боор, боо турган болза, боларны кыра адып каапса!— деп, ол килеңи хайнып чугаалаан.

— Ынчанмас, оглум, шынап-ла дайзын дээш амырай бээрлер. Кожа аалдарның тенек оолдары ыйнаан. Улус чугаазы дыннааш ынчап турарлары ол ыйнаан. Мелегей чүвелер бир шагда минни бээр ыйнаан. «Шаг шаа-биле турбас, чавылдак көгү-биле чытпас» дижир болгай. Мен оларның ада-иези-биле барып чугаалажып көрейин. Бис оларга бак чүнү кылыпкан бис — дээш, кырган-авазы ол-ла дораан кырлаң ажыр базыпкан.

Кырлаң ажыр кожалары шынап-ла оолдарының үүлгедни дээш элчоксунуп, оларын аттынып, кончуп шаг болганнар. Оон соонда ындыг таварылга болбаан. Харын-даа ол аалдардан улус бо-ла четкилеп кээр. Кандыг дуза херегин-даа айтыра бээр, аъш-чемин-даа суна кааптарлар.

— Бичии кижичалгаараар-даа ыйнаан. Аалда сен ышкаш уруглар бар, олар-биле кээп ойнап тур, уруум — деп, бир өгнүн ээзи кадай Сайдашка чугаалаан-даа. Сайдаш оларга ийчангыс маңнап барып, уруглар-биле ойнагылаар-даа апарган.

Тенектенип, өг кымчылап шаап турган оолдарның адалары оларын эдертип алгаш, аал чоогунда аргаларда Сайынның кезип каан ыяштарынга немей ыяштар кескилээш, оларны өг чанынче дажып, каш мал кире бээр кажаны-даа тутчуп бергеннер. Удавайн чангыс өгнүн кижилери кожалары-биле бүдүү найыралдажы берген. Оларга каржы дошкун амыдырал бичии чингеш кынган ышкаш болган. Ынчалза-даа бакка бак улажып дээн ышкаш, кырган иешкилер база бир каражага таварышкан.

Кыжын сиген, сула чип, тургузу азырадып чанчыккан чангыс борбак аъды — Чоржан-Шилги бергедеп кыштаан. Ол баштай аал чанындан ыравас, өг долганып оъттаар турган. Ол ка-выда казып оъттаар оът чок апаарга, бичии ырап, арга иштинге ыяштар доорзу казып, чем тып чип турган. Ооң арып баксырааны каракка-ла илдең апарган. Күжүр ындыг-ла ыйнаан. Ээлери хоорайга чурттап турда, кыжын сугну безин шала бүлээн кылдыр чылыткаш-ла берип турган болгай. Ам даг хемчигежи донуп калган. Чоржаң-Шилги суксаанда хар хемирер апарган. Ийе, арган-дорган-даа болза, өдекке мал былгырып,

орангылай каап турарга, сагышка безин эки дээрзин Чанзан-маа эскерип турган. Ол ынчалдыр-ла ээлери-биле денге дошкун кышты менди-чаагай ажып ап болур турган. Ынчалза-даа ээлери оон-биле чарлыр ужурга таварышкан.

Кокайлар ол-бо хаялардан улужуп турза-даа, өдөктө каш малга дегбейн турганнар. Көстүкпеннин хөрлүг үнүнден олар сестир-даа турган чадавастар. Кокайлар улуп эгелээрге, Көстүкпен база туткуланып-ла эгелээр. Сактырга ол бөрүлери кончуп, халдаар болзунарза канчаар эвес мен деп-даа турган-зыг. Бир дүне бөрүлөр улушканы дынналбаан. Олар моон ырай бергеннер-дир деп бодап, Чанзанмаа кырган-авай ынчаар чаңчыкканы-биле, өгдө уруглар доңа бээр дээш, одун көзөп олурган. Ол дүне от өжүрбөс чаңчылдыг апарган. Хенертен Көстүкпен туткуланып чоруй аал артында аргаже углай чидиртпишаан ыдып каан. Оортан Чоржаң-Шилгиниң угаан-кут чок киштээни-даа дыңналган. Ол ынаар та кажан иргин чоруй барганы ол ийик. Кызыл хырынның-на уржуу болган боор, аштааш арга иштинден боктаныр дээш-ле барганы ол ыйнаан, күжүрнүң. Үр-даа болбаанда, бир-ле чүве кизиредир аар-аар маңнавышаан келгеш, өг чанынга пет дээн. Көстүкпен ам өг чоогунда чидиртип турган. Чанзанмаа оттуг кезек туткаш, үне халаан. Сайын оттуп келгеш, кырган-авазынын соондан база үне халаан. Чоржаң-Шилги өг чанында кээп дүшкөн, даваннары дырбаңайнып чыткан. Ооң боскундан хан саагайнып чыткан. Кезек одунуң чалбыраажынын чырыында Чоржаң-Шилгиниң өлөрөңейнип чыткан карактары чоорту өжүп бар чыткан. Өг даштында улустуң алгы-кышкызындан Сайдаш оттуп келгеш, ыглай берген. Көстүкпенниң үнү чидиртип турган черже Сайын маңнап ыңай боор часкан. Ынчалза-даа кырган-авазы ооң холундан сегирип алган.

— Ынаар барба, хол-даян кижин өөр бөрүлери канчаптар сен!— деп, кырган-авазы алгырган. Көстүкпенниң үнү кыпсынчыг сыйылаан соонда, дыңналбайн барган. Чаңгыс өг чанында алгы-кышкы дыңнааш-ла ынчанганнары ол боор, кожазында аалдан аъттыг кижилер чизиредип келген. Чүү болганын олар биллип алгаш, бөрүлөр уунче шапкылажып, боолары-биле кезек дааштагылаан-даа. Бөрүлөр ырай бергеннери-ле ол боор, ооң соонда аал чоогунга олар улушпастаан. Күжүр аъды аш бөрүлөр азындан барган. Көстүкпени ден эвес тулчуушкунга база шыдашпаан. Ам кырган-авашкыларның аъды-даа, ыды-даа чок. Кышкы дүне болган халап кырган-авашкыларга ынчаар доозулган.

— Че, уругларым, дыка ыглашкаш канчаар силер. Кады-кожаларывыс ачызында ажырбас бис ыйнаан. Бистерге онаа-

жыр дээн хай-бачыттын оруун аьдывыс биле ыдывыс дуглапканы ол ыйнаан, дыка хомудаванар — деп, кырган-авазы хейде-ле уругларын чазамыктаан.

9

Хоорайга өскөн уругларга көдээге кыш берге-ле болган. Дүн-хүн төнмөс-батпазы-биле улажып-ла турар. Отту үзүк чок ужудуп-даа турда, өггө соогу-ла кончуг. Ооң мурнунда кырган-авазы кыжын өөнгө кыштавас, уругларының бажыңыга кыштаар. Час чедип кээрге, өөңгө дажыгланып кирер турган. Чылыг бажыңга олар кышкы дүннүң соогун-даа билбейн турганнар.

— Ажырбас, уругларым, чон-на бистин чоогувуска турда, кыш ажа бээр бис. Кижиниң чону кончуг. Ол акты, караны ылгап билир-даа — деп, кырган-авазы оларыңга чагып, чугаалап олулар.

Ол уругларының ишти-хырнын-даа аштатпайн келген. Кырган-авазы эвес болза ол чаш чүвөлөр та канчаар турганнар ийик. Кандыг, чүү-даа болза кашты көргөн кадай кижини аргадуржулгалыг-ла болгай. Олар чүгээр кыш ажып органнар. Өй-өйдө оларны чогуур черден улус хынап келгилээр. Эки-менди-даа чок, херт-бурт даргалар кымнар оларның өөнгө кээп турганын айтырарлар.

— Бистерге, багай улуска кым кээр боорлаан. Боттары-выс-ла бораланып ор бис ийин — деп, кырган-авазы оларже өрүү-даа көрбейн харыылар. Чогуур черден улус өй-өйдө оларның чоок-кавызында аалдарга база келгилээр. Контрларның төрөлдери канчаар чурттап турарын, кымнар-биле харылзажып турарын айтыргылаар. Ындыг-мындыг чүвө дынназа доп-дораан үстүкү черлерже дамчыдар деп дужаап кааш чоруп турганнар.

— Чаш уруглар биле кырган кадай чүнү канчаптар чүвөл, кылыр чүвө тыппаан даргалар бе — дижиң, кожолары түвексинер апарганнар. Ынчалза-даа ажыы-биле үнүп-киржиринден олар сестир. Контрларның дөргүл-төрөлдөрүнден анаа арткан кижини-даа чок. Туттурары туттуруп, шийттирери шийттиргилээн. Чүү дээш ындыг ялага онаашканын олар боттары безин билбес турган. Оларның бажы-биле барып, ис чок чидери анаа чүвө апарган. Оларның чоок дөргүл-төрөлдери хамаанчок, чоогунда өске-башка кижилерге безин халалыы кончуг апарган.

Контр дирткеннернин төрөл-дөргүлү-биле харылзажырындан улус сестир. Чанзаңмаа кадайның кожолары бот-боттарындан безин сестижер. Ол өггө баар дээн болза дүне, улус көрбээнде келгилээр. Ол келирде соккан малының эьдин, ханындаа эккээр. Уругларга бөрт даарап бээр хире алгы-бышкак-даа

хойлап келирлер. Чанзанмаа база-ла улустун эккелгенин анаа-ла четтирип орбас. Оларга база бичии-даа бол дузасын көргүзөрин оралдажыр. Алыс шевер болгаш дааранырын ам-даа салбаан. Сайдаштын авазынын даараныр машиназы хөрөңги хавырып турар үеде Чанзанмааның өөнгө турганы-ла чаяан болган. Оон башка ону база хавырыптар ийик. Кырган караан шилденип алгаш, даараныр машиназынга кезек халыраткан соонда аалдарнын уругларынга хөйленер, чүвүрлер-даа болу бээр. Чоок-кавызында оон бөрт даарап бербээн кижизи чок. Ол хамаанчок ынчан «Комсомол хөйлен» деп адаар ол үениң аны-яктарынга нептереп турган хөйленнерни безин ол улуска даарап берип турган.

Кады-кожаларынын ачы-дузасы-биле кырган-нешкилер кышты чүгээр ажып алганнар. Часкы хүн шонуп, Ондум дагларынын хүнгээр турар талазында хар эрип, шынаа карандылап, хек-даваннар дидими-биле бакылап келгилээн. Хүн дурту узап, чылыг дүжүп орган. Кырган-авазының каш өшкүлери-даа төрүгү-лөпкөн. Сайдаш оларнын анайлары-биле чаржалажып, бир хуунчугаш долдур саап аар. Кырган-авазы ооң-биле шай сүттөп бээр апарган. Инектери база чемней берген, удавас төрүүр.

Часкы бойдустан оттушкунунуң чаңгыс өггө база ачылыы кончуг апарган. Эвээш-биче-даа болза, өдекте мал чиилешкен, таан, сааскан-даа каяа кырында хөглүү кончуг эткен, сайлык-тар, бора-хөкпештер мыжырашкан. Час дээрге час-ла болгай. Ол кажан дүжөр ужурлугул, ынчан дүжүп кээр. Анаа кым-даа эдишкин кылбас, кым-даа ону чагырып шыдавас. Ооң эргезин кым-даа холгаарлавас. Шагнын үези бодунуң эргезин апкан. Сайдаш мээс чарыкче маңнааш, хек-даваннар чулуп эккелген. Оозун суглуг стаканга тургузуп алган. Ол энир чылын хоорай чоогунда хавактарга клазы-биле кады экскурсиялап чорааш, ындыг хек-даваннарны көргөн. Оларны чулгаш, Вера Ивановна башкыга тудусканын ол сактып келген. Вера Ивановна ынчан дыка-ла өөрээн. Ам база бо чараш чечектерни башкыга тутсуп көрзе деп бодап, башкызын, кады өөренип турган эштерин, школазын сактып, сарынналыры кончуг апарган.

Часкы чылыг шаг дүшкен-даа болза, кырган-авазынын кады каракка көзүлдүр-ле кошкап олурарын Сайын шору улуг кижин болгаш эскерип турган. Кырган-авазы орта уйгу-даа удувас, чөдүрүп, таакпылап-ла оар. Ол бир-ле хүн Сайдашты чанынга олуртуп алгаш, ооң бажын суйбап, чыттап, бүлдеңейнип келген карааның чажын чоттунгулааш, чугаалаан:

— Сен ам шору кыс болдун ышкажыл, уруум. Хоорайда Диимаа даай-аваң сугга туруп алгаш, школага өөрөн. Чаш кижин буруулуг эвес, ында дартка башка улус таан билер ыйчаан.

Даай-аваң шору эртемниг-даа кижидир, ол таарыштыр чугаалажыптар-ла ыйнаан.

Сайынче көргөш, кырган-авазы улаштыр чугаалаан.— А сен, оглум, база эр болдуң ышкажыл. Кызыл ырак эвес, Ондум дагларының бажындан көөрге мыя бо деп бодуң чугаалап орбадың бе. Багай аъдывыс бар эвес, чадаг маңнап баткаш, даай-аваң сугга баргаш кел. Диимаага чугаала, Сайдаш биле сени ап алзын. Мен бөгүн-не силерниң чаныңарга каранайнып оран кижидир мен. Шаг-шинээм баксыраан кижидир ышкажыл мен.

Кырган-авазының сөөлгү сөстөриниң утказын Сайдаш эскербейн барган. Хоорайга Диимаа даай-авазыңа чурттаар дээрзин бодап келгөш, Сайдаштың сеткили хөлчөк өөрөөн. Ол кады ойноп өскөн эштерин, школазын дораан сактып келген. Ол тура халааш кырган-авазының аптарының иштинден пөсте так ораап каан чүвө ушта сон келген.

— Көр даан, кырган-авай, галстугум чаа хевээр. Хоорайга баргаш, школага катан өөрени берзимзе, галстугум баглап алып мен.

— Ынчаар сен, уруум — деп, кырган-авазы харлыгып чугаалаан. Сайдаштың школага өөренир, өөрөнмезин баш бурунгаар чугаалаары берге дээрзин ол билер. Ынчалза-даа даай-авазының чаныңа аңаа канчап-даа дээр болурун кырган-авазы билген.

— А сен канчаар сен, кырган-авай? Чааскаан сеңээ берге-ле болгай — деп, Сайын кырган-авазыңче кээргел-биле көргөш, айтырган.

— Мен канчаар ийик мен, уругларым. Меңээ сагыш чо-ваванар. Чурттаарын чурттап-даа алдым. Экини-даа, багайны-даа көрдүм. Мен ажырбас, силер харын ам-даа өзер, мандыыр чаш назын үезинде улус-тур силер. Силерге-ле эки болур болза, менээ ам чүү-даа херек чок ийин. Харын сен дүрген даай-аванче маңнап бадывыт, оглум.

10

Сайын дагны куду маңнап бадып орган. Мыя чыдар Кызыл хоорайда чүү боор, кежээ халып чеде бээр-ле мен ыйнаан деп бодап чораан. Ынчалза-даа даг бажындан көөрге-ле хоорай мыя бо чыдар. Маңнаптарга чер аразы төнер деп чок. Сайын турупкаш, орук ийинде даш кырынга дыштанып олуруп алган. Аъттыг кижидир оң келген уундан чоруп орган. Бичии-даа када болза аңаа ушкажыптар-дыр деп бодааш, Сайын өөрүй берген.

— Акый, бичии када ушкажыптайн, чадаг маннааш туруптум — деп, аът кырында шала ийлендир олуруп алган, кара шляпалыг, ак-көк торгу тоннуг, хром сапыктарлыг аныяк эр кижиден ол идегел-биле дилээн.

— Кайнаар бар чыдыр сен?— деп, эр кижидонгун айтырган.

— Кызылда даай-авам сугже.

— Аалың кайдал?

— Ондумда ийин.

— Ондумда ол кымның оглу сен? Ында аалдарны доозун таныыр-ла кижиде мен — деп, шляпалыг эр салдыкпайн айтырган.

— Ында кырган-авам-биле чаңгыс өг чурттап турар бис — деп, Сайын арай сестип, харылаан.

— Билдине берди. Контурнуң оглу ышкажыл сен. Демги бооладып шииттирген дайзыннарнын бирээзинин аан?

Сайын оон ыңай чүнү-даа ыттавайн куду көргөш, кырган-авазының анаа кедирип кааны кадыг идиктеринин думчуунче кайгап, холда тудуп чораан шывыкчыгажы-биле чер шыя берген.

— Сени аътка ушкажар хамаанчок, аът чоогунга-даа чагдадыр эвес кижиде ышкажын чүл — дээш, шляпалыг кижиде аъдын дырс кылдыр кымчылангаш, доураакты буртуладыр хап ыңай болган. Ол дырс кылдыр дагжаан кымчы сыңзыг чорумалдың аъдын эвес, Сайынның ам-даа чадыкпаан чаш чүрөөн улдапкан **ышкаш болган. Ол черинге кезек туруп-туруп, Сайын аяар элейтип, оруун улап чорупкан.**

Часкы хүн карааның шонуп турары аажок. Дыка-ла үр кылаштап келгеш, шаа төнгөш, Сайын Каа-Хем эринде кадыр хавакты куду одуруглай маңнап бадыпкан. Хем эринге келгеш, анаа чунуп, суг ижип алгаш, эрик кырында чоон дыттын хүнче талазында олурарыңга эптии кончуг чоон дазылын сандайлангаш, дытка чөлөндир олуруп алган. Ол ыаштын бүрүлери частырынга белеткенип, борбайгылай бергилээн. Хем эрин хаажылай үнгөн анай-хаактарның бүүрекчигештери дүктегер сарыг-ногаан апаргылаан. Ыжык черлерде көк чаа-ла шымырарып үнүп орар. Туруп могай берген кижиге ол бүгү уян, даамай бойдус, хемнин шаалаан даажы тааланчыг-даа бол, орукка ужурашкан чорумалдың сөглөөн каржы сөстери оон сагыжындан үнмөөн. Оон бажын биеэги-ле үзүк-соксаал чок бодап чоруур бодалы иштевишаан. Дайзынның оглу... Чок, оон адазы кажан-даа дайзын чорбаанын ол билдир-ле болгай. Та чүү кончуг хоп-нүгүлчү кижиде ол эттинмес үүлгедигни кылып каан чүве. Дайзын дээрзи кымыл деп чүвени ол билдир. Ол дээрге актар-ла болгай. Чоннуң аас-кежиктиг чуртталгазынга удурланып, кызыл партизаннарны өлүрүп, кырып турган улус дайзын-

нар ол. «Чапаев» деп кинода актар база дайзынар. А оон адазы кажан, каяа чонче ок-боо аннып, кымны адып каапканы ол? Чок! Улуска хүндүлүг, угаанныг, эртемниг кижиге деп, кожжалары ону мактап чораан-на болгай. Ону таныыр, билир улус аңаа чүгө болчу бербээн ирги? Чүдөн жорткан ирги? Мени ол судже кириген болза, «Ачам дайзын эвес, меңээ бүзүрөп көрүңср» деп чугаалаар ийик мен. Олар мени черле дыннаар турганнар...

Часкы хем сааладыр агып, хем кыдының ыяштарында кушкаштар мыжырткайнып эткилээн, ол-бо сылдырадыр ушкулдан. Сеткил-сагыш анаа чораан чүве болза, ол бүгү бойдука таалап-ла ханмас ийик. Кылаштаар дээш могап, турупканындан Сайын чоорту чындыран, удуй хона берген. Хензиг када көргөн дүжү элдептиг болган. ТАР-ның сүлде демдээнде урук туткан аъттыг кижиге эзенгизин хере теп, барык-ла аът кырында туруп алган халдып бар чораан. Ол канчангаш-ла Сайынче көрө кааптарга, оон адазы Санчай болган. Сайын амыраанындан «Ачай!» деп алгыра каапкаш, отту чаштай берген. Салдырт-сылдырт дээн соонда, оон чоогунда аъттыг кижиге көстүп келген. Оон аъды-даа хоюп, боду-даа чожуй бергени илден. Дүжү ара соксап, үстү бергенинге Сайын хомудагышаан, куду көрүп алгаш, шыкныгы-биле чер шыйбактай берген. Аъттыг кижиге дыт доорзунда оолду көрүп кааш, эпчоксунган дег хейделе аъдын кончаан: «Тррр, канчаары ол бо моованың кижиге көрбээн чүве дег хоюп...— дээш, аъдын хемден суггара берген. Куу-рара берген жөк даалымба хөвөнниг тоннуг, эрги кадыг идиктиг, кижиге ортузу эртип, элээн улгады берген ашак кижиге аъды суун ижип аарга, суг эринден чортуп үнгөш, аъдындан дүжүң, оозун талга баглап кааш, Сайынның чанынга дазыл кырынга олуруп алгаш, идииниң хончузундан сөөскен данказын уштуп, хойнундан таакпы хавы алгаш, таакпызын тип олура айтырган:

— Мында чааскаан чүнү канчап ор сен, оол, азы хой кадагып чор сен бе, чоп бо чоокта хой эскербедим?

— Хоорай бадар дээш... Чадаг кылаштааш туруптум. Дыштанып оорарым ол-дур ийин — деп, Сайын харыылаан.

— Аа. Қайың батканың ол?

— Ондум бажындан ийин.

— Оранчок черге кылаштаан-дыр сен, туруптайн канчаар. Хоорайже чүге баарың ол, херек бар бе?

— Даай-авам сугже бар чыдарым ол-дур ийин — деп, демин ужурашканы шляпалыг эрге бодаарга бо чүгээр хире кижиге дир деп бодааш, Сайын ол ашактың айтырыгыңа күзелдиге-биле харыылап орган.

— Ондум бажында ол кымның оглу боор сен, оглум? — деп, ашак айтырган.

— Авам, ачам чок ийин. Кырган-авам-биле чурттап турар бис.

— Пох, күжүрнү, өскүс кижини ышкакжың чүл, оглум. «Өс-күзүндөн өлбөс» деп чугаа бар болгай. Шору эр апарган кижини кайын ажыраар сен. Харын ол хоорай черге баргаш ажылдап-даа, өөренип-даа болур-ла болгай сен. Билдингир, кырган-аванга дузалажып, оон мал-маганын кадарып берип кыштадың ыйнаан. Кырган-аван кым боор ол, оглум? Ол Ондум ынчаар аалдарны билир-ле кижини мен.

— Кырган-авамны танывас боор силер ийин. Аңаа эрткен күзүн чаа көжүп келген улус бис.

— Эрткен күзүн че? Чангыс өг ийик силер бе?

— Ийе.

— Да, билир мен — дээш, ашак данказын кезек шыйыладыр соруп чоруй, тургаш аьдынче кылаштапкан. Сайыннын сагыжы база карарып эгелээн. Ашак эзеринде арта каап алган таалынын дүжүрүп алгаш, Сайыннын чанынга оозун тургускаш, үжей берген.

— Мен база хоорай бар чыдыр мен ийин. Эмчиде аарыг дунмам-даа бар. Оон ыңай... кожавыстын дилээ база бар. Шору малчын дирттип бистиң-биле кады-кожа чурттап чораан эжим бар чүве. Бир хүн даргалар халдып келгеш, машиназынга олуртуп алгаш чораан ояар шуут сураг барган. Ону-даа бүдүү айттырып сураглаар сагыштыг мен ийин. Чүве ай-бажы тыптыр чүве ийикпе...

Ашак таалынындан хапта чүве уштуп келген.

— Каям, бээр олур. Бичии чүведен дайнап алыр-дыр, оол — дээш, ашак ап чораан чемин таалың кырынга сала берген. Эртен эрте турган болгаш аштай бергенин Сайын ам чаа эскерип каан. Ашактын чанынга туралы-биле олуруп алган. Дүлгөн эът, боова чип, дөмбүндө чылбай шайны-даа ижип алганнар. Ашак база-ла таакпызын тип, кыпсып алгаш, шайыладыр соруп, ыжын буртуладыр үрүп каап ора, чугаалаан:

— Шору эр апарган кижини ышкакжың чүл. Чон аразыңга кижини ажырбас чоор. Өзе-ле бээр сен ыйнаан.

«Бо ирей ачам дугайын билир хире-дир, күжүрнүн сагыжынын экизин» деп бодап, Сайын ирейже бүдүү топтап көрүп орган. Данза сорарга чаактары онгайгылап каап турар иреинин назыны дөгүй берген-даа болза, карактарының сергээ кончуг. Оларнын көрүжү безин кырган-авазыны дег чымчак, чылыг кылдыр көзүлгөн.

— Че, калгыдып орап бис бе, чоржаны дээрге ат болган мал-ла болгай. Оон башка орайтай бээр бис, паром кежирбейн

баар. Черге хонарга ам-даа соок болдур ийин. Өл-шыктан чел-бине берип болур — дээш, ирей таалыңын иштээш, аьдынга арта каай берген.— Хөректээжин ужулгаш ужан адаанга дежеп албас болзунза, арган аьтка ушкашкаш ат болур сен.

Сайын чолдак хөректээжин ужулгаш, эзер соонга арта каггаш, аьтка ушкажылкан.

Куулар ЧЕРЛИГ-ӨОЛ

СЕК

Ыт ээрген.

Серин өгден үнүп орда, ийи аьттыг кижн кажаа кыдыында днрт кылдыр дүжүп чыткан.

— Экин, дом! Чоп кончуг когурумнуг час боор, эки чазал чыдыр силер бе?— деп, улгады берзе-даа бедик эгиннери алгы тон өттүр шевергин көстүп турар кижн топтууг мендилээн.

Келген улустун мендизинге харыылавышаан, Серин ыттарынга човап чугааланган:

— Сок! Элдептин але, бо ыттарның, багда аьттар ээрип чүзүл?

— Чүве эндевес харын кончуг ыттар-дыр. Бо аңчывыс...— деп чыдырда, Хунай-оолче ол кижн шала шынгыы көрнүп кээрге, мал эмчизи чугаазын өскээр куюлдурган:

— Морзук ыштап чордувус ийин, дунмам. Куду чурттуг аңчы Сегбе деп кижн-дир ийин бо.

— Уваа, ыт биле морзук ийи акташкан чүве дээн, аан ынчаары ол-дур. Черле кайгадым.

Чорумалдар шайлап алгаш аьттаныпкан. Таалыңдан дириг морзук бакылап орган чүве дег, Эгер биле Казар аьттыг улустун соондан улам хөөгүп чидиртип-ле батканнар.

Кадайы хураган ыдып, тодар-тоглас анай-хураганын хайдак өшкүлөргө чагыштырып турбуже дүн дүшкен. Кара-Шар инек көрүп чорупкан. Шатта суг бар эвес, инектер хем кирер.

Серин аьттиг быдаазын көске тип кааш, кум кынны берген. Богда-сүлде, ыт-ла эвес ыт үнген! Эжик шак дээн соонда, Эгер бо орун баарында сыйыңайнып, боску кылдыраан. От чырыдыптарга, ыдының хан-чини сыылаар!.. Кажаада хой диилээр! Өшкүлөр-даа баанайнчы-ла берген.

Бөрүлөр!?

Серин оттуг кезек алгаш үне халаан. Караа чырып турар араатан ангор өшкүнү азыглары-биле сегирип алгаш, куду ал-

зы сөөрткен. Казарбан кажжа кырындан шураан соонда, араатаның хокпазындан барып мунупкаш, саадын чара соп алырынга белен, ооң читкезинде барган. Бөрү өшкүнү сала каапкаш, Казарактын тас быктынче кыйыптар дээш дап берип чыдырда, Сериң оттуг кезек-биле оон думчуунче үстүрген. Үзүүргээн араатан кижги биле ыттың халдаашкынын ойтур ша-вар харыы үстүп, өдек куду дезиптер деп чыдырда, Казарбан ооң саадындан пактапкаш, боо соккулапкан.

Өдек бажында хаяда кадык бөрү өшкүлөрни хыыга берген, хая-дашты казырадыр чууктап-ла турган.

Кырлан кырындан Кара-Шар бо-ла куштадып келген.

— Орун бажында боону эккел!

Сериң ам-на оңгарлып келгеш, өгже кире халаан соонда, кош-дүүргени эккелген.

Кара-Шар өдек бажынче халааш, ийи улай дарс кылган. Хаялар чырыткылаш дээн. Бөрү ам-на сегин кагаш, кырлан ажыр дезипкен. Өдекке чедип келген инектер мөөнейнчин, мөөрей-ле бергеннер. Аът былгырып оранган.

Кара-Шар фонарь-биле чырыдыптарга, ийи өшкү биле Эгерниң чанында өлгөн бөрү шөйлү берген чыткан.

— Чүү аза хамык бөрүнү доюлдуруп эккээри ол чоор?!

— Хүндүс маңаа Хунай-оол эмчи-биле бир ашак киргеш чорутту. Бо ыттар оларның аъттарын-на кончуг ээрер чүве болду?

— Сек чүвелер бөрү хирээни чиндип чорааны ол-дур. Дириг бөрзек дергилеп алгаш аалче кирген херээ чүл! Аас-диштиг араатан эдертип, черле мен боларны!..

Ашаа эът чип орда, ооң холу ам-даа сирилевишаан.

— Анаа-ла кижиниң тайбың коданынче бөрү эдертип, амытан мал кырдырып, чүү деп чоор! Хөөкүй өшкүлөримни эмииниң сүдүн дырыладыр,.. анайлары алгыржып туруп калды. Албан черинге барайн!— дээш, Сериң хомуудаанынга, хорадаанынга шыдашпайн ыглапкан.

— Күжүр кадайымны, харын-даа бодун ажырбаан-дыр сен. Ховуга-ла бөрүлөр улаанын дыңнааш, шатты өрү салып орган шаман-на бо. Черле бертен хой үндүрүп бар чыдырымда, кызыл дилги дедир чарымче эрткен чүве. Чүнүң ортазы боорул. Күс-кун-даа этти. Хайын сөөрткен доралчык чүвелерни!

Сериң контораже кирип чыдырда, Хунай-оол бо-ла үнүп орган.

— Чүү адам улус боор силер, бөрү оглу дергилеп алгаш өдек таварып... Хамык малывысты бөрү кырып жаапты.

— Кажан? Каяа?

— Каяа боор, бо дүне өдээвисче аал бөрү халдаан.

— Аал бөрүнү мен ыдалапкан эвес мен.

— Ыдалапкан дидим бе? Дарга-бошкадан эдерткеш, ба-
рып көрзүңөрсө деп тур мен.

— Райпо малы хамаанчок, совхоз малы чадажып тур бис.
Телефондан долганар даан.

— Дуу кожуун төвүндөн кажан-чежен улус келир чүвөл!

— Ой та, оозун мен билбес мен.

— Эдерттип чораан эжинер кымыл?

— Промхоз аңчызы Сегбе-ле-дир.

— Силер ийинин хайыңар-дыр. Мал эмчизи кижги ыяап-ла
баар ужурулуг силер.

— Чайым чогул, малчыннар кезиририм ол.

Хунай-оол тоор-даа хире эвес, бир машина хөрээнге олу-
рупкаш чорупкан.

Кагдынган салбыр Кангылыгга райпо чери совхоз-биле ду-
гуржулга ёзугаар дузалал ажил-агыйы ажиткан. Серин биле
Кара-Шар өг-бүлө керээзи чаргаш, ооң өшкүзүн кадарып чыт-
кан улус-тур.

Серин парткомга барган, ол тооваан, совхоз директорунга
кирген — райпо малын бис канчаптар бис дээш база-ла херекке
албаан. Ам канчаар, автобуска олурупкаш кожуун төвү кирген.

Аңаа ол, эки чаяан бооп, автобус доктаар черге Сегбеге та-
варжы берген.

— Күжүр акым, бак-ла чүве болду, бо дүне хамык малы-
высты бөрү кырып каапты.

— Поо хайт!.. Күжүр дунмам, черле ол секти дидим ийин,
бөрзөк дергилээн кижги аал коданы кирип болбас деп. Аа, ха-
лак!.. Ам кымга баар сен, кады кирейн, акт-хээктиге ат-сывым
салып бүзүредийн. Буруум хүлээйн.

Эки кижиге идегел Серинниң аартап чораан сеткилин би-
чин-даа бол, чингеш кылган.

Анчы биле аныяк малчын райпо даргазынга барып элчин-
селчип эрткен айыылды илеткээннер. Оозу харын чүве билер
кижги бооп-тур. Сегбе биле Серинни «УАЗиинге» олурткаш, Кан-
гылыгже хапкан.

Кожуун төвү-биле ол аразы элээн херин, бежен хире кило-
метр, чүү-даа болза улуг дүьш үези турда, Кара-Шарнын ча-
заанга чийк машина улдап келген.

Секке доюлган кускун-сааскан чүү-даа медээжок, ол-бо
шаараннаар. Сегбе-даа ыт чок, хөлүе-ле берген:

— Хунай-оол биле бис ийи бо бурууну чүктеп көрээли, дар-
галарым. Он ийи өшкү, хойну бис төлээли. Аа богда, буруулуг-
ла болдум. Эмчи кижги эртип чөгөнчиин, ол чүвенин дем-не че-

дип келгеш, семис сергелерни союп чытпас. Саадын тө тыртып-кан мал, өзеп каан-биле дөмей чүве болгай, боларны мен билийн — дээш, ол бижээн ужулгаш, улуг көк сергени соя берген.— Бичии када шай ишпейн баарыңга, чүң-даа канчап барбас, суурга чеде берээли деп чадаштым. Улуг хырын эээиниң бажын чиир деп чүве бо-дур. Эх, бөрзектерни дергилеп алгаш чааскаан шаап кире бээр чүвемни — деп, Сегбе аңчы адын өдүрүп алганыңга човап чугаалаан.

...Кыс бөрү боо даажындан корткаш кырлаң ажыр халааш, өдөк адаанга хирээнин аалдаан кижилерниң аъттарының изинге база катап таваржы берген. Сула чип алган суур малдарының өдээ биле оларның демги-ле дерзиг чыды оолдарын хопталаан амытанга боттарының барган уун чиге айтып чыткан. Ол бөрзек дергилээн кижилерни суурга чедир истеп келгеш, хөй машина изинге будалгаш, ыт-куштуң чидиртиринге шыдашпайн, суур дужунда шатче маннап үнүпкен.

Ээн хирээнге кыс бөрү аймап кудааш, удуп чадаан. Чаа-ла кара ажып, чаңы үнүп орган бөрзектерин чоктааш, эмииниң саамчырыңга шыдавайн, кезек улуп чоруй, оорганы куду челген. Ол шатты куду маннааш, суур дужунда оорга кырыңга аъттар былгырганын дыннап каан.

Кокайның чыдын билип каан малдар өдээнче углай чизиредип ыңай болганнар. Аъттарның андаштанган черинге чыдып калган түленди дүктерни бөрү барып чыттап көөрге, бурунгу хүн хирээнден ооң оолдарын оорлап аппаратан дайызыннарның малдарының тода демдектери бооп-тур. Ие бөрүнүң куйгазы адыш дээн. Ол чооганы куду халааш, аъттарның суурже кирер оруунуң үдүндө эл чириинге баш дозуп келген.

Ийи мал чаа-ла эл чириинче кирип чыдырда, кыс бөрү көгө-бугаже шураан моортай дег окталдыр халааш, калдар аъттын мойнунга барып хонупкан. Ол малдың оң чарыккы саадын үзе дайнааш, боостаның борбак кегжиринче азыгларын кадай хаккылааш, бодунуң аар мага-боду-биле ооң солагай чарыынче артыла берген. Девидээн мал кезек шураарга, чидиг азыглар улам ханылааш, кызыл өөштү үзе кыйыпкан. Баш мээзинче хан аргывайн баарга, тыны үзүлгеш, калдар аът эл баарыңга чизирт барып дүшкен.

Часкы кокай саат ханын соруп чыдар аразында шилги бе суурже-дадырадып кире берген.

Даштын аът даваны дагжаарга, Хунай-оол отту чаштап, үнүп көргөн. Сүлдө бо ыйнаан, кежээ чаа шатче салып үндү-

рүпкен оон ийи малының бирээзи бо шал кара суг апарган маннап келген. Бо кайын орта деп? Чок-ла болза, дөрт буттук, чок-ла болза, ийи буттук бөрүлерниң бирээзи хай кылган болбааже...

Даң чырыыр билек ол шилги бениң келген уунче аъттаныпкан. Алды-Сайыр дужунда үлегерлиг буганы кежип алгаш дөң кырынга үнүп кээрге, калдар аьды бо-ла дартая берген чыткан.

Багай кижичерле бак сагыштыг, Хунай-оол аьдын кокай, гудун каанын көре сал-ла, Кара-Шарга каразаан. «Аха, ол чүве мени бөрзек дергилеп алгаш аалче бөрү эдерткен дээш, мээн малдарымны сывыртап алгаш, хирээн чоогунга аппарып, оларнын изин бөрүге садыпкан бооп чадавас-тыр...»

Куу чазын семис мал эьди октаар кижичи Хунай-оол эвесе-ле болгай. Калдар аьттың эьдин чүдүрүп алгаш чоруткаш, район төвүнде колбаса кылып турар кара салдыг кооператив эрлеринге барып дужаапкан.

Оон ол элээн эзирик орай чанып келгеш, аьдынга хомулап чулчуруп орган:

— Челер калдарнын четтирер чүвези бар эвесе, четкер аксынга канчап ындыг белен кире берди бо, кадай? Мында бирле кижиниң киржилгези бар болду бе?..

Хунай-оолдун улуг оглу удувайн, ачазынын чугаазын дыннап чыткан. Авазы ону эскергеш, Хунай-оолду аттырган:

— Чулчуруп орба, ынай уду! Бодун харын бөрзек дергилеп алгаш, өске аал өдээнче чүң дилеп кире бердин? Азы аш шыдавас шымдын ол бе! Адың өртээ-биле өрөң төле, улус-биле аасдыл кылба сен!

— Ийе харын, ындыг ыйнаан. Хүн ийис, бөгүн Кара-Шарны, соң даарта...— деп чыткаш, аксы хаалбайн, ийинче ээкеш, хаарыктай берген.

Хайнын ужу— кызыл дылда. Хунай-оолдун Кара-Шарга каразы халас барбаан. Оон чугаазын дыннап чыткан бичии оглу ачазынын «адаанын» хаайынга кертип алган бооп-тур.

Соң даартазында Соннай-оол он класста кады өөренип турар эжи-биле мотога ушкажып алгаш, чиктин сүргей чиде бергенер.

Кара-Шар ол кежээ база-ла инээн бөлүп чорааш, аалынче элээн орай эеп орган. Органы өрү өскеп орарга ыйгыл кежир от кызаш дээн ышкаш болган. Инектерин орук кыдыынче үргүдө каапкаш, ол сезинчиг кижилерни манагзаан. Мотоцикл идип алган ийи оол кудургайны куду бо-ла чугаалажып бадып органнар:

— Балдырым ыжы дендеп ор, хей-ле сени эдердим, аал.

— Сен мото кырынга олурувут, мен чедип аайн.

— Кудургай куду угбас сен, чайылза, оон дора.

Кара-Шар шөйбек дашты алгаш, агаарга кырыладыр дээр шаары оолдарнын кырынче октагылаан.

— Азалыг-Өдекте желген-дир бис, аал. Иий!

— Мотоң каавыт!

— Холуң кай! Дүрген бадаалы!

Узунзумаар оол аскак эжин чедип алгаш, чооганы куду казыр-козур маннап бадыпкан.

Оолдар ырай бээрге, Кара-Шар «Восходту» чедип алгаш, орук кыдыынче ажыттай идип каан.

Чанып кээрге, Серин хөөкүй база-ла угааны үнген:

— Иий оор кажаа ажыда берген, харын-даа Қазарбан тут-кулап тургаш, өдек куду сывырыпты.

— Чүгле сывырып-даа эвес, бирээзиниң балдырын чире соп каан. Өртен-Өдек дужунда аскаңайнып бар чыдырлар. Корт-пактаарымга, мотозун каапкаш дезиптилер.

— Таптыын көр! Хунай-оол деп сектин оглу чадавас, олар мотолуг чүвелер.

— Дедир-ле кээр болар, кум кыннып алгаш барып кедэйн.

— Ок-бижектиг болбазын, оваарнып чор.

Даң бажы шара-хере, даш бажы сарыг-шокар турда, Кара-Шар мото суп каан ыйгылдың кырында тербе дег хаянын артынга оорларны кедеп чыдыпкан. Орукту өрү ийи кижги куу-раңайнып чоктап органнар.

— Маңаа-ла ышкаш чүве, ис моон куду батпаан-дыр, ачай.

— Ышкаш-ышкаш деп. Ыйылаан сойлук Маңаа болза тур-гай-ла, кайыл ынчаш? Ине эвес, улуг төкүл.

Кара-Шар Хунай-оолду танып кааш, хая артындан туруп келген:

— Бодун оорланып чорбас, чаш ажы-төлүн база бак ёрага өөредип тур сен бе, аал?!

— Па, мында чүнү кедеп чыдыр сен?

— Сени, сек! Хамык мал кырдырып кааш, ам-даа хың ханмады бе!

— Бодун харын мээң малдарымче бөрү ыдалап..

— Катканың бажы, бөрү-биле сен сүлчээ кылып чордун ыйнаан! Чытка чаяанныг амытан истей бербес чүве бе. Көгү-вейн, бо дораан он ийи шээр малым дуюун тургус!

— Дуюун деп чүнүл? Дугуржулгавыс — өртөөн төлээр бол-дувус чоп?

— Оорлар бөлүү салыштарынга, дугуржулга үстү бергени ол-дур.

— Үстүп деп чүве бо-дур билдиң бе!..— дээш, Хунай-оол өлешкин көргүскөн.

Кара-Шар ооң холундан сегирип алгаш, донгайты шеттиккен.

Соннай-оол каратэлээр сагыштыг шуравышаан келген көрөкчө теп чыдырда, Кара-Шар ооң будундан алгаш агаарга кезек дескиндир шывыккылапкан.

Хунай-оол ам-на сести берген:

— Өршээп көр, эжим. Бо пацанның мотозун беривит. Буруум миннип тур мен.

— Эмчи кижги барып көр деп дилээрге, мээң кадайымны чоп куду көрдүн сен!

— Алды өшкүнүн дуюун тургузар мен. Алды хойнуң өртээ бо-дур, эжим, ап-ла көр. Калдар аъдым өртээн долузу-биле бердим. Канчаар ам каражам ыйнаан — дээш, ол акша сунган.

— Алды өшкүнү өлекке сүрүп эккелгеш, ам мотонар алып силер.

— Че, ачай, чоруулу — деп, Соннай-оол адазын далаңтырган.

Чүглүг кымыскайк ужуп эгелээн, ам удавас бел ойнаар. Сегбе бо үеде дөзөр эвес, серээзин колдуктааш, Хемчикче кирген. Ол Соксаал дааның дужунда сепке келген. Бел ойнаар ээтипск саарыгга эпти-ле бо харап келир чолдак төжээниң кырынга олуруп алгаш, өрге кедээн сары дег кезек олурган. Чүве-ле сураг. Үстүнче кылаштааш, дүвү ээргиштелип чыдар ээремни бакылаан. Ында суг дүвүнде бел сегин ол эскерип каан. «Бо чүү деп хыдыкчы тыпты берди?!» Оон өрү кылаштааш, сугнуң кыдыында хемниң үндүр чалгышканы ондатра бажын көрүп каан. «Сүлде бо ыйнаан, бо Хемчикке амылыг чүве артпас деп барган-дыр, шаг багы деп чүве келгени бо-дур аа?..»

Сегбе долгаар сыырткыжын шывадаан. Молчурт-малчырт дизе-ле, ооң кыланнаажын шиш хаайлыг, акула хевирлиг араатан балык сывырып орган. Адырам, бо чүве хөй сек үндүрүп бажын ажыр тодуп алгаш, мээң сыырткыжымга четпейн барды ышкаш, ам шала оожум долгап көрейн дээш оожуум шылырадып орда, демги шортан кадыш кылдыр алган-на. Жилкадың-ң дээш кирижели берген. Дошкуну-ла кончуг шала калбак баштыг, сүвүр хаайлыг, бөрү аастыг кара-көк шортанны ол суг-саан шааладыр сайже үндүр октапкан. Хемчиктин

чаагай кадыргыларын кырып турган чазый дайзын бо болбаска.

Ол мындаа чаа солунга номчааны бир медээни сактып келген. Херээжээн кижин ижин ириннээр аарыгдан өлгөн. Ону кескен эмчилер артында-ла ижин шөйүндүзүнүн ириннээр аарынын халдавырлыг хевири деп доктааткан болган. Чүл дээрге, шаг шагнын чевеглери Саян хөөлбээниң дүвүнге илчирээш, бусталып үнерде, халдавырлыг аарыгныч ижээп чыткан вирустары катан дирилгеш балыктарга... Ооң соонда чүү боор сап-сарыг эр севрюганы шелип алгаш кадайынга эккелбес чүве бе. Ол-ла-дыр ам чүү шагның сегинден язва частып үнгөн!..

Сербе шык кырынга шагга чедир өлүп чадап чыткан өлөкөк шортанны ческинип көргөш, серээниң сывы-биле ооң бажынче улдапкаш, ос кырынга от салгаш, аңаа өрттедипкен. Оон өтче көрүп каап, таакпылап боданып орган.

«Уваа, бурунгулар бүгү-ле чүвени өттүр көрүп чораан болбааже! Хирээн аалдап — бо сөстүң утказы бо үениң кижилеринге долузу-биле каяа билдинер. Садараан эрге мурнунда-ла элээн угудуп кагбас кончуумну көрөм. Хирээн куруг каап болбас, ийи-бир бөрзекти аңаа ыяап-биле арттырар чүве болгай деп аан. Төнмес-сарыын ээп оргаш, ие бөрүгө сөң кылдыр арттырар ужурлуг ужаны боду-ла четтирип аар эр болду. Ужур билбес кижиге уржук халдавас деп бодааным-биле чүве ыт-тавадым. Халдавас чүве кайда боор, хайның ужу сектен секче хадып чоруп берди.

Уш бөрзекти шоодайлааш, кылаштап бадып ора хая көрүп кээримге, кижим хирээнге чүве арттырбаан болду, ийи бөрзекти диригге-ле рюкзактапкан... Даштыкы чуртче валюта орнунга баар бөрзектернин мөңгүнүңге чилбизи хайны берген эр бооп-тур. Ээ, мен-даа база тенээн ашак-тыр мен. Кадагааты чуртка апаарга, бо бөрзектер төрөөн черин сактып база хинчек көөр. Ол черде база, бодавыже, Шагаан-Арыг далайы ышкаш та чүү арга-дашты хоозурадып каан чүве. Ээ богда, бөрзектерни эгитпес болза, кызыл-хүннээн назыда бачыт үүлгедир деп барган кижин-дир мен.

Оолдарын чоктаан кыс бөрү ам кудаан боор. Удуп-даа чыдырымда ооң улууру кулаамга дыңналып кээр апарды, аа өршээ!.. Хирээн аалдап-даа эвес, ам бодап орарымга, хирээн үптээн кижин бооп-тур мен. Бак кижин балалыг, өртең ыяш хөөлүг, Хунай-оол-даа ам болзун. Сербе деп секке бөрү хирээни айтып берип чорааш, калдар аъдымдан азып, каражага дүштүм деп чораан сураглыг болду». Сербе улуг тынгаш оон туруп чорупкан.

Өлүк хүлээп алыр черниң хериминиң иштинге үгек казанақ туткаш, ооң иштинге эмискиктеп азырап турган бөрзектерин Сегбе бир-ле эртен таңныылга девидээн хевирлиг дыңнаткан:

— Пуу хайт, күжүр дунмам, бо дүне бөрзектерни ыт тудуп чипкен!

Норвегия чорудар дээш самолёт манап турган бөрзектер күрүне чагыы-ла болгай. Оларның өртээ алдын ашка шагда-ла банкада кире берген. Валютаң чүнү кылбазыл, шагдаа-магдаа дүвүрөп-ле эгелээн.

Үгектиң артындан оңгаштап каскан ыт дыргаа тодаргай. Бөрзектерниң хоюг таагызы эрги манзаның үлдүргей азыында хадыыр-сарыг чөөгү дег салбараңнаан. Шагдаа оларны колунга туткаш, агаарга эстеди үрүпкеш, түннөп чугаалаан:

— Бөрзектерни үгектен ыт оорланы тодаргай-дыр. Таңныыл биле аңчы эмеглежип төлээр-ле.

Сегбе аңаа чөрчүвээн-даа, алдын-даа, мөңгүн-даа ашка болза, бүгү хөрөнгимни бириктирип тургаш төлээр мен. Чүгле мени промхоз аңчызындан үндүрүп көрүңөр деп билдириишкин бижээн.

Черге төрөөн инек көрүп чорааш, Кара-Шар Дыттыг-Чарыкка хонган. Эртен эрте ол кара шайын чылдып орда, алдыыртан өрү даяларны дагжатпышаан, узуун кижини кылаштап орган. Келзе-ле — Сегбе.

— Амыр-ла бе, дом!

— Амыр-амыр, акым! Ужа-ужа! Эртежинни аа! Төрүүр инек кашкан, кыштаг чоогунда келген боор дээш орай келгеш маңаа хондум.

— А мен сени аннап чораан деп бодадым. Мен хөөкүйдө ам кандыг ужа боор.

Сегбе улуг тынгаш, даңзанын сорбушаан, Хемчиктин секбиле бокталып келгенин, оон дора багай мөзүлүг кижилерниң көвүдээнин хараадап чугаалаан. Ол мындаагы бөрзектерни бодундан оорлап алгаш, ам иезинге катап эгидер дээш, ооң чаа турлаан тыппайн чоруурун Кара-Шарга ижин-кара чок дыңнаткан.

— Бо назыда кижини дыңнап көрбөөн чүве-ле-дир, акым. Машинаңар кайда тургузуп калдыңар?

— Куду сайыр иштинде. Чээним оолдуң шалдыргай чүвезин ачылап алгаш мынчап чоруурум ол-дур ийин. Че, сүмөң чүл?

— Харын аан, аът-хөл болза, ында-мында чадавас деп сүмелевес боор ийикпе. Азыг-диштиг араатанны кижини билер ар-

гажок-тур. Ындыг-даа болза, өдөктөн үнгөш, силернин пизинер-биле куду челген кокай бо. Бистин коданывысче катап халдавады, база угаанныг кулугур эвеспе.

— Оо, ол частырыг болганын билип каан. Үнгөн исти сүрүп чорааш, ында дириг бөрзектеринин чыдын эндээр боор ийикпе.

— Ээн хирээнин кагган-на бөрү бо, олаада ооң изи-даа чок.

— Ол аңаа чүгө турар боор. Оолзураан бөрү өске хирээн чоогу теп, оон бөрзек оорлап алгаш, бир-ле шагда кагдынган эрги хирээнге оозун аппарып азыраар амытан бооп-тур. Дыттыг-Чарыкта эрги хирээн бар ийикпе?

— Ачам сугнуң кыштааның бажынга шаанда бар-ла чүве.

— Ол-ол, черле ындыг боор деп эндеведим. Силерниң улус мал кежиктиг чораан, бо бөрүнүң угу ол чоогунга хой соңгузу тып чип, оолдарын азырап чораан боор деп даап бодап чордум. Че, мен ам ол хирээнин тып аар мен, дом. Ол сойлука оолдарын эгитпээн шаамда, Сегбе акың сек адын-даа салбас. Көөрсен, Шар! Мени ынчап чорду деп кымга-даа ыттава. Мындыг төөгү бо черге турбаан-даа боор ынчаш.

Сегбе-биле Дыттыг-Чарык аксынга ужурашканының сөөлүндө үр болбаанда, Кара-Шар аьдын көрүп, база-ла кыштаан таварып келген. Мал-даа болза чанаттаар, өөрөнгөн одар-белчиир турлаглыг.

Сүлдө бо ыйнаан Үстүү-Туругже дураннап көөрге, эрнин бора беги ында оьттап чораан. Ооң адаанда чоога аразында бир-ле чүве куурааннаан. Дуранын эптей чылдыргаш база катап көргөн: таагызы дүшпээн шүлбүгүр-ле ой бөрү үш бөрзектерин ойнадып халып турган. Ол боду-биле өңнөш ийи куу бөрзектерге шала туткан торлаазын октагылап берип, олары далдырткайндыр ушкулаан торлааны сывырып маңажырга, чаптаан чүве дег, таалап чыткылаар-даа. Хажызында шала көк өңнүг арай кыдыглаткан хевирлиг бир бөрзек элээн коңчак демги өңнөш халышкыларны адааргаан чүве дег көрүп чыткан.

«Уваа, ол бөрү бо эвеспе. Бодунга өңнөш ийи куу чүве Сегбениң эгиткен бөрзектери-ле боор. А шала ояк чыдып турар оон оор оглу турган боор, ол-даа канчаар, эрнин күзелинге четкенин соонда бир черле ылавылап айтырайн адыр».

МӨНГҮН БИЛЗЕК

Чечектигге чай кидин түлүк турган. Ада-иези чайлагга үнүп келгениниң соонда, каш хонганда Дажы база чедип келген. Малчын ирей-кадайга чангыс оглу ортумак школа дооскаш, чедип кээрге, тоол-домакта чүве дег өөрүнчүг болган. Авазы дүвүрөп үнгөн:

— Шымда, Калзаң, хой кайы хире ырак чор? Дажы чедип келди. Оглумга белеткеп алганывыс кара баштыг ак иррти бооп бээр-дир. Ам каш хонгаш, шериг баар үе чедип келир. Оол хандан чип, дыштанып алзын.

Дажы чүктеп алгаш келген сумказын дөрде аптара кырынга салып кааш, ада-иези-биле кыска мендилешкеш, таваар чугаалаан:

— Дыка дүвүревенер, авай. Хүннүң изини кончуг-дур. Ынчаш кежээ сериидей бергенде болгай аан.

Дажының авазы далаш-биле ожук-пашта-ла барган. Аъш-чем кылып тура, оглундан айтырган:

— Шылгалдаларың эки дужаадың бе, оглум? Чайлагже үнерде кымның машиназынга таваржы бердин? Фермадан кылаштадың бе?

Ачазы дүште чок узадыр өстүрүп алган сегел салын суйбан каап, дөрге ийленип алгаш чыткан боду ковайып келгеш, баскактанып олуруп алгаш, даңазын тип кывыскаш, бургурадыр таакпылавышаан, оглунче караан имирерти хүлүмзүрүп каап олурган.

Оол авазынга кысказы-биле харыылаан:

— Шуут-ла кежиг аксынга чедир колхоз даргазының чиик машиназы-биле келдим. Бо чылын оът-сигенниң үнгениниң чаагайын аа. Суурга турган кижини маңаа чедип кээрге, агаарының магалыын. Чечектиг-Хем эрээн-шокар апарып-тыр. Колхоз даргазы чылгычылар аалынче чоктай берди. Силерни мен чангыс өг деп бодадым. Чаныңарда кымның өө боор, ачай?

— Қожавыс колхозтуң малчынары-дыр ийин. Өшкү кадарып турар улус. Ол колхоз тургустунардан бээр-ле мал ажылынга чораан, бистер ышкаш бежен хар ажа берген хоочунарыдыр ийин, оол. Эр кижини шериг чоруур апаар болгай. Оон эрткен чүве чок. Албан оруу ак, эрте дээр эрттирип алганы дээр. Суурга турунда шериг келдиришикени келди бе, оглум?— деп, Калзаң таваар айтырган.

— Ол-даа ажырбас, ачай. Бүгү документилерим белен. Бөгүн кажыл, адырам, чеди айнын дөрт апарган болгай. Сес

айның эгезинде чоруур мен. Бистин класстың оолдарындан үш кижиге денге чоруур бис.

— Шын-дыр, оглум. Ам он тостапкан болгай сен. Чамдык оолдар ынчап-мынчап чылдагааннап тургаш, чээрби хар ажа бергеш-даа чоруп турар. Ол хей чүве. Чүү-даа чүвени үезинде эрттиргени дээр.

— Мен-даа белен мен, ачай. Чангыс ай болгаш шеригже хаптар бис.

— Моон кады чоруур оолдар база бар. Ол доруун болгандыр, оглум. Чайлагга кезек када дыштанып ал. Бистер сен келгижеңге хоювус-биле мынчап олурар бис. Ооң соонда та өөренир, та өгленир кижиге сен. Ооңну бодуң-на билир сен ыйнаан — деп, авазы чемин салбышаан, сагыш човап чугаалаан.

Даартазында Дажы хой кадарып, Чечектигниң делгемнерин улам магадап көргөн. Ийи талазында ногаан каъттар-биле хаажыланган делгем одар кайгамчык чараш көзүлгөн. Кожазында өгнүң өшкүлери каъттан бады келген. Оларның соондан ак-көк платъелиг, кызыл аржыылдыг уруг туруг кырлаан чунма дег чииги-биле маңнап баткаш, Дажы-биле дужаажып келген. Бир кодан хой-даа, кожазының ак ааржы өшкүзү-даа денге барып, өглер кедезинде шет иштинде девээже кире берген. Дажы кадарчы уругнуң чанынга чоокшулап келген. Олар пөрүксүмээр мендилешкеш, өглеринче чоокшулай базылканнар.

Шээр малдың кежээки одарын аалдың өске талазында кезек-кезек ногаан шеттерлиг каъттарже кадарар турган. Кончуг изигде мал өдекке дыштанып чыдар. Кежээки сериинде дыка орайтадыр кадара кааптар. Ынчан малдың семираири, күш кирери болза-даа кедергей.

Бир эртен оттуп кээрге, Дажының ачазы оглунга ээлдек чугаалаан:

— Бөгүн кожавыстың өшкүзүн база кады кадарып хүнзе шүве, оол. Ирей-кадай уруу-биле кады суур киргеш, ооң соонда район төвү четкеш кээр чоруктуг улус-тур.

— Ийе, кадаргай мен аан.

— Мен Чыраалыг-Адыр чоктааш кежээликтей кээр боор мен, оглум. Чайгы одарга доктаай берген хой, өшкү ыраар эвес.

— Ийе, ажырбас-ажырбас. Ол дугайында улуг сагыш човаванар. Меңээ харын солун болур.

Дажы кожазы аалдың өшкүзүн база кады кадарып хүнзээн. Даартазында хоорай кирип чораан ирей-кадай чедип келгеннер. А Дарый келбээн. Ирей-кадайның уруунуң ады Дарый деп чүвени Дажы чоокта чаа билип алган. Ол Кызыл-

дын эмчи училищезинде өөренип турар уруг болган. Каш хоңганда Дарыйы чедип келген. Хүннер эртип турган. Чеди айның төнчүледи тайгага эртен-кежээ сериини кончуг апар чыткан.

Кызыл-кызыл чалымнарлыг ногоан каытты куду кежээки одардан хой, өшкү шуужупкан. Оларның соо-биле Дарый болгаш Дажы оожум бадып органнар. Дарый мурнап чоруп олурган. Дажы ооң соо-биле. Уругже дыңзыг эвес үн-биле кыйгы салган:

— Дарый, а Дарый! Мени мана!

Уруг серте чок баштактанган:

— Менээ чедип шыдаар болзунза, чедип кел даан.

Оол уругже маңнап бадыпкан. Уруг дезипкен. Оол оон сыр соондан четкеш, чинге белинден куспактапкан. Уруг шын сеткили-биле оолдуң холун аартыр дажыпкаш, шынгы чугаалаан:

— Ынчап тениве!

Оол биче када эгени хона берген. Ол чүнү-даа чугаалаар аайын тыппайн барган.

Дарый мурнап маңнап баткаш, ширээ ышкаш калбак хаяларның эң эптиинге саңдайланып алгаш, оолду манап олурган. Дажы аңаа чоокшулап келгеш, кысты оваарымчалыг көргөн. Кежээки хүн ам-даа Чуммалыг сыннарының баштарында алдынналдыр хып турган. Дарый чоон кара чажын чаңгыс кылдыр өрээш, хөрээнге салып бадырыпкан, изирниккенинден чаактары кызып, шилгедек мага-боду улам аян кире берген олурган. Дүрген маңнаанындан кыстың бедик хөрээ өгденейнип, оолче көргөш хүлүмзүрөөн. Чүгле ынчан Дарыйның эт-ханының бодунга таарышканын, чазадак-чаагайын, кырлан думчуунуң кырында ине үдү хире хензиг мең барын эскерген. Ажып бар чыдар кызыл-хүнде олуй-солуй каап алган буттары согун дег дорт болган.

Дажы Дарыйның чанынга келгеш, ооң чараш-чаагайын магадап ханмаан. Олар кожа олуруп алганнар. Дажы холдарын кыстың мага-бодунче чоокшуладырындан кызыдыр дидинмээн.

— Шеригже кажан чоруур сен, Дажы?

— Августуң үште.

— Ам каш хонук артканы ол?

— Адырам, бөгүн чеди айның чээрбинин хүнү. Ам таптыгла он дөрт хонук арткан-дыр.

— Чоруур үең чоокшулаан-дыр. Ам-даа эки дыштанып ал.

— Менде дыштаныр чүү боор. Огулуг ажыл кылып турган эвес мен, дунмам.

— Дунмам деп чүнүл? Сен харын менден биче эвес сен бе?

— Чок, чок, Дарый. Майда-ла он тос харлапкан мен.
— Мен удавас он тостаар мен.
— Қажан?
— Қанчаарың ол?
— Бир эвес чажыт эвес чүве болза, чугаалап бээрин улуу-биле дилеп тур мен.
— Кыс кижинин харын айтырбас дээр ийик чоп?
— Ол база шын, ынчалза-даа мен анаа эш-хуузу-биле билип алыксап тур мен.
— Билип алыксаарың кончуг болза, чажырбайн барып боор мен. Июльдуң үженде.
— Чугаалап бергениң дээш улуу-биле четтирдим.
— Мен август бирде чайлагдан бадар деп шийтпирлеп алган мен. Сээң төрүттүнгөн хүнүңде маңаа турарым кончуг-ла өөрүнчүг-дүр. Чоокку хүннерде ыңай-бээр барбас сен бе, Дарый?

— Чок.

Кежээки хүн Чунмалыг сыннарының артынче көзүлбейн барза-даа, чайлаг чырык хевээр турган. Кежээки салгынның чылыг-чымчаа чүден артык болган. Дажы чугаа кадында уруг-нуң чинге белинден бир холу-биле аяар куспактаан. Уруг кижиргени аарак оожум чугаалаан:

— Кижиргенчи аажок чүве-дир. Оон аңгыда мени кым-даа куспактап көрбээн чүве.

Уругнуң ол чугаазы тайга чернин дамырак кара суундан-даа арыг кылдыр кынгырт дээн ышкаш болган. Олар иелээн даартазында база кады хүнзээннер. Ооң соонда-даа каш хондур сеткил хандыр чугаалашканнар.

Тайга кырындан кара булуттар диргелген соонда, Чечектигниң ишти карангылап келген. Чанчык-динмирээшкинниң чаъс биче када куда каапкаш, аязы берген.

Ол хүн июльдуң үженниң хүнү. Дажы авазының аптарызын үжөп олурган. Ооң иштинден ада-иезиниң документилер сугар хомдузун уштуп алгаш, бодунуң шериг чоруурда херек чок документилерин суп турган. Торгу боошкунда кандыг-ла-бир кадыг чүвени ол эскерип каан. Чазып көөрге, авазының мөңгүн билзээ болган. Ол мөңгүн билзекти Дажы кара чажын-дан тура билир. Та кайы үениң тыва ус-шевер дарганы шуткуп куткан билзек чүве. Уваа-шээжеңинге суп көөрге, арай сынмас болган. Шепкен-биле даштын кылайты аштаптарга, булут аразындан үнүп келген хүн караа дег бүлүңгүй кыланнаан. Ооң ховаган чалгыны ышкаш херелдериниң ортузунда кызыл шуру караа улам кыза берген, шынап-ла чаражы аажок болган.

Дажы авазының билзээн уваа-шээжединге дыгып тургаш сун алган:

— Авай, аа, авай. Бо мөнгүн билзээнни кезек сукту-найн бе?

Авазы карааның шилин кедип алган даарап орган хураган кежи чеци-чогун эптей туткаш, тоомча чок чүве дег харыылаан:

— О-ог, чүүже, оглум?

— Бо мөнгүн билзээнни аан, авай.

— Билзекти дедаан, оглум, ойна даан, ойна даан даадым. Моон сонгаар караам улам четпестей бээр ыйнаан, сен шеригден келиринге кедер кылдыр хураган кежи тон даарап каарым ол-дур ийин. Мөнгүн билзекти биезде авам меңээ берген. Авам ону меңээ бергенинден бээр та чеже чыл эрти ыйнаан. Аван дугайында сактыышкын кылдыр ону ап-даа чорзунза, ажырбас ыйнаан, оглум. Азы алдын билзектен садып бээли бе?

— Чок, чок, авай. Ону чоорул? Меңээ чүгле бо сээң билзээн херек. Ону кажан-даа чидирбес мен.

— Бодуң-на бил, оол. Адыр, менче ам шорулба шүңме, оглум. Бо тиглерни эптээрин чазыптар чыгыы олур ышкажыл мен, көрүнчүк — дээш бодунуң ажылынче улам шымнып кире берген.

Дажы база катап чалымнарже үнүп келгеш, хойну бадырган. Ооң дужунда мээстен Дарыйның өшкүлери аалче шуужупкан. Олар иелээн бот-боттарынче уткуштур кылаштажыпканнар. Чуңмалыг сыннарының баары чеди чүзүн челээш-биле орааттынгаш, тоолда чүве дег улам аян кирген. Хамык малмаган аалче шиглей углапкан. Дарый хүлүмзүрбүшаан, Дажыже чоокшулады базыпкан. База катап ширээ ышкаш хая кырынга келгеннер.

— Бөгүн сээң төрүттүнген хүнүң болгай. Кайгамчык-ла эки хүн болду, чаъс чаггаш, аязы бээрге, Чечектигниң магалыын аа. Мен бо чайлаг дег мындыг чараш чайлаг барынга черле бүзүревес мен — деп, чугааны Дажы эгелээн.

— Мээң төрүттүнген хүнүм-биле байыр чедиргениң дээш четтирдим. Ийе, Чечектиг онза-ла чайлаг. Бис мооң шуут-ла чыс бажынга чайлап турган бис. Бо чылын мында чайлаанывыс ол-дур — деп, Дарый чугаалаан.

— Амдыы чылын база маңаа кээр силер ыйнаан?

— Чок. Амдыы чылын маңаа турбас бис, Дажы. Өске районче көжер бис — деп, Дарый чугаалаан.

— Кайнаар?

— Танды районче. Ында угбам суг бар. Авам-ачамны ынаар баарын дилеп туруп бээрге, олар чөпшээрежишкен. Ам

күзегже көжүп баткаш, ооң соонда белеткенип эгелээр улус.

Олар дыка үр чугаалашканнар. Чанып чоруурда Дажы авазының мөңгүн билзээн уругга тураскаал кылдыр берген. Уруг ону албастан туруп берген. Бир шак хире ээрежип келгениниң соонда, уруг харын ап алган. Кажан-бир ужуражып кээрге, ыяап-ла дедир бериптер мен дээш хоржок болган. Чугаа оон хөрлээлезе-хөрлээлезе олар ботте-боттарынга шынчы болурун даңгыраглашканнар. Дарый кезээде ону манап чоруур бооп азаан. Олар чылыы-биле куспакташканнар...

Даартазында Дажы суурже бадып келген. Оон аңаа ийи хонгаш, улаштыр шеригже хапкан.

Ол чайдан бээр чээрби чыл эрте берген. Дажы шеригден халажып келгеш, Чечектигге күскээр чанып чедип келген. Ада-иезиниң өөндөн аңгыда ол чоок-кавыда өглер-ле көвей болган. Ийи чыл бурунгаар чугаалап турганы дег Дарый сугында чок болган. Олар шагда-ла көжүп чоруй барган. Ада-иезинден ол дугайын Дажы чаңгыс сөс-даа айтырарындан дидинмээн. Күзүн улаштыр өөренип чорупкан. Дарый дугайында ол кымдан-даа айтырбаан. Баштайгы кирип алган институтундан сеткилинге таарзынмайн бир чыл болгаш үнүп алган. Ооң соонда Красноярскиниң күрүне университетиниң юридиктиг факультетинге кирген. Аңаа кызып өөренип эгелээн.

Каш чылдар билдиртпейн эрткен. Дажы өөредилгезин чедишишкинниг дооскаш, район төвүнге ажылдап чедип келген. Баштай прокурорнун дузалакчызынга каш чыл ажылдаан. Ооң соонда улуг истекчи болу берген. Өг-бүлелиг апарган. Элээн каш чыл иштинде республиканың районнарынга улус судунун шииткекчизинге ажылдап, бодунуң ажылынга эвээш эвес аргадуржулганы шиңгээдип алган.

Сөөлгү чылдарда ада-иези назылап кырааш, суурже көжүп киргеннер. Ооң соонда ирей-кадай сонуг-мурнуг «кызыл-дустап» чоруй баргылааннар. Дажы төрөөн районунга улус судунуң шииткекчизинге ажылдап чедип келген. Бичии үүрмектеринден эгелээш, янзы-бүрү херектерни сайгарып шиидип, шииткен херек бүрүзүнүң хоойлу ёзугаар бүгү талалыг сайгарылгазын кылып, ханы анализ кылырынга Дажы чаңчыккан. Кем-херек үүлгедир талазы-биле районда байдал баштайгы чылдарында ажылдап турганындан элээн экижип олурар апарганын ол эскерип эгелээн. Ылангыя аар үүлгедиг кылыр чорук кончуг ховар таваржыр апар чыткан. Ынчалза-даа аныктарнын, эң ылангыя элээди назылыгларнын ортузунга машина-балгат оорлап мунар, шош-содаа үндүрө кааптар чоруктар бо-ла таваржып турары ону дүвүредип турган.

Ээлчеглиг суд чорудулгазынга шеригден чоокта чаа халажып келген аныяк оолдуң херээн көөр апарган. Оол адазын эттеп, чиик кемдээшкинге таварыштырган деп буруудаттырган. Бо херекти Дажы Калзанович бир ай бурунгаар алган. Ында онза нарын чүве чок, будулгазын безин таварышпас хире бөдүүн херек болган. Оол адазын эттээн. Ол эмчээ элээн чыткаш үнүп келген. Ында коштунган бүгү документиленни болгаш херечилернин бадыткап турарын ёзугаар алырга, оол үш чыл чедир хосталгазын казыдып шииттирип болур, азы ийи-бир чыл шенелде хуусаага шииттиргеш, азы айыткан түңге торгаткаш хосталып, ажылдап азы өөренип чоруп болурунуң магадылалы хоойлу ёзугаар бар болуп турар. Дажы Калзанович херек-биле хандыр таныжып көргөн. Мооң мурнунда таваржып турган будулгаазынныг нарын херектерге көөрде бөдүүн болган. Бүгү херектиг бижик-документилер чыгдынган. Буруудаттырып турар оол биче када хоругдалга чыткаш, суд шиитпири үнгүже чедир хол үжүүнде хостуг чоруп турар болган.

Чеди айның үженде бо херекти көөр кылдыр районнуң улус судунуң графигинде кирип каан. Бо херекти көөр хүн Дажы Калзанович ажылдаар черинге эртен эрте келген. Судтуң эгелээринге чедир ам-даа ийи шак ажыг үе бар. Ооң сагыжынга анчыг бодалдар кирген. Шаанда ындыг-даа эвес боор. Кым адазынга хол чедип чораян боор. Бо оол адазын чиик кемдээшкинге таварыштырган. Кичээнгейлиг номчуп олурарга, адазында база буруу чок эвес болган. Ол эзирип алгаш, оглун, өөнүң иштин ол-бо сөглөп, шорлуп турда, оол шыдажып чадап кааш адазын чудуруу-биле ойтур үстүрүптөргө оозу ойда барып дүшкеш, бажың чылыдар батареяга куйгазын чара үзүп алган. Харын-даа чүгээр болган-дыр деп ол боданган. Эзирик кижин оон күштүг ойда кээп ушкаш баш сөөгүн кемдеткеш, өлүмгө таваржып болур турган. Ынчан база шончактыг багай херек болур турган ийик. Адазы арага ижип алгаш, өг-бүлөгө аас-дыл үндүрүп турда, бо херек болу берген. Бир эвес адазы хоочураан эттинмес арагачы кижин чүве болза, ону база амдажыткан херек чок. Бо бүгүнү чаңгыс шииткекчи шиитпирлеп шыдавас. Ону суд хуралының чорудулгазында долу көрүп, кымның кандызын тодарадып болур.

Ооң кадында Дажы Калзановичинин чаңгыс-даа херек «чымчак» шиитпес, ханы сайгаргаш, чогуур бурууну онаар ат-алдары районда нептерей берген турган. Ынчангаш херек кылган кижилернин дөргүл-төрөлдери, ха-дунмалары, хому-дакчылар болгаш негекчилер Дажы Калзанович бичии-даа херек халас ытпас, буруулугларның өл өзээн өдөр кижин деп улус чугаалажыр турган. Херекти көөр суд чорудулгазынга

киржир кижилер кээп эгелээн. Чамдык херечилер-даа чедип келгилээн. Дажы Калзанович бодунуң ажылдаар кабинетинге олурган. Ол ам көөр дээн херээн тода номчуп алгаш, чааскаан боданып олурган. Ол үеде аңаа суд секретары уруг кире халып келгеш:

— Дажы Калзанович, судтаттырар деп турар оолдуң авазы силерге ужуражырын негеп, дилеп тур — деп чугаалаан.

Ам хоржок, суд соонда ужуражып болур деп чугаалап көөрүн Дажы секретарьдан дамчыткан. Секретарь үне бергеш, элээн болганда катап келгеш база катап дыннаткан:

— Буруудаттырып турар оолдуң иези ыяап-ла ам ужуражырын, чүгле силерге чаңгыс сөс чугаалап каарын дилеп тур.

Дажы арнын адыжы-биле суйбавышаан, тура чок харыылаан:

— Че, киириптинерем, чүнү негеп турар хамааты боор.

Бичи болганда дөртөн хар иштинде, ам-даа аныяк хевээр, шилгедек сынныг, аажок силиг херээжен кирип келген. Дажы Калзанович-биле дидим эвес менилешкен, Дажы Калзанович:

— Олурунар — деп чалааш, ооң арнынче топтап көргөн. Ону бир-ле черге көргөн ышкаш болган. Ынчалза-даа ол мурнунда салып алган саазыннарынче көрбүшаан, кирип келген кижиниң чүнү чугаалаар дээнин манай аарак саазында чүве бижип олурган.

— Мен силерге шаптык катпас мен. Қаш-ла сөс дамчыдай. Өг-бүле талазы-биле таарымча чок чурттап чоруур кижини мен. Бодум район эмнелгезиниң улуг эмчизиниң оралакчызында чоокта чаа келдим. Черле бо чер чурттуг улус бис. Үр үеде өске районга ажылдап чорааш, чоокта чаа келгенивис бо. Чаңгыс оглум шеригден чоокта чаа халажып келгеш, мындыг херекте онаажы берди. Сонгу адазының халалы кончуг, боду буруулуг болган чүве. Мени эттей бээрге болушкаш, ойтур идиптерге, бажының куйгазын чара ужуп алды. Оон-на бо херекти көдүрүп үндүргени ол чүве. Оглум томаанныг кижини. Школаны база мөңгүн медаль-биле дооскан. Ам Москваже өөренип чоруур дээн кижини. Бо херек аңаа шаптык болуп, ооң амыдыралыңа доткар болур дей берди. Мону шын сайгарып бээрин диледим. Суд мурнунда бо бижишти номчуп көөрүн диледим — дээш, кирип келген аянныг херээжен Дажы Калзановичиниң баарыңга бижики салып кааш, карааның чажын чодуп үне берген.

Дажы Калзанович чүнүң-даа ужурун тыппай, бижишти барып тудуп алган. Ооң иштинден бир-ле чүве уштунуп барып ушкаш, стол кырыңга төк дээш кээп дүшкен. Бижишти номчуп

көргөн. Ында мынча деп бижээн болган: «Мээң чангыс оглум куруг черге өске орукче кирер дей берди. Кыргыз ада-иезинин адынга өскөн чүве. Мээң кара чангыс күзелим — ону эки кижиге кылып каары. Кыргыздарыбыз шагда-ла чок. Ажы-биле чугаалаарга сени дыка хөй чылдар иштиңде кижиге барбайн, манап чораан мен. Чечектиг бажыңга чугаалаан чугаанга, даңгыраглаан даңгыраанга ээ болбайн барган сен. Сен шериг чоруй барганың соонда дараазында чылын божуп алган оглум ол-дур. Сенээ чангып-тейлээр дээш эвес, чүгле оглумну бодааш мону бижидим. Ол үеде чүве билбес чаш болгаш сээң чангыс хүнүн, чангыс айның таалалын бодаар дээниңни эскербейн бүзүрөпкөн мен. Ол мээң чазыым болган. Ам аңаа хомудапас мен. Ынча чылдар иштиңде сээң хоозун чугаанга бүзүрөп чорааным ол-дур. Ам оон бээр чеже чылдар эрткенин бодун билер сен. Сен-даа оолдуг, кыстыг сен, амыдыралды шын үнөлөп билер херек. Мен база чаш оглумну ада-иемге каапкаш, эртем-билиг чедип алыр дээш өөренип чордум. Эмчиң дээди эртемин Москвага чедип алдым. Сен ынча чылдар иштиңде менче чангыс-даа көрүңмээн сен. Чүгле оглум сен ышкаш ийи арынның кижиге болу бээринден коргар-дыр мен. Ол сен ышкаш авыастыг кижиге болбас ужурлуг. Оон ынай сенден чүнү-даа күзевес мен.

Дарый».

Дажы Калзаңовичинин мурунда авазының мөңгүн билзээ бо чыткан. Ол ону тудуп алган. Авазының мөңгүн билзээ. Дажының арны агарып келген. Иштиңде аяар сымыранган: «Чечектиг... Дарый... Чайлаг... Чайлаг... Авамның мөңгүн билзээ». Дажы Калзаңович ыт чок олурган. Бичии болгаш суд эгелээр ужурлуг.

«Мынча чылдар иштиңде оларны эскербейн чорааным ол-дур. База херек үүлгедишиңни ол-дур. Дарыйның бүгү чуртталгазын мен будап кааным ол-дур». Аар бодалдар-биле Дажы Калзаңович суд чорудар залга кирип келген. Судтаттырыкчының сандайында милицияның сержантызы аныяк оол база бир оолду олурарын негеп турган. Узун сынның, аажок кара баштыг, кара карактарлыг оол сержантының чанында чедип келген турган. Херээн көөр деп турар оол ол болган. Дажы Калзаңович ону бичии када чүгүртү көрө каапкан. Чээрби ийи чыл бурунгаар Дажы кандыг турган ийик, шак-ла ындыг оол Дажы Калзаңовичиге томаанныг болгаш буруузуңган карактары-биле көрүп келген...

СААРЫЛГА

Ном садар магазинге он чыл ажыг ажылдап келген мен. Ол үениң иштинде чеже кижиге чеже ном сатканымны чугаалаары берге. Садып алыкчылар янзы-бүрү улус болдур ийин: оларның чамдыктары эптиг-эвилен, херек ному бар болза, садып алгаш, өөрүп четтиргенин илереткеш, байырлажып чарлыр. Алыксаан ному чок-даа болза, чүвениң ужурун билир — чок чүвени кайыын эккээр, садыгжылар боттары кылыптар эвес дээш, чоруй баар. Кээп турар улустун аразында чанныглары база бар болдур эвеспе: хорадаан, шыжыккан, хомудаан кижилер турар. Алыксаан ному чок болурга, бистерни, садыгжыларны, кончуп, шүгүмчүлөп-ле эгелээр. Бар шаа-биле чүвениң ужурун тайылбырлаар сен. Билгеннери мүн-не оожургай бээр, изигленипкен-дир мен, буруудатпайн көрүнер деп дилегилээр-даа. Билбээннери ол-ла хевээр кончуттунуп, үстүкү черлерже бижиир мен суг деп кыжанып чоруй баар. Ол-даа колдуунда хоозун кыжаныг боор чүве.

Каш чыл мурнунда менээ бир аныяк оол чедип келгеш: — Номнуң ажыктыын ам чаа билип эгелей бердим. Чок дээн солун номнарынарны садып көрүңерем — дээн.

Шолбан-оол-биле ынчаар таныжып алган бис. Магазинге ол доктаамал келир, а чоруурда барык куруг үнмес турган. База бир аныяк оолдуң номга хандыкшылдыг апарганынга бүдүү өөрүп турган бис. Арага садар магазин-биле ном садар магазинниң ажылдакчылары аразында бүдүү адааннажыр боор чүве. Бистиң садыгжы уругларывыс арага садыының оочурун көргөш, хомудаанын чажырбастар. Эки номнар сада бээрге, биске база оочур эвээш эвес болур. Ынчалза-даа ажыг суг дээш арын-нүүрүн артынга кааптар улус хөйүн кым бил-бес деп.

Бир катап менээ агитаторлар кижиге сен дээш даалга берген: баар бажыңым адресин айтып бергеш, ында чурттап турар сонгукчуларның данзызын тургузуп эккээр сен деп каан. Беш каът бажыңның бир дугаар подъездизинден эгелээш, эжик конгаларын басып эгелээн мен. Чамдык квартиралар ол-ла дораан ажыдыптар, чамдыктары «кым сен?», «сеңээ кым херегил?» деп айтыргылаар болган. Үш дугаар каътта бир квартираның конгазын басыптарымга, эжик ол-ла дораан ажыттына берген. Мурнумда Шолбан-оол бо хүлүмзүрүп турар дивес силер бе!

— Киринер, кирип моорланар, Чойган Шыыраповна! Мээн багай бажынымга силер кирип кээр боор деп бо назыным иштинде дүжевейн-даа чораан мен. Кандыг кончуг магалыг чоор!

— Ында магалыг чүү боор, Шолбан-оол! Агитатор кижиги мен. Сонгукчулар данзызы тургузуп чоруурум бо ышкажыл!— дидим.

Ол аразында Шолбан-оол кухняда турган кадайынга:

— Хүндүлүг аалчыга ажың-чемиң салып көр, Клара — деп чугаалай каапкаш, шургуулга иштинден паспорттарын уштуп эккелген.

Бижип алгаш, үнүп чыткан мен. Шолбан-оол кадайы-биле кады оруум дуй турупкаш:

— Аалга келген кижиги аяк эриги ызырар. Чонувустун чаңчылы-дыр, Шыыраповна. Аяк шайдан иже кааптыңар. Клара, чемни залга сала каавыт, сарыым. Бистиң кухнявыс аргажок тар — ийи семис кижиги каржып эрте албас ышкажык.

Үжелээн шайлап олур бис. Шолбан-оол-даа, кадайы-даа чугаа-сооттуг, хөөрөп олурда суг салба улус болду. Өрээл иштин эргий көргүлээн мен: азыгда телевизор, ханада япон календары, диван, үш кресло, шалада хевис чадып каан. Шынап, садып ап турар номнары кайда чоор дээш, долгандыр көргүлөдүм — ном шкавы чок болган.

— А номнарыңар кайыл?— деп ала-чайгаар айтыра бергенимни бодум билбээн мен.

Клара ашаан мурнапкан:

— Өртээн улгаттыргаш, өске улустарга саарыптар улус бис. Машина садып алыр акшавыс ам бар. Номнун ажыктыын ылап биле берген бис. Моон сонгаар-даа бисти деткиир силер көрөм...

ХҮЛЕР-ООЛ

Көдээ клубтун сценазынга Донгак Хүлер-оол үнүп келирге, көрүкчүлөр ала-чайгаар-ла адыш часкай бээри чаңчыл апарган. Ол алдар аттыг артистерден тудак чок мөгөйгилээш, сценаның мырыңай кыдыынга кээп туруп алгаш, белеткеп алган номерин күүседип эгелээн: «Он сес харлыг оол тургаш, кончуг чараш уруг Анайбанга ынакшый берген мен. Ооң чүрээни чүнүң-биле чагырып аптар аайын тып чадааш шаг болган мен. Кодан сыңмас хоюм-даа чок, шынаа сынмас чылгым-даа чок кижиге болгай мен. Анайбаннын ада-иези шыдалдыг улус турган. Ынчан ынакшылдын чогаалдарын номчуп, шүлүк-

терни доктаадып эгеледим. Ол одуруглар уругнуң чүрөөн эзилдириптер боор деп идегеп чордум.

Анайбан ынаамны билир турган.

— Мени кадай кылдыр ап алгаш, чүнүң-биле азыраар сен ынчаш?— деп, бир катап уруг менден айтырган.

Сарыг дытче үнүп тургаш,
Саадын сенээ хооруп бээр мен.
Кара сугну сүзүп чорааш,
Кадыргызын тудуп бээр мен...

деп харыладым.

Анайбан бажын мээң хөрөөмге үскеш:

— Кээргенчиинни але!— дээш, арнымны изиш кылдыр улуг тынып каан.

Ол кежээ өөмге чанып кээримге, мени шериг албанынче келдирткен бижик чыткан. Даартазында даң бажында район төвү кайы сен дээш хапкан мен. Чадаананың суун кежип алгаш, кула аъдымның чүгенин ужулгаш, дергизинге так баглааш, колун, чиримин ылавылааш, аалче углай тырттып эккелгеш, ужазын адыжым-биле аяар суйбай тыртып каан мен. Күжүр кула чанар-дыр мен деп чүвени билип кааш, Чадаана хемни кеже халааш, мээң-биле байырлашканзыг киштей каапкаш, Хөндергейже тура дүшпейн челипкен. Та сарыымны сак-гынганым ол, та сарыымның хайынганы ол, сакпаам ишти ажыш дээнин эскерип каан мен.

Шериг дангыраамны хүлээп алгаш, Анайбанче бир дугаар чагаам бижээн мен. Төнчүзүнге:

Саян сынын туружундан
Чайладыптар күчү турбас.
Сарыым-биле ийи бисти
Чарып шыдаар кижиге турбас—

деп каан мен.

Хары сураг. База бижээн мен. База сураг болган. Алды ай эрткенде эжим оолдуң чагаазындан Анайбанны айтырып улус келген, аңаа бичини декей-оолап турдувус деп бижээнин номчааш, сузум бады барган. Чартык ай хире болганда Анайбанче сөөлгү чагаам бижээш, аас-кежикти күзеп каан мен.

Мен дег кижээ кадай болза,
Мендилежип чоруур боор сен.
Дарга кижээ барып алза,
Танывайн баар боор сен—

деп доозуп каан мен.

Анайбанга багай сеткилим чок. Аас-кежиктиг чурттазын дээш чалбарырынга-даа белен мен. Частың чылыг салгыны

арнымга дээптерге, Анайбаннын тыныжы сагыжымга кирип келир...»

Хүлер-оол кыска чугаазын дооскаш, сцена артынче адыш часкаашкынынга үдедип алгаш, таваар базып чорупкан.

АЙЫЛДЫГ

— Бөгүн бистиң багай бажыңывыска аалчы келир эвесле — деп, Долаана авазынга чугаалаан.

— Ой, дадайым, ой дадайым даадым, ол чүү аалчы келир апарды?— дээш, авазы белиңней аарак өпөш дээш, хейде дүвүрей берген.

— Девидээш чоор сен, авай, Дембил башкының оглу Шолбан-дыр ийин.

Долаананың ол сөстөринден Дарый Сотпаевна улам дывылай берген. Дембил башкы дээрге, суурда хүндүткелдиг кижилерниң бирээзи болгай. Ооң оглу Шолбанның ажылгыр, томаанныы кончуг: машина-даа, комбайн-даа, трактор-даа башкарып турда амыр-ла. Техниказы үрелген оолдар септеп чадажы бергенде, Шолбанны дилээр дээрзин Дарый Сотпаевна каш-даа катап дыңнаан. Күдээ кылып алыр болза, доруун-на оол деп Дарый бүдүү иштинде бодап чораан. Кижидунун төлүн мактаар эвес, бактаар эвес — Долаана база шымбай-ла кыс. Бир эвес уруглар аразында таныжып, бот-боттарынга тааржы бээр чүве болза, оларны өглөп-баштап каары дээрге, чайлыг херек ышказыл деп бодал Сотпаевнаны кыймынады берген.

— Аалчы хүлээп алыр кижиданаа олурарга болур чүве бе ынчаш? Оран-савазының иштин арыглап чурумчудар, аш-чемин белеткээр-ле болгай, уруум. Ам бодап олурарымга өөделиг чем-даа белеткеп билбес хире кижиде-дир сен. Хеймер кижиде боорунга хөлүн эртер чассыдар дээш бажың ажылы кылдыртпайн чораан мээң буруум-дур. Че, ону ам коптарып чыткаш чоор бис. Мал сүрерге чаг үнер, сөс сүрерге алгыш үнер дээр болгай.

Дарый буу-хаа аш-чем талазында-ла барган. Долаана авазының сөстөринге анчыгзынмаан, ол шынап-ла чем кылырынга пат мен дээрзин боду база билип турган. Ынчалза-даа авазы бо талазы-биле шуут тергийн, ооң кылган чеминиң чыды безин онза, талыгыр ырактан-на думчук иштин өрү хооп кээр. Авазы чем кылган, Долаана дузалашкан — кухняда ажыл кидин түлүк хайнып турган.

Чемни столга салырының кыры турда Шолбан чедип келген. Сотпаевна ону сонга өттүр көрүп кааш, уруунун быктынче

идипкеш, барып уткуп ал деп имней каапкан. Ынчангаш боду билбээченнээн кижиге болуп, өске өрээлче мешпеннедип кире берген.

Долаана аалчызын чемненир столче чалап турда, Сотпаевна кухняже үнүп келген:

— Аъды чүгүрүк кижиге аъш-чемниң кырынга кээр, а чоржаң аъттыг кижиге дой дооступ калганда кээр дээр болгай. Шолбанның аъды ылгын-дыр оо!— дээш, Дарый бажының дүгүн аткаар суйбагылаан.

— Аван, ачаң эки олурлар бе, Шолбан?— деп, Дарый айтырган.

— Ачамның чангыс катап уё деп олурганын мынчага дээр дыннап көрбээн мен. Авам чүстөрүм аарыыр дээш болганчок чагдынган, чиннеттинген олурар кижиге. Ол хирезинде ажылдап-ла чыдар.

Долаана магнитофонун ажылдадып каан. Тааланчыг аялга бажың иштин долуп келген. Дарый Сотпаевна аалчыны бар шаа-биле хүндүткел, аап-саап чугаазын үспейн хөөрөп олурган. Аныяктар ыры, музыка дугайында чугаалажы бээрге, бүдүү чылбыртып алгаш, дашкаар үне берген. Аян-тээлеп кылаштааш, кирип кээрге, аалчызы чоруурунга белеткенип турган.

— Онза-ла чагай чем чидим. Ооң амданы аксым иштинден он хонук үнмес боор — деп, Шолбан хөөрзэн.

— Долаананың бакка-сокка ынчап чытканы ол ышкажыл!— деп, Дарый харыылаан.

Шолбан бажыңынче чанып бар чыда, Долаананың белеткээн чемин, уругнун чараш мөзүлүүн бодап чораан. Бир эвес санал кириреримге хүлээп алган дижик деп ол түңнел кылган. Куданы дүжүргөш, кады чурттап-ла берген дижик бис. Кадайымның кылган чагай чемин чооглап-ла эгеледим. Каш чыл эрткенде эгли-дүгүлү албас доскаар ышкаш семис кижиге апаарым чайлаш чок. Ооң соонда күжүр чүрек күш чедип чадап, тыныштап эгелээр мен. Долаана эки кыс, ынчалза-даа салым кадып чурттаары айыылдыг-дыр деп шийтпирлеп алган...

ААЛЧЫЛАР

Аңгыр-оол акыңар алданнаар деп барган. Аяк шайдан жип, өг-бүлениң өөрүшкүзүн деңге үлежиң көрүнер дээн чалалганы кадайым-биле алган бис. Чалап турда барбаска кайың тааржыр дээш бичии белек-селээвисти тудуп алгаш чеде бердивис. Үр-даа болбаанда аалчылар бажың ишти долуп келген.

Аңгыр-оол Маскыровичиниң чураан чуруктарын коридорда, кухняда болгаш өске-даа өрээлдерде эндере делгеп каан.

— Чуруктарны көргөш, эртип келген оруувусту ала-чайгаар сактып келир-дир мен — деп, аалчыларның эң улуу Бичен-оол Дөнгүр-оолович хөөреди.— Бодумнуң чуруумну база көрдүм. Ынчан чээрби ажыг харлыг турган чордум. Чалыым-даа кончуг, чаражым-даа кедергей-дир. Ам чүү боор, чалымы назын эрте берген, чүглө чаражым хевээр артып калган кижидир мен. Бистиң сумувуска бир дугаар келген машинаны база чураан болду. Ону көөр дээш, ол-бо аалдардан аъттыг, чадаг, улуг-биче улус эндерлип келген көрүңер-даан. Хоюган аъттар чоогунче чоокшулаvas, хаайын этсип, ыдып ыңай болур дээш ийи буттап тура халып турар чүве, ол бүгүнү шупту шын көргүскен-дир. Ам дээрге, машиналар кижилерни басып каап турар апарган чүве-дир бо. «Ажыл хайнып тур» деп чурук база мээң чалымы чылдарымны сагындырып келди. Харга бастыраар деп барган тарааны хамык чон демниг саасканнап ажаап турганын көргөңер-даан. Ам болза айтышкын бээр улус көвүдээн, ажылды холу-биле кылыр кижилер эвээжээн, мындыг үе-дир бо.

Кырганның чугаазы төнүп чорда, өске аалчылар Аңгыр-оол Маскыровичиниң дугайында чылыг сөстөрүни тө каап, эккелген белек-селээн тутсуп эгелээн. Бис кадай-биле база оочурувус манап, аравыста кайывыс сөс чугаалаарын сымыранчып сүмележип олурган бис. «Мен чугаалаар мен!» деп, кадайым сымырангаш, ырадыр чылып алгаш тудар белээн белеткей берген.

Белекмаам чиик адак тура халааш, олурганнарның мурнунда барып тура каапты:

— Аңгыр-оол акымыс талантылыг чурукчу деп хөй улус чугаалады. Мен оларга каттыжар мен. Ынчалза-даа талантыны сайзырадып өстүрөринге деткиир кижини херек. Ындыг кижини кымыл дээрге, ооң эргим ынак болгаш хайыралыг кадайы Чимистей-дир. Ол эвес болза, та кандыг турарын чугаалаары берге, эштер. Ындыг аа, Чимис угбай? Ынчангаш бөгүңү байырлалды ол база думчук чарып денге үлежир ужурлуг. Кыс кижиниң чымчак сеткили, чылыг чеми чок болза ашактар чүгө чедер силер?

— Ой, кадай, арай суглуун тырт, тормозун бас! Хөлүн эртире бербе — деп, чугаалапканымны бодум безин эскербээн мен.

— Плюрализм үезинде менээ шаптыктава, ашак! Бодумну бодум билир мен, мойнумну бажым билир. Мээң аксымны сен хоругдаар сен бе! Сен менээ шаптык катпаан болзунза, шаг-

да-ла эртемден турбас мен бе... Байгы турган талантымны багай ашак сээң-биле демиселге чарыгдааным ол-дур.

Улустуң байырлалын мынчап будаары ол-дур деп бодап келгеш, туп-тура халааш, кадайымның холунда белээн юбиярга тутсу каапкаш, Белекмаамны четкеш үнүп чыдырымда, кижим ушта тырткаш, база катап дем турган черинде барды:

— Мен ашаамны каапкаш, өске кижибиле өгленип алып чоор бе деп база бодап турган мен — деп бо.

— Өг-бүлениң хамык чажыдын маңаа тө каап туруп бээрге канчап боор чүвөл, Белек, сокса!— дидим.

— Ажык-чарлыг үеде чажырып тургаш чоор чүвөл. Мээң ол барыксап турган кижим база кончуг талантылыг кижичүвө.

— Эрткен-барган чүвелер коптарып тургаш чоор, кадай, чанаалы — деп диледим.

— Ам төөгүнү хөлчөк коптарып турар деп чүвени канчап эскербес мелегей сен. Сен эки ашак турган болзунза, мен бистин коллективтин профком кежигүнү турбас мен бе. Сээң багың-биле чер албайн чоруурум ол-дур...

Ам база катап кадайымның колдуундан алгаш үндүр четкен мен. Дыңнангыры кончуг эгли хонуп келгеш, боду харын мээң холумдан четтине каапкан. Олурганнарже эргий көргөш:

— Мен угаанныг уруг болганымда, мелегей ашак-биле маргыжып тургаш чоор мен ону, ооң-биле эптежип, компромистеп алгаш чоруптайн. Ам бис ийиден чөс мыйыс, чөл кудурук үнер эвес ала. Байырлыг, эш-өөрлөр!— дээш, мени алгаш үнүпкен...

ШИИ

Артистер келген, бо кежээ клубка «Дөңгүр-оолду» көргүзөр деп чугаа интернаттың өрээлдерин дыргын тарай берген. Ону канчап көрүп алырыл деп оолдар удур-дөдир айтыржып турган бис. Кым-даа харыны берип шыдаваан. Ооң чылдагааны билдингир: бирээде, ши көөрде билет садып алып акша керек, а бистерде согур көпөөк безин чөк улус-ла болгай бис, ийиде, кежээ бистерни кижизидикчи башкылар шынгыны хынап турар, ынаар-мынаар чоргуспас. Бир эвес ол чурумну хажыдыпкан болзунза, сени ол-ла дораан шугум чыскаалыңга үндүрүп экелгеш, хемчег алып.

Бо бүгүнү биле тура-ла кежээки чөм сөөлүндө эжим Шырап-биле иелээн клубка чөдө берген бис. Мурнуку эжик ча-

нында кижиге бажы кизирт — билет садып ап турар хире. Шииниң чогуу эгелээринге чедир ам-даа бүдүн шак бар.

— Арты талазыга бараалам!— деп, эжим менээ сымыранды. Чедер бээривиске ында чаңгыс-даа кижиге чок болган. Эжим эжикти аяар ажыда тыртып алгаш, бакылап көрдү эвеспе. Оон мени база бакыла деп имней-дир. Көөрүмге сцена кырында кезек кижиге туруп алган өг тип, оон иштинде орундөжөк, аптара-сава салган аажок дүүрөөн турлар.

Көрүкчүлөр олулар черде чаңгыс-даа кижиге чогуу база эскерип каан бис. Оон Шырап кулаамга тыныжын изинчедир сымыранды эвеспе:

— Бүдүү чылбыртып кире берээли. Күдүйүп алыр бис. Ынчангаш артында олуттар адаанга чыдып алыылы. Оон улус кирип эгелээрге, бүдүү тура халааш, хостуг олуттарны ээлей каалтар бис!

Бистерни кым-даа эскербөөн — эштиң чугаалаанын ёзугаар манап эгелөөн бис. Сценада улустарнын канчаар ажылдап турарын бүдүү көрүп, оларнын аразында чугаазынын ужу-кыдынын дыннап чыткан бис.

— Иштим хеверип чыдыр — деп, эжим сымыранган.

— Ажырбас, эки туттун — деп оожургаттым.— Арай деп кирип алган улус шиини төндүр көргөй бис.

Чырыкты кысыпкаш, улусту кирип эгелөөн. Тура халып четтикпөөн улус канчаар боор, ыгыйыпкан чыдыр бис. Бистерни кырывыста узун сандайда улустар кээп олурупкан. Хоруй берген кодан оолдары дег ылым-чылым бардывыс. Кырывыста кижилернин чугаалажып олулары дынналып келген:

— Силер бо шиини мурнунда көргөн силер бе?— деп, эр кижиге айтырды.

— Чок, бир-ле дугаарында көөрүм бо-дур — деп, херээжен үн харыылаан.

— А мен үш дугаар көрүп турарым бо!— деп, чугааны эгелөөн кижиге мактанган аянын уламчылады эвеспе. Ол аразында чырыкты өжүрүшкөн. Канчап-чооп чыткаш, сандай адаандан үнерин оралдажыр-дыр дээш, оожум шимченип эгеледим. Шак ол душта холум бир кижиниң чодазынга дээй каапкан.

— Бо кандыг кончуг арын-нүүр чок улус силер!— дээш, шиини бир дугаар көрүп турар херээжен кижиге чыжырткайныла берген.

— Чүү болду?— деп, эр үн айтырды.

— Чүү болду, чүү болду деп мегеленип, аштып алган! Кижиге чодазы суйбап канчаарыңар ол?

— Кырым сынар, мен эвес мен!

— Канчап силер эвес боор чүвөл! Алган кадайлыг, ажы-төлдүг ашак кижиги эртип кижиги буду суйбанып чыдар, ыятпас. Ашаамга чугаалаар мен, ол сени канчаар эвес, көөр силер!

— Актым аргажок...

Шыраптын каткызы сыйтыңайны берген. Кырвыска олурган улус кизирт-казырт тура халышкан.

— Чүү болду!— дээн үннер оон-моон үнүп турган.

Бис сандай адаандан үнө халааш, эжик кайы сен дээш, караш-ла дээн бис.

Интернатка чедип кээривиске кежээки хыналда чаа-ла эгелеп турган...

Василий ХОМУШКУ

«ЧОННУҢ АЙБЫЧЫЗЫ»

Делбинмей депутат деп атты каш чыл улаштыр аары-биле эдилеп, чүктеп келген кижиги-дир. Депутат чүгле чоннун эвес, а дарга-бошкаларның база айбычызы апарганынга бүзүрэн-даа. Кижиги амытанның өөрөнмес, чаңчыкпас чүвези бар эвес. Соңгукчулар-даа, күүскомнун даргалары-даа депутадын, биеэ шагның феодалдары дег, мырыңай хөлечини ышкаш айбылап өөредип алганнар-дыр. Бодунун округунда чамдык улус таакпы садып, магазинче, эм чалап, аптекаже ис баспастаан, харын-даа ындыгларның бажынын аарырын «эмнээр» чүвезин безин тывар дээш шырбаяр таварылгалар оон-биле тургулаан дижир чүве. Оларның картошказын-даа олуртур, одаар ыяжын-даа чарар, херек апарганда, от-көзүн одап, ижер шайын-даа хайындырып бээр-ле. А богда, хөөкүй Делбинмей округунга келгеш, ооргазын черле хөндүрбес. Чоннун айбычызы кижиги ам канчаарыл ынчаш.

Күүскомда дарга аттыг кижиги болганы-ла «идепкейлиг депутат» дижил, ону хөөктүрүп, ону-мону күүсет дээш, ынаармынаар, чарылгачызы ышкаш, чорудуп-ла турар. Илеткелдер, шийтпирлер, протоколдарны, билдириешкиннерге харыларны база-ла Делбинмей бажы ыжып, таарыштыр бижиир, кандыг-бир хыналдадан азы рейдиден ону черле адып каапастар. Ыяш чымчаан торга тывар, кижиги чымчаан кижиги тывар дижири бо эвес ыйнаан. Күжүр Делбинмей ажылынга-даа, бажынынга-даа, хос өдөр ажылдакчы, төлеп чок ада дег, ховар көстүр

ышкажыл. Бригадиринге, кадайынга-даа кончудуп, чемеледип шаг болган. Ана хилинчек болган чүве-дир ийин. Чүү-даа болза, депутат кижиге болгаш, ол чаагай аттың дузазы-биле алдырбайн баргылаар кижиге-дир.

Чогум Делбиңмей үш-дөрт чыышты улаштыр депутаттап келзе-даа, амы-хууда ажыктыг чүве кылып албааны-ла шын. Биеэги-ле чемирик, тар бажыңында чурттавышаан, ажыл аайы-биле депшивээн-даа, акша-шалыңы-даа хевээр-ле. Харын бир ырак төрелинге коштуг төкүл сатчып берген, алды хар четкенде, уруун мүн-не садикке тургузуп алып аргалыг болган.

Депутат болурундан адырлып алыры Делбиңмейге амыр эвес болган. Та, чүге ындыг чүвези ийик, ону сонгуп кааптар ышкажыл. Бир болза оон, кул дег, дыңнангыры, хувискаалчы дег, идепкейли доктар-моондак бооп келген болгай аан. Айбычының аактыг үүлезинге сы мундурган хөөкүй депутат чадап-чадап кааш, бир-ле хүн бичии чүве ижип алгаш, оон теви-биле ишти-хөңнү, хөнекте хайынган шай дег, дойлуп келгеш, күүскомга баргаш, даргаларның арнынга сагыш-сеткилинде чүү барын дөгerezин «кузуп» берген.

Оон-на хамык чүве хайтавас бе. Делбиңмей малбаарадыр арагалап алгаш, эрге-чагырга чериниң ажылдакчыларын дора көрүп, үен-даян сөглөп, чалчып турган деп өөрүнчүг эвес бижимел медээ чогуур черлерге, дүрген салган телеграмма дег, ол-ла кежээ чеде берген. Бо таварылганың «ачызында», Делбиңмей депутат деп адын ышкыңан, ажылыңдан база үндүртүп алган. «Бакка бак улажыр» дижири ышкаш илеткелчилерниң, лекторларның аксыңдан, солун арныңдан, радио үнүңден оон «бузар үүлгединиң» дугайында медээ дүшпестээн.

Шаг шаа-биле турбас. Ам амыдырал өскерилген. Депутаттар база. Биеэгизи ышкаш эвес, ажык чок айбычы хүлээлгелерден оларның хосталып эгелээнинге хөйүнү көрүп көргөргөн Делбиңмей иштинде өөрүп-даа, адааргаксап-даа чоруур.

АЖЫК ДЫҢНАДЫГ

Бистин коллективтин удуртукчузу алданнаптарга, хүндүлүг дыштанылгаже үдепкеш, оон адырлып алганывыс дээш, өөрүшкү-маңнайывыс эрийн ашкан хем-биле дөмей чүве боор. Үр болбаанда-ла бистин өөрүшкүвүстүн кырынче суг кудупкан. Чороткан даргавыстың орнунга кайыын-на ийик бир-ле черден үш танывазывыс кижини олуртупкан.

Чартык чыл четкелекте, чаа даргавыс коллективке «өске-рилгелерни» боттандырып эгелээн. Чүнү-даа мурнай кадрлар-ны таарыштыр салып эгелээн. Бажы каткан бухгалтеривисти самбың чууру оожум-дур дээш, склад эргеледикчиледип кааш, ооң орнунга кадайын хүлээп алган де. Бодунуң оралакчызынга бажазы, бир улуг килдис эргелекчизинге тус черниң эң улуг даргазының оглу, секретарь-машинакчызынга уруу, чолаачы-зынга оглу ажылдай берген-дир ийин. Аңаа ажылдап турган эштеривисти албан-хүлээлгезинге, ажылынга таарышпас дээш, көзүлдүр-ле үндүр кызыпкан. Таңныылывыс болганчок-ла ижиптер кижиге, ынчангаш ол дораа-ла чаштай берген, ооң орнунда сески классчы оглун кирип алган дивес силер бе. «Күрүнениң өнчү-хөрөнгизин карактаарын чүгле боттуң улу-зунга бүзүрээр кижиге мен»— деп, дарга тайылбырлаан. Ындыг-даа чүвези ыйнаан.

Ынчангаш даргавыс бодунга моондак болу бээр хире кижилерни конторадан ырадып, талыгыр черден бодунуң хамык улузун эккеп туруп берген. Бистер чыл чылы-биле чурттаар оран-сава сүржүп чадажып турувуста, даргавыс амыр кижиге болган ийин— улузунга бажың-балгатты оон-моон «ушта шаап» берипкен болгай.

Бистин даргавыстың «күжү», «тывышты» демги ол эң улуг даргада дээрзин чоорту билдивис. Эжен-не бо, олар ийи шанышкылар чүве ышкажыл. Ооң кадында бистиинде проф-эвилел комитединиң даргазы оон шак ол төрелиниң оглу апарган болгай. «Таптаашкындан уштунуп, коллективтин ажыл-амыдыралын эде тургузар дээш, ону өг-бүле керээзиниң амгы үеде нептерээн аргазы-биле удуртуп-баштаарынче шилчип турарывыс бо-дур»— деп, даргавыс хуралга ажык дыңнадыг кылды.

Бистер, арткан улус, оон бөлүү-биле ажылдаарының кеди чогуң баш удур билгеш, ниити билдиришкин бижээш, тоо быдарадыр тарай кылаштажы бержик бис.

ЭЛДЕПТИГ БОЛГУЛААР

Малдан-оолду шеригже чаңгыс классчызы Хөвөнмаа үдел каан чүве-дир. Артында-ла карактарындан чаржып баткан чаштарын чотпушаан, иш тыртынып тура, сөзүн берген:

— Малдан, сени манап аар мен, эргимим. Ийи борбак чылда чүү боор, херек чок үе ышкажыл. Көөр-даа сен: уткуп алыр мен.

Бир чыл эрткенде, сүрүштүр кээп турган Хөвөнмаанын чагаалары хенертен читкен ышкажыл. Малдаң-оол, та, чеже чагаа бижээн кижиги, харызы сураг боор. Күжүр солдат бода-васты бодап, сагынмасты сактып, сеткил-хөңнү бүргөг дээр ышкаш кынны берген.

Оон харын, бара элдептиг, таныжы кыстан эвес, а ооң эн чоок эжи болур... Хевек-кыстан чагаа алган. Хөвөнмаазы эткен сөзүн ышкынып, ашактанып, куда-доюн безин дүжүрүп каапканы шак ол чагаадан билдинген. «Муңчулуп, муңгарава, эжим, кыстарның хөй кезин черле ындыг чоор — дөмей-ле солдатты манап шыдавас аан. Чоннун кызы төнгөн эвес, чоор сен ону» — деп, эштери көгүдүп, алаактырарга, чоорту сеткилинде севи, сагыжында савы арлып, арын-шырайы өң кирип, үнгөн хүн дег, чазалып орган.

Шериг албанындан халажып, аал-чуртка чанып кээрге, карак-ла бо, Малдаң-оолду Хевек-кыс уткуп чедип келген бооп тур. Кижиниң идегээни, бодунга бердинген эжи шеригже үдеп каарга, өскези уткуп аар суг болгулаар-дыр. Ам канчаар, амыдыралга шамнап каар болган-дыр бис ийин але...

Шүлүктөр

Александр ДАРЖАЙ

«АЖЫРБАС»

Эгениичел аажы-чаң,
  биче сеткил
Эртенгиниң хаяазы дег,
  чырыш кынныр,
Дыңнаан кижээ
  таалал болуп куттула бээр
Тыва дылда
  «ажырбас» деп
  эки сөс бар.
Хереглээни ховар этти
  эки кижээ
Хээли эвес,
  белек кылдыр сунарга-даа,
Алыксааны аажок бол,
  оожум топтуг:
«Ажырбас ийин,
  бодумда бар,
  четтирдим» — дээр.
Белен-селен
  чиик-адак
  үнер ат чок
Бергелерге кызагдаткан
  эрес эрлер
Чула ышкаш,
  имистелип
  өже бербес:
«Чудуруун
  чудук алдынче супкан эвес,

Ачам шагнаан чаагай адын оскунмас мен,
Авазының кадыг оглу ажырбас»— дээр.
Турнугуушжун үезинде
эки сөстү
Думчук чарып каар чыгы,
куску келир
Тулааның бак
ирик чыды хөме апкан.
Сараат-сиген
карак чивеш аразында
Саржаг ышкаш,
садырткайндыр
өрттенип каар.
Буруулугну
кым-даа тышпас,
сураглавас
«Булут келгеш,
чаннык-динми дүжүрдү»— дээш,
Аяс, каан,
чаагай хүннер
турбужеге,
Акт-мээкти долдургаштың
аттар салыр:
«Каш борбак
хензиг хөпээн канчап баар деп!
Каража бе?
Когарал чок!
Ажырбас он.
Аш-чут болбас.
Ажыр-ба-ас!
Күрүне бай!
Ада-чурт дузалаптар,
хая көрбес!»
Кадарчының
кажаазында
хамык малын
Кадыр-биле
кыргый кескен сиген ышкаш,
Хамчык аарыг
ужур шаап-ла турувуттар.
Ветеринар,
зоотехник —
хамык дарга

Берзенипкеш,
                                 актыга адын салып,
 Агаар-бойдус халавынче чууй кааптар:
 «Чоткан-хатты
                                 кижи черле
   канчаптар боор,
 Чоорган-биле
                                 сыскыр эвес,
   дуглаар эвес.
 Ажырбас он.
                                 Совхоз малы төнгөн эвес.
 Арган малдан когараар бе,
   ажырбас!»— дээр.
 Арат-чоннун
                                 өнчүзүнге аспаан супкан,
 Ажыл-агый хоозураткан
   даргажыкка
 Ажы-биле
                                 яла онаар турбужеге
 Өрү бедик депшидипкеш,
   чымчак черге
 Өпейлээн дег,
                                 улам чазай
   олуртуп каар:
 «Арагаже сундулаvas,
   херт-бурт эвес,
 Аксым бар дээш,
                                 шүгүмчүлөл кыла бербес,
 Қадайларже карак баспас,
   самыын эвес,
 Анаа оожум,
                                 топтуг чаагай
   томаанныг эш
 Кадыг-дошкун
                                 торгаал кылып канчаар бис.
 Кадрлар черге чытпас,
   чашканнаvas,
 Хайыралаар,
                                 хумагалаар!
   Чаа черге
 Ажылдазын.
                                 Ажыр-бас,
   Аж-ыр-ба-ас!»

Ажырбастап турза-турза,
чуртувуска
Чайык соонда
оңгарларга артып калыр
Шалбаа-хөөлбек,
балар чыды
турнугупкан —
Кем чок,
арыг сөстөр безин
барза-барза,
Кемниг херек үүлгедир чепсээ болду...
...«Ажырбас оң!
Хаяалыг хүн хереп кээр!»— деп,
Ажылчы чон
идегелин оскундурбаан —
Апрельдин
диргизикчи,
арыг хады
Ада-чуртгун
кырын шыва эстей берген...
Эгениичел аажы-чаң,
биче сеткил
Эртенгиниң хаяазы дег
чырыш кынныр
Дыңнаан кижээ
таалал болуп куттула бээр
Тыва дылда
«Ажырбас!»— деп
эки сөс бар.

ДИРИГ ЧОРААН НАЗЫНЫМДА

«Дириг чораан назынында
Динмит чокка канчап чурттаар»—
Чашкы шаамдан дыңнап өскөн чонум ыры
Сагыжымны изиг от дег көзевишаан.

Диттип чадап, сестир болза,
Дириг сүнезин болур ыйнаан —
Чашкы шаамдан өде-чара өскөн оол мен,
Чазып чорааш, акты танып алган эр мен.

Дириг чораан назынында
Тиилелгээ ынанмас бе!—
Чашкы шаамдан ону ыак шингээтсежок,
«Чаргым алзып көрбээн мен»— деп мактанмас мен.

«Тиккен өгнүң иштинейге
Диттип чадап канчап олар»—
Чашкы шаамдан бузут-кемге акташ болгаш,
Сагыш дөспөс, буян дээштиң тутчу бээр мен.

«Динмит-шимээн үндүрбе!»— деп,
Дилеп чанныр улус бар-дыр —
Чашкы шаамдан шынга чүдүп чаңчыккан мен,
Чаглыг эътке үзелिमни орнаваан мен.

«Дириг чораан назынында
Динмит чокка канчап чурттаар»—
Чашкы шаамдан дыннап өскөн чонум ыры
Сагыжымны изиг от дег көзөвишаан.

ЧИРГИЛЧИН

Каан аяс чайгы хүндүс хову черге
Каш янзы хуулуп ойнаар чиргилчинге —
Хөлдүң кыры бырланнадыр чалгыгылап,
Көрүнчүк дег, кыланайнып чыдар-дыр деп,
Карактарым каш удаа кылаңнадыр,
Кагып суксаан күжүр бодум мегелеттим.

Чыдын чытпас булак сугнун кедээзинге
Чыдыг хөөлбек ногаарарып чыдып болур —
Хөй-ле кижээ чуртталгамда ынанган мен,
Көвүк ышкаш чамдыктары эзилзежок,
Хову черге хуулуп ойнаар чиргилчин дег,
Хоозун куруг кижилерниң читпезин аар!..

Өзээмге киир, ханым донуур
хаарып келир соок дош сен,
Өске кижээ чалбырааштыг
изиг от-даа чадавас сен.
Арны-бажым ханзырадыр
шавылаптар хараган сен,
Аңгы кижээ хоюг чымчак
чөөк дүк-даа чадавас сен.

Сээң дожуң эргизиптер
изиг отту кайыын алыйн,
Сээң тениң таарып кааптар
хачыны мен кайыын тывайн?

Олег СУВАҚПИТ

**ЧОГУМ ЧҮНҮ
КҮЗЕКСЭЭР МЕН?**

Орай дүне сылдыстарны
Ончалааштың дизип алгаш,
Чинчилештир адышка чууп,
Чивеңнээжин көрүксээр мен.

Челээш тыртып, хүнней берзе,
Чечек-биле чижери берзе,
Чаражынга дүлнү бергеш,
Чадаганнап алыксаар мен.

Чылгы бөлүп, даңны уткуп,
Чыраа-саяк мунуксаар мен.
Сырын-биле чаржалаштыр
Сыгыт-хөөмей дыңнаксаар мен.

Хоюм бажын дозуп алгаш,
Хомус ойнап бериксээр мен.
Ховар диген элбек дүжүт
Хову-шөлге тарыксаар мен.

Көктүг шыкка сизген кезип,
Хөпээн-сараат салыксаар мен.
Хөгжүм ойнап, ырлап-шоорлап,
Хөрээм хостуг хөглексээр мен.

Оран чуртум анын аңнап,
Одагланып шайлаксаар мен.
Оруум доза маннажып кээр
Оглум-кызым чаптаксаар мен.

Эжим-өөрүм аразынга
Эргеленип чоруксаар мен.
Эргимимни куспактапжаш,
Эрнин ошкап оруксаар мен.

Дайын-чаа-ла болбас болза,
Тайбың мөңгө турар болза,
Чоруум чогуур, үүлөм бүдөр,
Чогаалдарым төнчү чок боор.

КЫРААН КИЖИ

Ажар хүнге дөмөйлөшкөк
Алдан ашкан кижидир дээш
Аартыктап, чөгениксеп,
Арай хоомай бодаваңар!
Кадай-кыстар көрүп кагза,
Карак базып имнептер мен!
Кадын-кыстар душчуп келзе,
Каттыраннап чаннаптар мен!

Ынчангаштын чуртталгага
Ынакшылым күштүг болгаш,
Көвей өөрлүг болганым ол,
Хөглөп чоруур ужурум ол.
Кезээде-ле аныяксыг
Хей-аът кирген сорукутуум ол!
Кырым сынар, шыны херек,
Кырывазым чажыды ол!

Карактарын чидидипкен,
Хавактарын дүрзүйтүпкен,
Самнаvas-даа, ырлаvas-даа,

Сагыш ажып хөөревес-даа,
Бүргег дээр дег тыртыныпкан
Бүдүжү чок чоруур болза,
Халаг-човаг болу берген
Харын кыраан кижиг ол-дур.

Үнген-кирген чону-биле,
Үе-черге өөрү-биле
Ажыл-ишти кады кылып,
Амыр-дышка чораанда-даа
Аралашпас, билелешпес,
Аажы-чаң чок чоруур болза,
Чондан хоорук, сузу хадаан,
Чогум кыраан кижиг ол-дур.

Чайнын чечээ частып кээрге,
Чарашсынмас, чагдавас-даа,
Чанган куштар хөглөй бээрге,
Чанынга кээп чаптавас-даа,
Хүнге дадып, сугга эштип,
Күжүн немеп, маңнавас-даа,
Чыдын ээзи, уйгу хавы —
Шынап кыраан кижиг ол-дур.

Алган эжиг чассий бээрге,
Аттыныксап шугулданыр,
Ажы-төлү үглөй бээрге,
Анчыгзынып түвексинер,
Хыйыр-кылчаң, хедер-каржы,
Кылыктанып чоруур болза,
Бидыг кижиг, кым-даа эвес,
Блап кыраан кижиг ол-дур.

А мен ындыг эвес мен де,
Аажы-чаңым ажык мен де.
Бодум чүрээм эштеримге
Бодал-даа чок уштуп бээр мен.
Найыралым, ынакшылым
Нары-шээр чок бүрүн бээр мен!
Ынчангаштың аныяксыг,
Ырлыг-хөглүг болганым ол!

ӨРҮГЛЕР

* * *

Ыятпайн, дужуп келген кыстарга-ла,
«Ынак мен»— деп, чаннып-чашпып чорааш чоорул!
«Сынзыг-бардам, турамын»— деп бодаваңар,
Сыгаттынар, чарлаттынар күзелим чок.

Ынакшылым шоочалыг хааржагын
Ышкам хөрек кую черде шыгжап каггаш,
Дүлгүүрүн ооң чүс чүс кыстар кокпазынче
Түвексингеш, октапкан мен, кым тып аар ийик.

* * *

— Дакпыш тынып, бир-ле чүүлдү дилегзинип,
Таалал чок чурттап чоруур орта сен бе?
— Чарлы бээрге — сактыр, бодаар чүве-даа чок,
Сагыш амыр болур боор деп бодажык мен.

— Чааскаан канчап мынча чүьктү ууп чоруур,
Салым-чолдун шарызы дег амытан сен?
— «Чангыс ботта — чиик адак»— дижир болгай,
Чарлышкынын — чүьк болур ёра-дыр он.

* * *

Барган чүве — барзын дээрге, өштүүн але.
База катап сени сактып канчаарым ол?
Үжен чыгам чылдар сүржүп эрткен-даа бол,
Үрезинниң кадып калбаан, өзүмнүүн аа!

Хөрзүн безин элезин, сай апаар болгай,
Хөрек-чүрек ындыг эвес турганы ол бе?
Чок-ла болза, салым-чолдун чулаларын
Солангылыг сылдыс кыпсыр эвес ыйнаан?

* * *

Сенээ тепкеш, сылдыстарже холум сунайн,
Черим, мени теп тур кылдыр бодай бербе.
Чежемейнин бедиктерже ушсумза-даа,
Чемиш тыртар дазылдарым сенде чүве.

* * *

Ынакшылды уткуп аар дээш далашпайн чор.
Ынакшылдан ойнап-дезер аргаң-даа чок,
Эрте частын чайгаар дүжүп келири дег,
Эжиң соктап, моорлап кээр аалчын-дыр.

* * *

«Төлүн болган шүлүктерин
Дөңгүп-ле дөрт одуруг» дээш,
Өкпелевейн көөр силер,
Өйлүг назын — оон кыска.

* * *

Сеткилиңниң өннери чоп,
Чечек ышкаш эвезил дээш,
Хилег-чеме онааваңар,
Кижин хөңнү — хаттыг, чаъстыг.

* * *

Амыдырал — сергек, чазык
Арын-шырай чүве болза,
Ажыл-үүле — хүлүмзүрүг,
А мээң ырым — аялга-дыр.

* * *

Хоюган аът октавытса,
Хомудааштын чоор сен ону.
Чаны багай аът туржук,
Сандайдан-даа уजारлар бар.

* * *

Эзеринден туттунары —
Эмдик аъттан бектениг-дир.
Сандайындан салдынмазы —
Чазыглардан сестири-дир.

* * *

Аьттан ужуп, чадаг арткаш,
Аалын тып чедип кээр сен.
Алдаг кылган кижиге база —
Амыдырал шынын тывар.

* * *

«Араганың ажыгы чок» деп,
Болган чок-ла улус сөглээр.
Артык дашка дуураан кээрге,
«Болдум» дижир улус ховар.

* * *

Ховугайнын ховузунда
Кооргалдыг сайлар ышкаш,
Сеткилимде ынакшылдан
Чеже истер артады дээр.

* * *

Келир дүне баарымга,
Хериминин хаалгазы
Кыжырткайнап «хыйылаза»,
Кырым сынар — чоруй баар мен.

Эгерек дээр ала ыдын
Эжиинни дуй чыдып алза,
Сезинмейн эрте бээр мен,
Честезин ыт кайын энд ьр.

* * *

Уе-шагнын чүглүг бижинн,
Үнген, эрткен ийи чылдар
Чаа чыл деп өртөөл орта,
Шапкынчылар болуп солчур.

* * *

Эрткен чылын тыпкан олчам —
Эдеришкен эжим-өөрүм.
Даарта бир эш немей келзе,—
«Тараалаң чыл үндү» дээр мен.

Чаа чылдың шагаа-дою
Чалыы шаамда — хөглел чорду.
Уткуп аарым — арткан чылдар —
Ундаргай-дыр, далашпанар!

Монгуш ДОРЖУ

ЫДЫМНЫҢ ӨЛГЕНИНГЕ

(Элегия)

Ээзи меңээ макталгалыг,
Эгерек деп шола аттыг,
Балыглаткан коданчы ыдым
Бажынымның чанынга өлдү.

Сыйыда куткан саржаг дег хүн
Арнын шонуп эргелетти.
Чырыктардан арыг ханы
Көвүктелип төктүп чытты.

Үүлгеткен херээн чок бол,
Үе-шагга кызаттырган
Хайыралыг ыдым сени
Қараам чаштыг көрүп ор мен.

Өлүм-биле өлүм дөмей.
Өртемчейге төрүттүнген
Чүс-чүс чылда чурттаар эвес,
Чүрээ дөмей турувуттар.

Қара бажым черге салыр
Хүнүм черле келир-ле ыйнаан.
Хүүрек туткан кезек кижі
Халактажып хөөрүм казар.

УРУГ ЭЖИМ ДААРАНЫП ОР

Уруг эжим бодамчалыг дааранып ор.
Ужукта ине самнап, ойнап турганзыг-дыр.
Чычы пөстү хөлбеңнеди чадыптарга,
Сылдыстыг дээр сагыжымга чуруттунду.

Частың башкы шончалайы бажын чыйып,
Саарыгда эштип, чунуп орган ышкаш,
Эргимимниң шырайында хүлүмзүрүт
Эртенги хүн чырык, чылыг херели-ле.

Ине биле ужук ийи демниг-даа бол,
Ишчи холдар башкарарын көрүп ор мен.
Эргижирээн черниң кырын ынак сарыым
Эде даарап, чаартып орган ышкаш болду.

* * *

Хары кижиге куспаандыва
Қарак ажыт кирзинзе-даа,
Қара чажын сыртаныпкаш,
Қады хонуп чоргулаан мен.

Чүрээм күжүр соп-ла чорза,
Чүге мону уттур деп мен.
Көвей чылдар улай кыпкан
Хөрлээ белен өшпес болгай.

* * *

Хемчик унун хаажылай
Херлип, шөйлүп чаарттынган
Ийме биле Баян-Тала
Ийис төрөөн угбашкы-ла.

Күзел-соруум чоорту бүдүп
Күдээ болур апарзымза,
Ондарларнын кызы сенче
Орук-чириим кокпаланыр.

ЧҮРЕКТИҢ ЫРЫЗЫ

Чараш уруг сеңээ душкан
Салымым-даа болур ыйнаан.
Өглүг баштыг чораан сен дээш,
Өскүс чүрээм кемдетпейн көр.

Эргип келген чуртталгамдан
Ында балыг кайы көвей.
Эмнеттинмес чамдыктары
Ыы-сыыже шилчий берген.

Арыг-шынчы сээн чүрээн
Ындыг эвес болза-даа чок,
Алыс боттуң эми-дому
Ында ышкаш сагындырар...

Ынчалзажок чараш кыс сээ
Дужамык боор хөңнүм чогул.
Ыржы частың боду ышкаш,
Тураң-биле чурттап-ла көр.

ЧАГЫГ

Сээн биле мээң тыным
Ийи аңгы үстүр-даа бол,
Сээн биле мээң чүрээм
Ийистер дег найыралдыг.

Амыдырал шылгалдазы
Бисти мынчаар кижизиткен.
Арын-нүүрнүң дээжизи
Бисти мынчаар чоокшулаткан.

Чырык черни соннуг-мурнуг
Кааптарывыс билдингир бол,
Шын деп сөстү аргашпышаан,
Карактажып чоруул, сарыым.

**ЧУРТТАЛГАМНЫҢ
ЧУЛАЛАРЫ**

Кодан сарлыым ийни куду
Козурадыр сывырбышаан,
Карангыда аъттыг оолак
Қанчаар халдып чорбажык мен:

Сайга дуюг хаккылашкаш,
Чажырадыр динмирээрге,
Мурнум дургаар чалбыраажы
Бузуралыр эвейикпе!

Ону көргөш, ачам мактаар:
«Оттуг көшке чуглуп ордун!
Эзенги теп, эр шаан кирип,
Эгелээниң ол-дур, оглум!..»

Чат деп дашка оттукту хап,
Шагарынга кандыг ийик:
Чалбыышталгаш, салаанчы чип,
Чаштанчызы черже саарлыр.

Хүнге дөгөп, ууштап каан хаг
Күгүрзүдү кыва бээрге,
Оортан данзаа таакпы кыпсып,
Оттук, бижек азынган мен.

Оон бээр-ле караам шоозу,
Олчаан бодум, чула дег, хып:
«Бурунайнып чоруур эр!»— деп,
Буянныг сөс эдилээн мен.

Чуртталгамның дириг көзүн
Шуут-ла чааскаан чүшкүрбээн мен,
Орлан-шоваа кыстың караан,
Оттуг чүрээм база немээйн.

Оранчоктан, бараанындан
Оду менче чаштай берген
Дарийгинин көрүжүнден
Таалап, эстип магам ханган.

Шак ол бурган чанымга кээп,
Саадай каапкан хүннү, шакты
Чаяан-дыр деп алгаарындан,
Чалбарыырдан өске, чүү дээр!

Чүзүн-баазын кударалым,
Чүрээм долган өөрүшкүмнү
Ооң-биле думчук чарып,
Оожум одун өөскүткен мен.

Ынчалза-даа шак ол чулам
Ыым болуп мөнгө хуулган,
Сүнезини ында-хаая
Чүлдү-чүрээм эргип арткан...

Ону чүү-даа солувас бол,
Овур, чыры — дангыналар
Шүлүүм кургаг дарызы бооп,
Сүзүүм одун өжүрбейн чор!

ТУЯА

(Биче шаамның ыры)

Нары-шээр чок
Найыралга
Байза, хил-даа
Барымдаа чок.
Моол үлегер.

Кашпы шыгын тыва, дөрбет,
Кажангы дег ээлей хонган,
Челе башка дээрден башка,
Сеткил чангыс — өннүк, талаф
Ак чайт аалдар,
Ааржы дег, мал...

Улугларның соодун хымыс,
Уян ыр-шоор улап шууткан,
Уруг-дарыын оюң-тоглаа
Ушташтырып башташтырган —
Уруктаан аът
Ушта чүткээн...

Туяа дээр моол кызыжакты,
Тыва оолак — аалчы мени
Хелемечи хереглес
Кемчок оюн — кажык доңнаан —
    Уттурар-даа,
    Удар-даа мен.

Чанар өйүм билгеш, уруг,
Чадаарда-ла, салбаайн дээнзиг,
Өөнүн даштыы эргининге
Өргээ салыр какпа салган —
    Кактынгаш, чон
    Каттырткан мен!

Амдыы өгнүн ээлери,
Ачам бисти аажок чаптаан:
«Тарбаганның какпазындан
Дараазында каап каг!»— дишкен.
    «Какпа» чүрээм
    Хапса, чоондур!

Бо-ла бүгү шагда-даа бол,
Бодаарымга, дүүн чаа дег-дир:
Туяа чүгле арай мунгак,
Тураскаал дег, туруп калчык...
    Чүнү бодаан,
    Чүү билир?!

Балдыр-бээжек үем эрткен,
Бажым дүгү агарыпкан,..
Туманда дег, чаш шаам ыры —
Туяа менээ чырывышаан!..
    Капшыы ону
    Кайын уттур!

Кылын өннүк сеткилдерге
Кызыгаар, хил шаптык болбас,
Ада-өгбе изээн орук
Ажы-төлдү башташтырар.
    Найыралда
    Назы-хар чок!

ЧАЛГЫГЛАРНЫҢ ХОМУДАЛЫ

Таңды-Уула эдектери чиңгир ногаан
Тайлып читпес дүдүскекте шымны берген.
Шаажан долу куткан сүт дег Чагытай-Хөл
Шаттар кежир күзүңгүлөп чайнаан чыдар.

Кулузуннуг эриктерде куштар-ла хөй.
Кужурланган дөңгеликтер аразында
Арыг, чараш ынакшылга алзывыткан
Аңгырларның салым-чолун төөгүп берейн:

...Хөлдүн кырын куштар долуп, чиилешкен.
Хөлзээн аңчы тыныш тыртпайн дер-суг дүшкен.
Ажык-кончаа алдырбайн баар ийин дээш,
Аңчы кижин амыр-дыжын уттувуткан.

Шип-ле шимээн даглар удаан. Имир дүшкен.
Чиик көк ыш эрик черден шөйлү берген.
Чалбак эзим кырын дургаар боо даажы
Чаңгыланып, чыжырткайнып чоруй барган.

Чараш аңгыр чалгыгларга салдай берген...
Чалгыг ону өпейлээн дег чуй шаап турган.
Эжин аңгыр эзим долдур ызын салган
Эргеленген эжин кааптар эрге бар бе?

Хая-даштыг эриктерге көк мөөн кижин
Хайдынгылап, чилчин үстүп олча дилээн.
Чазый аңчы олчазы чок чана берген
Чаңгыс дүне кыш-даа дүшкен. Донат келген.

Мурнуу чүкчө чанган куштар аъттаныпкан.
Муңгаралдың одуруунда аңгыр чааскаан,
Ынакшылдың сарынынга оңдап-остап,
Ыраан тудум ынак эжин каап чадаан.

Бойдус төлүн кагбас дижир — аттырган куш
Кайгамчыктыг Чагытайга чалгын сынык
Харлыг кыштың соогуңда, октаан даш дег,
Бораң дээрни сирлеш кылдыр шимеш дээн-дир.

Чангыс ангыр ыглап-сыктап, халагын төп,
Чалгын сынык эжиндиге дедир ээпкен.
Балыгланган ынак эжин канчап каарыл?
Баары ажып, ыглап-сыктап ужуп орган.

Дүвүлүг хат орук-суурну дуглаза-даа,
Түрегдээн куш эжинге бо ужуп келген.
Чаакталган Чагытайга кады эштип,
Салым кошкан ийи ангыр куспакташкан.

Доңуп-дожаан күжүрлер аа мойнун тутчуп,
Тоолчургу Чагытайга доңуп өлгөн.
Чалгыглар-ла хомудалын илередип,
Чалдыг эрик ханаларны моңнап турган.

Хуу-салым, ынакшылдың даржык-хинчээ
Хугбайыраан кижиге-даа таваржып боор.
Хайыралыг чуртталганы камнап билбес
Каржы кижиге калдар ыттан дора дижир.

Кара сагыш ынакшылды сырыпкан.
Хаяларда кызыл чечек чоргаар өскөн.
Чагытайга ангырларның чуртталгазын
Чалгыглар-ла биске төөгүп берген ийик.

ГУЛИСТАННЫҢ КЫСТАРЫНГА

Курлаан ашкан кара чаштыг
Гулистанның кыстарынга
Адлерге кады базып,
Амырлажып танышкан бис.

Үележип хөөрешкенивис
Үш узбек, үш тыва
Алдалдырзы — кырган-ава,
Аалдарындан ырап көрбээн.

Уруг-дарыым уругларын
Улам сактып, уйгум читти.
Үр-ле болдум, чанзымза дээр —
Үжелдирзи көңгүс дөмей.

Угаангыр-даа, хүндүлээчел
Улуе-чоннуң башкылары
Кайызы-даа Закировна
Кады төрөөн угбашкылар.

— Өрээливиске киргеш баргар,
Өремелиг шайдан ижил,
Узбек, тыва аялганы
Үележип бадыргай бис.

Узбек үш херэеженнер
Узбекистанче бисти чалаан.
Үш тыва херэеженнер
Улуг-Хемче база чалаан.

— Тыва чуртун дыцнаан-дыр бис
Дыка ырак, даглыг чер дээр.
Гулистанга кээп тургар,
Кудашкылар болгай-даа бис.

Үележип чергелешкен
Үш узбек херэеженнер
Үш тыва херэеженни
Үргүлчү-ле манаан тур боор...

Артык ХОВАЛЫГ

ҮШ ҮНЕ

Мээң черим — мээң чүрээм!
Дамырларым хемнер болуп сени куржаар.
Даглар дээрге — өрү сунган ийи холум.
Хөрзүнүнү адыштарым чассыг ууштаар.
Хөндүм частып, эргелелим эрин ажар.
Сыртык, чүг дег, чингистерге чаактарым дээр.
Сыгырга куш арга долдур куюм ырлаар.
Эрээн-шокар ховуларның чингиртилээн
Элезинин эриннерим ошкай кааптар.
Менгилерниң мөнгүннелчек кылааннаажы —
Мээң черим сеткил-хөңнү, хүлүмзүрүү.

Ыдык черим эгелерин адап бердим.
Ындын ырны олар менээ хайырлааннар.
Күжүр чүрек доктаашкынгга ораатпаза,
Черим алгаан одуруглар саарлып турар.
Чеже-чеже черлер эргип чорбадым дээр,
Хүннүг черим сеткилимге — үнелиг даш.
Мээң чонум — мээң ханым!
Пөрүк болгаш улуг тура эдилевээн,
Бөдүүн база ажыл-ишчи, мерген, шевер
Мээң чонум — салым-чолум, үнген дөзүм.
Мээң чонум — бедик черниц кижилери.
Донгаяартыр салгылап каан аяктар дег,
Довурзак ак өөр өглер — аалым ол.
Дезиг-Доруун сыдымнааштын мунуптарга,
Дээрде куштар денге чаржып ужукканзыг
Мээң чонум бойдузунга хини тудуш,
Бедик сынга сыртыктанып өзүп келген,
Хилиң ышкаш аяңнары — олбук болур,
Кирген, үнген аяк шайын амзааш баарлар.
Каргыраазын, хөөмейин бадыра бээр —
Каптагайда чүгле ол-ла ындыг ырлыг.
Чонар-дашка ишти-хөңнүн сирип сиилбиир,
Чогаадып каан тоолу, ыры — уян, уран.
Өгбелернин бурун, ыдык дылын менээ
Өргүп шаңнаан хайыралыг Таңдыларым!
Мээң дылым — хомус ышкаш онза ырлыг,
Мерген болгаш чараш сөстөр — белээнер ол!
Эвээш-даа бол, чиге сөглээр өгбелернин
Эртине дег төрөөн дылы — чалгыннарым.
Хаяларда бижиттинген үжүктери
Кандыг чажыт, чагыг-сүме сирип алган?
Тибет номнар, бижимелдер номнап албайн,
Дидимнелип төөгүм төөгүп аар мен бе?
Угаан-бодал бөөлдээшкинин, эки, бакты
Уран дылым, түүрк дылым чарт сөглээр.
Ынакшылдын, эргелелдин сөстери-даа,
Ыяңгылыг авам ыры — сээң төлүн.
Тыныжымда тудуш болган черим, чонум,
Дылым чокта — мен мен дептер шаам бар бе?

ХӨГЛҮГ ЭВЕС ШҮЛҮК

Сыра кезээн чалбышталдыр көзевиткеш,
«Шыяан ам!» деп база катап дилей бердим.
Ынчалза-даа... Назын кыска, тоол узун —
Ындынналган өгбелерим одаан каапкаш чоруй баап-тыр.

Чаңгыс-даа тоол өнчү кылып салгап албаан
Чадараан-даа силен, тенек кижидир мен.
Оода-ла чаңгыс ыяш немей салбайн
Отче сыннып, чыннырын-на бодап чораан чүдээмни аар.

Буйлалап каан тевелер-даа уярай бээр
Бурун сырын шидизиниң күжү-ле боор,
Кезер-Мерген тоожузун дычнап алгаш,
Хевээртизин ыдып чой баар салымныглар турган дээр-дир.

Олар ам чок. Тоолдап билир кижидеа чок.
Номнар¹ кайын чеченнерни солуп шыдаар.
Кайгамчыктыг чаяанныглар үнүн бижээн
Кашкыя бол, ленталар арткан болза, ол-ла чүгээр.

Чаяан болуп, кым-бир кижиде Чанчы-Хөө дег,
Чайганмышаан караан шимгеш ыда берзе,
Аанакайын эртир депшгээн, дылын уткан
Аныяк эр адыш часкап, «Клоунну!» деп шоотса хөңнү.

Өжер четкен отту катап чүшкүрүпкеш,
Өске бир оол «Шыяан ам!» деп дилеп келир.
Ынчан чүү деп салгакчымга харыылаар мен.
Ыядыгдан кыпсымза-даа, оон кайын хөңнү чылыыр.

Шак бо чалбыыш чоорту-ла чавырлып кээп,
Шаары дээрже сырылар-даа ужукпастаар.
Сылдыстар-ла одун-көзүн өжүрбейн
«Шыяан ам!» деп чөгөл төнмейн, тоол манап турар ышкаш..

---

¹ Мында тыва тоолдар чындыларын ынчап турар.

ООЧУРЛАР

Садыг. Ышкам. Апельсинер. Сөөлү кымыл?
Чангыс килдээр! Уе-уе! Алгыш-кырыш.
Касса. Чылбас. Киирбечер! Садыгжылар.
Каржы-донгун. Саазын чок. Чиртип алган.
— Кымыл дараазында?

Кабинеттер. Бетии өрээл. Секретарь кыс.
Кажан кээрил? Министрде. Хурал. Даарта.
Дарга. Кресло. Негелде чөп. Бижип алган.
Дарый хоржок. Өөренип көөр. Фонд. Манаар.
— Кымыл дараазында?

Базаар. Эмчи. Вокзал. Почта. Чунар-бажын.
Манаан. Дилээн. Иткилешкен. Талон. Стресс.
Хүндү-дужаал. Привилегия. Дүжүметсээн.
Хүннер. Чылдар. Назын. Рак. Сөөлгү оочур.
— Кымыл дараазында?

ДУЖҮРТКЕН КИЖИ

Орук кежир кыйгы дыңнааш сырбаш кынган.
Ооң адын бир-ле кижии адап турган:
— Эки-ле ыйнаан, амыдырал-чуртталгаңар?
— Эки-эки, хомудал чок, четтирдим — дээн.

Улус ону мендилевес апарганын
Утту каапкаш, аажок өөрүп холун чайган.
Кайызы боор? Кызыдыр-ла танып чадаан.
Кара көстүүн уштурундан база корткан.

* * *

Уругларың эдертипкеш
Угбан сугже кажа бердин...
Катап база алгый пашта
Хаарган чуурга сооп калды.

Кылып билир чөп-ле чемим
Глазуньянын ийи дээрбээ
Сагыш өдүп, чемелексээн
Чаштарывыс караа-даа дег...

Чүргүй-оол ДОРЖУ

* * *

Сагызын дег чарылбазым өннүктерим —
Сактыышкыннар — эрээн шокар ховаганнар!
Чаагай үүлөм сөнү болуп, «аалдап» келгеш,
Сагыш-чүрээм чайгаар өөртү бээр-дир силер.

Сагжымның саймааралы, шийткөкчизи —
Сактыышкыннар — шаараннашкан каарган куштар!
Чазыг кылган черим сурааш, чамдык өйде,
Сарындыва мени чыгай бээр-дир силер.

Сагызын дег чарылбазым өннүктерим —
Сактыышкыннар — дезиг ала сайлык куштар!
Багай-даа бол, эки-даа бол силер чокта
Баскан изим каяа, канчап шүгдүнер мен?!

* * *

Танды сын-даа ажар арттыг,
Дамырак-даа үнген дөстүг...
Өйлөп, өйлөп сакты бээрим
Өвүр черде хемчигеш бар.

Ырак черге чидип, чидип,
Ында-хаая эргип кээр мен.
Чугаа эреп, өөрээн дег,
Шулуртжайнып уткуп алыр.

Чашкы шаамның тоолдарын
Чанынга кээп дыңнаан дег мен.
Эгиттиймес солун үем
Эглип чедип келгензиг-даа.

Танды сын-даа ажар арттыг,
Дамырак-даа үнген дөстүг...
Өйлөп-өйлөп чоктай бээрим
Өвүр черде хемчигеш бар.

МООЛ ЧЕРГЕ

Канчаарга-даа төөгүвүс доцнаш чораан
Хары эвес, ханы төрөл бурун черге,
Бажын суйбап өстүрбээним, сүзүглээрим,
Бадма¹ чечээм сеткилимден сунуп келдим.

Эрткен өйнү эзергедип, сураар дивейн,
Эчис чолду, келир өйнү хөөрежир дээш,
Найыралдын оруу-биле келгеним шын.
Нар-шээр чок сүт дег кадаам хүлээп алам.

Калга кыстар угулзалап, сырып каан дег,
Кадар оьттуг шынааларын каазын көрдүм.
Хангай биле буурул Саян көрүшпес бол,
Халышкы дег Моол, Тыва душчуп чорзун...

ГОБИ

Ужу кыды көзүлбейн баар дүдүскектиг
Успа хөлдүн шынаазынга ойнап өстүм.
Эки аьттын чоруу-биле чыырып хемчээр,
Эрзин, Тестин делгемнерин эргип чордум.
Ынчалзажок, шыны херек, назынымда
Ындыг өндүр хову черле көрбээн-дир мен...

Сарыг-сарыг элезиннер шаардыва
Саргыак дег куржангылай чапты берип,
Кудай биле куу кумнун шапшылгазы
Курбустуда хөлбеңейнип чытканзыг-даа.
Дээрнин шиниин, дески көгүн чүгө деңнээр.
Тергинн коя чингир торгу чадып каан дег.
Халааданчыг, кээргел билбес изиг сырын
Харык чокка албаарадыр кужактай бээр...
Хөрүктелген кызыл хүннүн тырыкызы
Хөөрөп хүнзээш, «чаныптарга» халыын намдаар.

«Гоби» деп амралтын² аккыр өөндө
Хоюг шайны хоодан кудуп, аартап каап,
Сериин дүннүң келгенинге чайгаар таалап,
Сеткил хандыр хөөрежил, таваар ор бис.

¹ Лотос чечектин төвүт дылда ады.

² Дыштанылга чери.

Санныг хонук адакталган. Чанькxаандаа
Сагыш саарзык — Саян эдээ Тыва черде.
Ынчалза-даа Азий диптин изиг чүрээн
Ырай бергеш, дөмей кайын уттур деп бис.

* * *

Авай?!
Бөдей өөндө
Бөгүн шыпшың. Ээнзирээн...

Авай.
Одаан өжүп,
Ожукта көс хөмүрерген...

Авай!
Карак чажы
Кандыг кончуг ажыг чүвөл?!

Авай...
Чымыш иштен
Шылаан бодун дыштанып көр...

Авай!
Мөрүң чаагай.
Мөңгө уйгуң уду, авай.

1987 чылдың декабрь 29

Мария КҮЖҮГЕТ

ЧАҢГЫС-ЛА АЙ ДУРГУЗУНДА

Каткы биле карак чажы
Кады чоруур дижир болгай.
Чаңгыс-ла ай дургузунда
Салым-чолга чүү-даа боор-дур:

Чоннуң оглу хүлээлгезин
Солдат ишке бадьткаар дээш,
Шеригдиве мээн дунмам
Черивистен аьттаныпты.

Он-даа хонмайн оолдуг болгаш
Онза улуг өөрүшкүнү
Ада-ие — бистер ийн
Амзап-хүлээп четтирдивис.

Аарыг-хамчык угбавыстан
Адырылбайн алгаш барды.
Өөндө эжи, ажы-төлү
Өскүссүрөп артып калды.

Чаңгыс-ла ай дургузунда
Салым-чолга чүү-даа боор-дур...

* * *

Эът быжыр хайны бээрге,
Эзер таваан меннетпес деп
Үстүг мүннүң үстүн алгаш,
Үш-дөрт катап ыдамнап аар.
Кырган нем элдеп чаңын
Кыжырып-даа канчаар ийик.

Медерелдиг кижиге туржук,
Мээ, дыл чок этти безин
Азыраан мал, анны-кушту
Ажы-төл дег хүндүлө деп,
Энерелдиг авам чагыгы
Эътте-сөөкте сиңип калган.

Лидия ИРГИТ

СЕТКИЛИМНИҢ УЯРАЛЫ

Өске улус хаайынга хакпас хире
Ындыг чүүлдү
эътке-сөөкке сиңирип ап,
Өзүм кара,
кадыг-ширин
эвес болгаш,
Ыглап-ыстап,
хөрээм буугуп чоруур-дур мен.

Часкы доштуң хээрээ ышкаш,
болганчок-ла
Сагыш-хөңнүм
чайык суу дег,
куттулуп кээр.
Хары кижиге
ажыын безин бодумнуу дег,
Кара баарга
доңнап алыр
сүзүглүг мен.
Өске ие
чажын көргөш, база ындыг
Өзү-баарым
чамды ышкаш, тудуп аар мен.
Таныырым-даа,
танывазым,
кым-даа болза,
Тала тыртып,
өрү чалап мөгеер мен.
Эки, бак деп
улус ылгаар чаңчылым чок.
Эриг сеткил сүүзүнү
чүрээм долган.
Өйлүг назын
«кызыл дустап» чорбаза-ла
Өртемчейге
хүн дег чырып,
чылыым чажып,
Чечек тарып,
кижилерге ону сунуп,
Черим каастап,
буян кылып,
чурттаксаар мен.

ПОЭЗИЯ ЧОҚТА

Дагны куду
улуғ көшке чуглуп бадар.
Далай чалгы
дээрже бедип, көдүрлүш дээр.
Мээң ым аңаа
чаңгы болуп улажы бээр,

Мени кым-даа
оожуктуруп шыдавас боор.
Ындыг өйде
мээн чүрээм аялгазын
Поэзия
хөөн кирип часкарыптар.
Бодалымдан
күжүр бодум сорук кирип,
Ырак шаарже
чаңгыландыр ырлаптар мен.
Аккыр саазын,
демир-үжүк — күштүг чепсээм,
Арын-нүүрүм,
арыг шынчы сөзүм чаңгыс.
Поэзия чок
чурттап черле албас мен де,
Борбак чүрээм
хавы чарлып калгы дег-дир...

Николай ООРЖАК

ӨГЛЕРИВИС

Ааткышта чаштың үнү
Аткан даңче чаңгыланыр.
Ада-ие өргээзинин
Ак-көк ыжы дээрже шөйлүр.
Өпей чаштан
Өзүп келген,
Өглеривис,
Өглеривис.

Ававыстың сүттүг шайын
Аартап ижип, доруккан бис.
Амыдырал кокпазынче
Аалдан үнүп, базыпкан бис.
Өлчей кежик
Өргүп берген,
Өглеривис
Өглеривис.

Ажы-төлүн өстүрүп каан
Ада-ие өөрүшкүзү —
Аңдаштанып өскөн уям,
Авыралдыг төрөөн черим.

Өргүн чонга
Өшпес оттуг,
Өглеривис,
Өглеривис.

ЧЕЧЕК АТТЫГ ЧАРАШ КЫСТАР

(Баштак-сарык)

Чечек аттыг чараш кыстар
Черимде та чеже ыйнаан.
Сесерликке четгинчипсе,
Челээштели бээрлер ыйнаан.

Сергек, омак күдээ оолдар
Сеткил-чүрээ куюмналзын,
Шевер, ишчи душтуктары
Чечек кыстар болза болзун.

Чечек кыстар болчаан салгааш,
Чеме-хала дыңнапас мен,
«Че-ве» дишкеш, шупту келзе,
Четтирбейн баргай-ла мен.

АВАМ КАРАА

Черим кырын суйбап келир
Аяс дээрде хүнүм ышкаш,
Сеткилдерни чылдып келир
Арыг, чымчак авам караа.

Дүжү-биле оттуп келгеш,
Хөңнүн чазап алыр дээнзиг,
Дүне безин эргеледиң,
Көрүп келир авам караа.

Ажыл ыылгаш могазажок
Шырайындан кадыг тыппас,
Ажы-төлдүн дөгөрезин
Чылдып чоруур авам караа.

Октябрь ТУҢ-ООЛ

АФГАНИСТАН

Кагып суксааш, тигленгилеп,
Када берген эриннер дег,
Чайнын ышкам дүдүскээнде
Чарлып чыдар шак бо черни.
Аактыг сурун ырым хөөнү —
Афганистан, Афганистан.

Дарызыг ыш кашпал долуп,
Дазыңайндыр боолап турда,
«Авай!» диген эжим үнү
Ам-даа чүрээм саргытпышаан.
Авыралдыг ие чажы —
Афганистан, Афганистан.

Дүвүленген доозун өттүр
Дүгдө калган солдат өөрүм
Дүненин-не мени кый деп,
Дүшке кирип тура хонар.
Аарышкылыг солдат чолум —
Афганистан, Афганистан.

Харамдыккан изиг октар
Хайыра чок өзээм өдүп,
Эъдим-сөөгүм кирижээн дег,
Эрги балыг сыртыланнаар.
Аарышкызы читпес сорбум —
Афганистан, Афганистан.

ЧАА-ХӨЛҮМ — ӨПЕЙ ЫРЫМ

Суурум орнун далай шыпкан көзүлбес бол,
Чуртталганың ырын меңээ арттырып каан.
Ишти-хөңнүм уяралын часкарып каар,
Изиг-демир чалыны дег, чылдып чоруур.

Балдырбээжик бичии шаамдан ужукталып,
Багай бажың, казапчадан үнгөн оруум
Баларланып далай дүүнде чиде бербээн —
Бажым-мээмде сыгыглар бооп кокпаланган.

Ажыл-чолум оруктары кирижелгеш,
Адырланган белдирлерге саададыр.
Эки-бактың дөңгелчинге нугудупкаш,
Эглиш кылдыр чашкы шаамче шымны бээр мен.

Аныяк кыс — авам ында каттырымзап,
Аяк шайын холум уткуй сунуп орап.
Ыглап алган арным ошкап, эргеледип,
Ындынналдыр өпей ырын бадыра бээр.

Билдиртпейн эрте берген хөлеге дег,
Бичии чаштың кударалы арлы хонар.
Шывык аъдын дөңгелчикке шурадыткаш,
Чырааладып, саяктадып ыңай болур...

Азарганчыг бичии шаамдан кежик-чолдуң,
Авам ышкаш, эргим чылыын сөңнеп чораан
Өскен суурум далай-хөлдүң кавайы бооп,
Өпей ырын үндүр чалгып ырлавышаан.

Ырак-чоокта оглу-кызын сагынган дег,
Ындынналдыр ие хөөнүн куттулдуруп,
Дыңнап ханмас элдеп тоолун ыдып бергеш,
Дыңзыг соккан чүрээм болуп артып калган.

ИЙИ КӨРҮШ

«Көдүрбээни хөнээ-даа чок» дижиривис
Агы хар дег, сегел салдыг ийи ирей
Хөөрежил, ол-бо медээ солчуп турда,
Арыннарын эскергештин, боданган мен.
Бирээзиниң хүлүмзүрээн шырайындан
Билдинмес бир чылыг херел үнген ышкаш.
Ийигизи: семис арны каттырза-даа,
Ийи караа — борбак доштар. Ынчалза-даа
Чиге болгаш таваар көргөн биргизинче
Чивецнешкен, чүгүртүлөң карактарнын
Уун өскээр дестирипкеш, элдеп чүве,
Удур көрүп кызыдыр-ла шыдавады.
Харын чүгле назы-хары дөмей улус,
Карышкак чүүл — чурттап эрткен оруктары.
Кайызынын кандыг кижичораан дээрзин
Карактары артык сөс чок чугаалады.
Шаа кээрге, бодум база назы дөгүп,
Шак-ла мынчаар кырый бергеш, кижилерже
Чалданыш чок чоргаар көрүп шыдаар кылдыр
Шаам-биле шыннын оруун дилеп чор мен.

АРЫН-НҮҮР

Суугуда дызырткайнып кыпкан оттун
Чулчураан дег оожум даажын дыннап ор мен.
Сонга өттүр айдын дээрден өөр сылдыс
Сонуургаанзыг чивеңейнип бакылап тур.

Айнын чырыы хоюннадыр саарлып бадып,
Арны ажык кыдыраашты номчаан ышкаш.
Чап-чаа маңаа далаш-биле маңнап-маңнап,
Шагжок шылаан демир-үжүк көстүп чыдыр.

Орун кыры тааланчыг уйгу долган:
Оглум биле авазынын чаптанчыын аар!
Эргим, ынак, мээң төрээн кижилерим,
Эки удуп дыштанынар, авашкылар.

Хамык чүве аяр тынып, оожургаан,
Кандыг кончуг хуулгаазын шыпшын дүн боор!
Бодаарга-ла ам бо өйде бир-ле илби
Болуп көрбээн онза чүүлүн белеткээн дег.

А мен шак бо ыржым дүннүн хээрек дыжын
Арыг хевээр дамчыдыптар сөстөр дилеп,
Суугуда дызырткайнып кыпкан оттун
Чулчураан дег оожум даажын дыннап ор мен.

Адыр, чүл ол? Бир-ле кижиг ыглаан ышкаш...
Амыр-тайбың мындыг өйде элдептин аа?
Чоок-даа апаар, талыгырже ырай-даа бээр,
Соолаңнадыр бодум ыым-даа сагындырар.

Чамбы диптин көнгүс өске талазында
Чаа-дайын чалбыжыңда бир-ле кижиг
Ханы төктүп, дуза дилеп чыдар чоор бе?
Хана өттүр бодум кожам ыглаан чоор бе?

Азы ол мээң чүгле бодум амы-хуумда
Амыр-дыжым делегейни дуглай бээрге,
Арын-нүүрүм човааныңдан шыдап чадааш,
Аакталып ыглапкан боор. Ыядынчыын.

* * *

Кем чок арыг карактарым өртемчейже
Хере көргөн оолчук чораан,
Шагда эрткен чашкы үем, катап-катап
Сагыжымга кирер чүнүл?

Хөйнү көргөн көрүжүмнү кара шилдиг
Көстүктөр дег дуглап алган,
Кажарал деп туман өттүр сени тыппайн,
Хараадааштын
кылсынчыдыр ыт чок тур мен...

ӨӨРҮШКҮМ

Өнгүр, чараш янзы-бүрү
Өңнер долган чурук көргөш,
Өнер, биче чаштар ышкаш,
Өөрүшкүм хайнып келир.

Аялгалар тааланчыг
Аян тудуп ойнай бээрге,
Сагыш-сеткил дөстүнмейн
Самнап, шурап хөлзей бээр мен.

Хүнзедир-даа, каяа-даа бол,
Хүлүмзүрүг мени кагбайн,
Шырай-арным өөртүп чоруур
Шыдал-соруум чүдел ыгчаш?

Аяс дээрже чиге көрүп,
Алдын хүннүң херелинге
Ындынналып часмый бээр мен —
Ынакшылым тевин ол-дур.

ЧЕРДЕ ИСТЕР

Ада-өгбөм, өргүн чонум
Алыс шаандан, үе-дүптөн
Арын-нүүрү өрү-бедик,
Арыг, байлак, чаагай чораан.

Чонумнуң ол үнези чок
Чоргааралы — эртинеже
Эвээш, биче үлүүм киирип,
Элбекшидип чорууйн дээн мен.

Өгбелернин бурун шагдан
Өттүр изеп эккеп кааны
Кокпа оруун чидирбейн
Хоора, чандыр баспас дээн мен.

Чоннун улуг оруу-биле
Чоруп оргаш, бодум хуумда
Ие черге ханы эвес
Истеримни базып чор мен.

Аңгыр-оол КҮЖҮГЕТ

ТӨРЭЭННЕРИМ

Дүмбей дүне хайгыыл кылып кедеп тур мен.
Дүп чок дээрде сылдыстар-ла чивеннежир.
Бодалдарым ужужкулап, аалда барып,
Боттуң ынак улустарын сактып тур мен.

Ушчок ырак шөйлү берген Дээрниц тии
Уктуг малчын, эрес адам — чылгычының
Түмен чылгы аразында Бора-Дайже
Дүргеш октаан аргамчызы сагындырды.

Айыраңнаан Чеди-Хааннар — авайымның
Аалчыларга агын кудар хымыжы дег,
Азы бистер — авазының чеди оглу
Аразында хөөрежип органзыг бис.

Херелденген Үш-Мыйгакты көөрүмге,
Кежегелиг үш кыс дунмам четтинчипкеш,
Оолдарнын ортуну боор хазы менче
Омак-хөглүг хүлүмзүржүп маннашканзыг...

Төрелдерим, аалым дээш куюмналгаш,
Дөспес чоруум, серемчимни кошкатпадым.
Арат-чонум амыр-шөлээн чурттазын дээш
Амымны-даа берип болур солдат-тыр мен.

Очулгалар

ОРУС ЧЕРНИҢ МӨҢГЕ АЛДАРЫ

Бөгүнгү тывалар — Азияның төвүнгө чурттап чоран чоннарның бурунгу культуразының салтакчылары бүгү делегейниң улустарының культуразы-биле таныжып, сегкил-сагыжы, угаан-бодалын байыдып чоруурлар. 50 ажыг чыл бурунгаар көшкүн аалдарның чоокта чаа бижиктиг болган ээлери орус гений Пушкинниң чалбыштыг сөзү-биле таныжар аргалыг болганы дээрге-ле, тыва чонунуң культурулут хөгжүлдөзүнгө онзагай болуушкун-дур.

1937 чылда үнген «Чыынды чогаалдар» деп номга парлаттыгана А. С. Пушкинниң шүлүктериниң баштайгы очулдурукчуларының аразында Тываның улустуң чогаалчылары С. Пүрбү биле С. Сарыг-оолдун бар болганы таварылга эвес, а салым-чолдун кыйгызы, айлажылгазы дизе ажырбас. Улут орус шүлүкчүнүң арыг чаагай үлегери тыва чогаалдың үндөзилекчилерин хей-аът кирип, оларның ис баштанырынга, бодунуң чогаадыкчы оруун, көөнүн тып алырынга үнелеп четпес салдарлыг, дөгүмнүг болганы ол-дур ийин. Чечен чогаалга сундулуг, бодунуң чуртунга, чонунга ханы ынак, уран чаяалгазы-биле аңаа бараан болуксаан кижилер Пушкинниң чогаалдарын номчааш, чогаалчының ажылының алыс утказын, карысгалгалын, кымдан-даа, чүүден-даа камаарышпас, эрге-чагыргага чагыртып-боогдатпас хостуун дораан-на медресе билгени, ыдык сүлдөзи кылып алганы ол-дур ийин. «Мени Пушкин ырга баштаан» деп С. Пүрбүнүң сөстери аңаа бир сөстөр эвес, а өөрүп-четтиришкениниң, чоргааралдың миннишкени-дир. Александр Сергеевич Пушкинниң тыва чогаалга сагыл четтирткен болуп турарының барымдаазы ол-дур.

1938 чылда «Капитан уруу» деп тоожуну очулдургаш парлааны-биле Пушкинниң калбак чогаалдарының тыва дыл-

га тускайлаң чуртталгазы эгелээн. Оон бээр-ле тыва номчукчу ооң чогаалдары-биле төрөөн дылынга удаа-дараа таныжып номчуур болу берген. «Дубровский», «Белкинниң тоожулары», «Калбак-кара кадыны», «Горюхино суурнуң төөгүзү», «Шүлүктөр болгаш шүлүглелдер», «Мерген Олег дугайында ыры», «Евгений Онегин», «Тураскаал», «Бахчисарай фонтаны» деп номнар ол. Ынак чогаалчывыстың кол-кол чогаалдарын тыва дылга очулдурганывыска чоргаарланып болур бис. Ынчалза-даа ам-даа очулдуртунмаан чогаалдар хөй база эрги очулгалар үр чылдарда катап парлаттынмайи келген болгай. Тываның ном үндүрер чери бо чылын «Чогаалдар чыындызы» деп аттыг элээн улуг хемчээлдиг номну үндүргөн, «Капитан уруунуң», «Дубровскийниң», «Белкинниң тоожуларының» чаарткан очулгалары болгаш «Арзумче аян-чоруктуң», «Кирджалиниң» чаа очулгалары ол номда кирген. Ном үндүрер черде оон еске-даа очулгалар бар, оларны хоюглап-чаааш, чоокку чылдарда чырыкче үндүрерин кызыдар апаар.

Төрүтүнгенинден бээр 190 чыл оюн ооң кайгамчык салым-чаяанының санап четпес хөй мөгөйжчилери-биле демдеглек эрттиргенивис хосталганың, ынакшылдың, чөптүг чоруктуң, буянын сеткилдиң ыраажызы Пушкин өлүм чок. Ону өттүр сөглөөн «Тураскаалдың» одуругларын катап-катап таалал-биле номчуп чоруур бис. Ол шүлүкте ады кирген тунгустар-биле демөйлөшкөк салым-чолдуг тыва чоннуң сайзыралы бедип, культуразы хөгжөөн тудум, Пушкинниң ады биске улам эргим, улам чоок болуп кел чыдар.

А. С. ПУШКИН

ЕГИПЕТ ДҮННЕРИ

Бирги эге

— Quel est cet homme?

— На c'est un bien grand talent, il fait de sa voix tout ce qu'il veut.

— Il devrait bien, madame, s'en faire une culotte¹.

Чарский Петербургуң үндезин чурттакчыларының бирээзи турган. Ооң хары ам-даа үжен четпээн, ол ам-даа бот-борзун хевээр; албан-ажылы аңаа түвөктиг болбайн келген. Эки

¹ — Ол кайызы боор?— О, бо-даа кончуг-ла талантылыг кижиги; ырлапса ындынныг-ла.— Оортан ол бодунга чүвүр кылып алыр турган-дыр ийин ала, сударыня.

шагда оралакчы губернатор болуп чораан мөчээн даайы аңаа өнчү кылдыр шору улуг эдилээр чер арттырып каан. Ооң чуртталгазы кончуг чаагай бооп болур турган ийик: ынчалза-даа ол шүлүктөр бижип алгаш парладып чоруур деп бак салымныг болган. Сеткуулдерге ону шүлүкчү дээр, а чалчалар өрээлдеринге чогаадыкчы дижир мындыг.

Шүлүк бижикчилеринин ажыглаары эндерик артык эргелер турбуже (миннип көрөөл: хамаарыштырарының падежинин орнунга онаарының салыптар эрге болгаш өске-даа шүлүкчүнүн сула чаннаашкыны дижир чүүлдерден аңгы орус шүлүк бижикчилеринин онзагай артык эргелерин билбес бис ийин) — кандыг-чүү-даа болза, оларның янзы-бүрү артык эргелери турбуже, бо улузуң дээрге, кончуг таарымча чок болгаш эпчок чоруктарга болганчок-ла таваржыр. Шүлүк бижикчизинге эн-не хоранныг, эң-не шыдажыр аргажок бак чүүл болза, таңмадемдек дег оон кажан-даа адырылбас ооң ат-шолазы болур. Улус олче бодунуң өнчүзүнче дег кылдыр көөр: улус ону бодунуң *хереглели болгаш күзел ханыышкыны* дээш төрүттүнген деп санаар хире. Ол көдээден эеп келирге суг, баштай душкан кижизинин айтырар-ла чүвези бо: биске кандыг-бир чаа чүве эжкелдинер бе кай? Бүдүп-чогувастаан ажыл-херектеринин, аңаа эргим кижинин аарыының дугайында безин боданы бээрге, ялым чок айтырыг салып, ыят чок чырыын чыртайтырлар: черле бирээни чогаадып турарыңар ылап боор! Ынакшый берген дижик? — чаражы кыс Англи садыгдан альбом садып алыр болгаш уяранчыг шүлүктү оон манап эгелээр. Барык танышпазы кижиге келгештин, чугула херек дугайын чугаалажы бээри билек, оозу бодунуң оглун кый депкеш, кымыйның шүлүктерин номчуп көр деп албадай бээр; оолчугаш бижикчивиске ооң бодунуң-на санчок хажыдып каапкан шүлүктерин сөңнээр. А бо бүгү ук ажылдын тоң доразы эвес-тир! Ынчап кээрге, чогум човалаңы кандыгыл аан? Мендилээшकिनер, айтырыглар, альбомнар, оолчугаштар ооң хөңнүнге, минута санай кандыг-бир доңгун сөс эдиптеринден тыртынар ужурга таваржыр кылдыр, ынчаар чидиг дээпкенин Чарский миннингилээр.

Ол хөңнү калган шоланы бодундан чайладыр дээш, Чарский болдунгу дег аргаларны ажыглап шаанга кирген. Бодунуң өөрлежири чогаалчыларның хүрээленинден ойлааш, оларны ызыгууртаннар бөлүглелинин улузу-биле, эң-не чөгенчиг дээр-нери-биле безин солуп турган. Ооң чугаазы эң-не ялым чок болгаш кажан-даа чечен чогаалга дегбес. Назынында бир-ле дугаар Петербургка келген аныяк Москва чурттакчызының сүрээдээчели база бүдүүлүү-биле кедер хевинге ол эн-не сөөлгү

моданы сагыыр чораан. Херээжен кижиниң удуур дазылгазы-гылаштыр эдип-чазаан ооң ажылдаар өрээлинде чогаалчыны сагындырар чүү-даа чок: столдарда болгаш столдар адаанда аай-баш чок чыдар номнар көзүлбес: диваны будукка былчашпаан: мында музаның барын, а ширбиил биле щетканың чогуң сойгалаан аай-баш чок чорук эскертинмес. Ооң ызыгууртан эштериниң бирээзи ону холунда куш чүү бийир туткан орда көргөн болза, Чарский дыка мунгагдаар турган. Салым-чаяны болгаш сагыш-сеткили байлак бооп төрүттүнгөн кижиниң ындыг чүү-адам үрмек чүүлдерге алзы бээринге бүзүрээри берге. Ол бирде аъттарга аажок ынак кижини бооп, бирде эки кылган аыш-чем үнелекчизи бооп, бирде коргар чүвези чок көзөр ойнакчызы бооп баажыланы бээр: ындыг-даа бол, даг уксаалыг аътты араб уксаалыгындан ылгап билбес, көзөрлерни кажан-даа сактып албас болгаш француз кухняның чогаатканы чүзүн-бүрүн чемнерге бодаарга, күлге хөөп быжырган картофель амданныг деп санаар. Ол эн-не хөлес амыдыралдыг турган; шупту балдарга көскүлөннээр, бүгү-ле дипломаттыг шайлаашкыннарга тулдур чемненгилээр, чалалга ёзугаар кезжээ болурга-ла, резановтуң мороженоези дег, аңаа албан таваржып кээр.

Ынчалза-даа ол шүлүкчү турган болгаш ооң хандыкшылы бодунга чагыртпастай бээр: кажан боду ындыг өвдежок байдалдан (хей-аътты ынча дээри ол) чайлаवास апаарга, Чарский ажылдаар өрээлинге хагдынгаш, эртенден орай дүнеге чедир бижиттингилептер. Чүглө ол өйде ёзулуг аас-кежиктин бодунуң эн чоок эштеринге ол миннир турган. Өске үелерде ол сыңзыг болгаш баажылы кончуг, кандыг-бир чаа чүве бживе-диңер бе? деп кайгамчык айтырыгны минута санай дыңнай каап, аян-тээлеп базып чоргулаар.

Бир-ле эртен Чарский, кажан күзээшкиннер мурнуңарга тодаргай чуруттунуп келир болгаш боттарынарның көргөни-нерни боттандырар чиге, хенертен келир сөстөрнү илип алырыңар, кажан силерниң демир-үжүүнерниң шимчээн аайы-биле одуруглар чииги кончуг чыскаалы бээр болгаш аяныг рифмалар шын илереттинген бодалга уткуй чүгүржүп келир сагыш-сеткилдин шак ындыг чаагай хөөнү киргенин билип каавыткан. Чарский бүгү сеткил-сагыжындан тааланчыг саймааралче дүлнү берген... ам ол ызыгууртан дээргилер бөлүглелин-даа, ызыгууртаннарның хоп-чивин-даа база бодунуң хууда элдеп-езин чаңын-даа уттупкан. Ол шүлүк бижип орган.

Хенертен ооң өрээлиниң эжин шыгырт дээн соонда, таны-вазы баш көстүп келген. Чарский сырбаш кылынгаш, дүндүө берген.

— Кымыл ында?— деп, ол, мурнуку өрээлге кажан-даа орбас чалчаларын иштинде каргап-иргеп, анчыгызынып айтырган.

Танывазы эр кирип келген.

Ол узун дурт-сынныг — шилгедек болгаш үжен хар үези хире көзүлгөн. Ооң кара-хүрең арын-шырайының хевири аянык дегет болган: дүргектелчек кара баш дүгү хаажылаан аксымаар кадыр хаваа, кылаңнаан кара карактары, эзир хаайы дег думчуу болгаш соолбургай сарыг-хүрең чаактарын хүрээлээн сырый салы бо-даа даштыкы кижидир деп сойгалап турган. Тиглери агарты элей берген кара фрак кеткен; чайгы панталон чүвүрлүг (даштын орай күс турза-даа), элендизи четкен кара галстук адаанда саргыл хөйлөңинде меге алмаз чайынналган; бөзүргөй шляпа бөргүнчө кудай-дээрден, кочалдан төгүлбээн чүвө чок ышкаш сагындырган. Бо кижибиле аргага ужурашсыңарза, силер ону дээрбечи деп; а хөй-ниити аразынга — политиктиг сүлчээчи деп; мурнуку өрээлге — мышьяк болгаш чалыткадыр эм садып чоруур хуурмак чүвө деп бодаар ийик силер.

— Силерге чүү херегил?— деп, Чарский оон французтап айтырган.

— Siqnoг — деп, чавыс мөгөйбишаан, кадагааты кижиди харыылаан.— Lei voqlia perdonarmi se...¹

Чарский ону олур деп чалавайн, боду туруп келген, чугаа оон итали дылга уламчылаан.

— Мен неаполитан уран чурукчу кижиди мен — деп, танывазы эр чугаалаан.— Берге байдалдар мени ада-чуртумну каарынчө чыгапкан. Мен Россияже бодумнуң салым-чаянымга идегеп чедип келдим.

Чарский тургаш, неаполитанчыны виолончельге элээн каш концерт бээр дээштин, бажыңнар кезип, бодунуң билеттерин тарадып чоруур кижидир деп бодаан иргин. Оон доп-дораан адырлып алыры-биле бодунуң чээрби беш акшазын тутсунтар деп чыдырда, танывазы кижиди немей сөглөп-тир:

— Siqnoг, бодуңарның талалакчыңарга эш-хуузунуң дузанын көргүзүп, силерниң барып турарыңар бажыңнарже мени эдертип кирир боор силер деп идегей-дир мен.

Чарскийниң адыргак сеткилинге оон дээштиг дорамчылал кылыры болдунмас турган. Ол ооң эжи мен деп адаттыңган чүвеже улуургак кылчаш кылыңган.

¹ Синьор, мени өршээп көрүңер, бир эвес... (итал.).

— Силерлер кым боорун база мени кым деп бодап туура-
рыңарны айтырып болур бе?—деп, ол бодунуң киленин күш-
биле чавырып айтырган.

Неаполитанчы ооң анчыгзынганын эскерип каап-тыр.

— *Signor* — деп, ол илдигип харыылаан... — *ho creduto... ho
sentito... Ia vostra Eccelenza mi perdona...*¹

— Силерге чүү херегил?— деп, Чарский кургамзык катап-
таан.

— Мен силернин кайгамчык салым-чаяаныңар дугайында
хөйнү дыңнап келдим; ындыг тергийн шүлүкчүгө янзы-бүрү
өмээржилге кылырын ат-алдарлыг херек кылдыр бо чернин
дээргилери санаарыңа бүзүрээр мен — деп, итали эр харыы-
лаан, — ынчангаш силерге кээп диттиккеним ол...

— *Signor*, чазып тур силер — деп, ону Чарский үзе кир-
ген.— Шүлүкчү деп ат-сураг бисте чок. Бистиң шүлүкчүлери-
вис дээргилерниң өмээржилгезин албайн турар; бистиң шүлүк-
чүлеривис боттары дээргилер-дир, а бир эвес бистиң меценат-
тарывыс² (оларны аза-ла алзынам!) ону билип ап шыдавас
болза, оларның боттарыңа багай болганы ол. *Libretto*³ бижи-
дери-биле хөгжүмчүнүң кудумчудан тып алыры элбер-самдар
аббаттар бисте чок. Бистиң шүлүкчүлеривис дуза дилеп, ба-
жындан бажыңче чадаг кылаштажып турбастар. Ынчаарга,
мени улуг шүлүкчү деп, улус силерге баштактанган боор. Шы-
ны херек, кажан-бир элээн хирелиг шоодуглуг шүлүктөр шор-
бажылаан мен, ынчалза-даа, бурган мени өршээген, дээрги
шүлүкчүлөр-биле дөмейлежир чүвем чок болгаш ынчаар-дыр
деп хөңнүм-даа чок ийин.

Хөөкүй итали эр эгени берген. Бодун долгандыр ол-бо
көрдүңгүлээн. Чуруктар, маны даш статуялар, хүлер эдилел-
дер, готиктиг делгирилдерде чый салган улуг өртектиг ойнаа-
рактар ону кайгадышкан. Мурнунда турган чирбээштелчек
хорагай шиш бөрттүг, түрк аржыыл-биле куржанган алдын-
налчак кыдат халаттыг улуургак коя эр болгаш ооң — кедип
шаг болган фрактыг, элей берген галстуктуг ядамык, тоянчы
артистиң аразында дөмей чүү-даа чогуң билип каавыткан. Ол
буруузун билинген, харылзаа чок каш сөстөр эткеш, мөгөйгеш-
тин үнүп чыткан. Бодунуң аажы-чанының үүрмек четпес тала-
ларыңа сыр дедир сагыш човангыр болгаш ак сеткилдиг тур-

¹ Синьор, мен мынча деп бодадым... мен мынча деп санадым... дээрги
мындаагылар, мени өршээнер... (итал.).

² Меценат — уран-чүүлге, ооң кижилеринге дуза көргүзөр хөрөңгитен
кижи. (Очулдурукчунуң тайылбыры).

³ Либретто (итал.).

ган Чарскийни ооң чөгөнчиг хевири кээргедипкен. Ол бодун тогдунуп ажынганындан ыяды берген.

— Кай баарыңар ол?— деп, итальянга чугаалаан.— Доктаанарам... Мен бодумдан чаалап албааным ат-алдарны чайладыр дээш, шүлүкчү эвес мен деп миннир ужурга таварыштым. Ам силерниң херектериңерни чугаалажыр бис бе. Силерге чүнү-ле шыдаар болдур мен, ооң-биле бараан болурунга белең мен. Хөгжүмчү силер бе?

— Чок, Eccellenza!¹— деп, итали эр харыылаан,— мен ядым импровизатор² мен.

— Импровизатор!— деп, бодунуң аажылалының бүгү каржы-халагайын медресеп билгеш, Чарский алгырыпкан.— Силер импровизатор мен деп чүге дем-не чугаалавааныңар ол чээ?— ынча дээш, Чарский ооң холун сеткилинден буруузун миннип туткан.

Ооң чазык хевир-шырайы итальянны сергедипкен. Ол бодунуң даап бодаашкыннарын ажык сеткип тө каай-ла берген. Күжүрнүң даштыкы хевири мегелевээн болган; аңаа акша херек болуп-тур; ол Россияга келгеш, бодунуң аал-оранында бергедээшкннерин канчап-чооп эдип алыр бодаан. Чарский ону кичээнгейлиг дыңнаан.

— Мен силерниң — деп, ол ядым чогаадыкчыга сөглээн,— чедишкннериңерге бүзүрээр мен: бо черниң хөй-ниитизи импровизаторну амдыгаа дээр черле дыңнап көрбээн. Сонуургалы хайнып келир эвеспе: шынап харын, итали дылда бисте чугаалашпайн турар, силерни билбес боорлар; ынчалза-даа ол-даа ажырбас оң: кол-ла чүве — модаже кирип алырыңарда.

— Ынчалза-даа силерниң улустан кым-даа итали дылды билбес болза — деп, импровизатор боданып чоруй чугаалаан,— кым мени дыңнаар дээш келир чүвөл?

— Келирлер — озалзынманар: чамдыктары сонуургааш, өскелери кижээни канчап-чооп эрттирип алыр дээш, үшкүлери итали дылды билерин көргүзери-биле; чүгле модаже кирген турар ужурлуг силер деп катаптап каайн; а силер албан модаже кирер силер, ол дээш аашкынып холум сунайн.

Чарский импровизатор-биле чазык байырлашкаш, ооң адресин ап алган болгаш ол-ла кижээ аңаа дузалажып чорупкан.

---

¹ Хайырааты (итал.).

² Белеткел чокка чогаадып күүседир киж. (Очулдурукчунуң тайылбыры).

Мен хаан, мен кул, мен курт, мен бурган мен.
Державин.

Даартазында Чарский трактирниц караңгы болгаш арыг-силиг эвес коридорунга 35 дугаар өрээлди дилеп турган. Эжик ажсынга доктаагаш, соктагылаан. Дүүнгү итали эр эжиин ажы-дышкан.

— Тиилелге!— деп, Чарский анаа сөглээн,— силерниц херээнер чогуп эгеледи. Княгиня силерге бодунуң залын бээрдир; дүүн кежээ улус чыылган черге Петербургтуң чартык кезиин элзидип ап четтигиптим; чалалгаларны болгаш чарлалдарны парладып эгеленер. Чайынналчак тиилелге эвес-даа болза, ажык-жончаа турары дээш харыылаар мен...

— А ол эң чугула-ла болгай!— деп, мурнуу чүк улузунун шоваа шимчээшкиннери-биле өөрүшкүзүн илеретпишаан, итали эр алгырып үнген.— Меңээ дузалаптарыңарны черле билдим. Согро ди Вассо!¹ Мээн-биле дөмей, силер база шүлүкчү силер; а чүү-даа дээр болза, шүлүкчүлөр чок дээн эрлер боор! Мээн өөрүшкүмнү силерге канчаар сөглээйн? Адыр-адыр... импровизациямдан дыннай кааптар силер бе?

— Импровизация че!.. а силер чыылган чон чокка, хөгжүм чокка база адыш часкаашкыннарының диңмиди чокка аргас-танып шыдаар силер бе кай?

— Хей чүве, херек чок! Эки дирткен чонну кайыын тып алыр мен? Шүлүкчү болганыңарда, силер мени олардан артык шын билип каар силер, ынчангаш ол оожум үнелелиңер меңээ адыш часкаашкыннарының бүдүн шуурганыңдан эргим... Кайы-бир черге олурупкаштын, меңээ темадан айтып беринер.

Чарский чемоданга саадапкан (тар өрээлчигеште тургулаан ийи сандайның бирээзи үрелик, өскези саазыңнар болгаш хеп-биле долдур чүдүрттүнген болган). Импровизатор столдан гитаразын ап алгаштын, хылдарны сөөктөлчөк салаалары-биле суйбай каап, Чарскийниц мурнунга турупкаш, ооң чагыын манай берген.

— Силерге тема бо-дур — деп, Чарский анаа сөглээн:— бодунуң алгап ырлаар чүүлдерин шүлүкчү боду шилип алыр; өске улус ооң хей-аъдын башкаар эргези чок.

Итали эрниц карактары чайнаш кылынган, ол элээн аккордтарны ойнай каапкан, бажын чоргаар көдүрүп келген болгаш хензиг када хөлзеп-доюлган сеткилдин илередишкени

¹ Аза-ла алзынам! (итал.).

болуп, хайныгышкынныг одуруглар ооң аксындан аайлаштыр
ужуп үнүп эгелээннер... Чарскийниң сагыжыңга артып калган
сөстөрдөн бистиң бир эживистиң хостуу-биле дамчытканы ол
одуруглар бо ийин:

Шүлүкчүвүс хере көргөн базып олур,
Чүгле боду кымны-даа бол эскербес-тир;
Шак ол өйде эртип чыткан кижини ону,
Салдыкпайн эдээнден ап, тырткылай бээр...
«Эчис күзел, сорулга чок тояап чүңүл?
Эгел чаа-ла бедик артче үнүп келгеш,
Делгем шөлчө көрүжүнү шыгаавыткан,
Дедир бадар орук дилеп канчаарың ол?
Делегейже тода эвес кайгаар-дыр сен;
Чылыг бербес хоозун отка кывар-дыр сен;
Аргажок чүүл минут санай бодалыңны
Алаактырып, дүвүредир болган чүзүл?
Шынап гений кудай-дээрже чүткүдөр чоор,
Ырларыңга хей-аът кирип алгап каар дээш,
Ыдыкшыргай, хензиг чам чок овуларны
Ылап чаяан шүлүкчүзү шилип аар чоор.
— Шалбаалаштыр турумналган далай-сугда
Салгын-хеме четтикпейн маназа-даа,
Тояанчы хат кооргалдарга бүрү сүрүп,
Доозун дажып, ээргийштелип турар чүзүл?
Даглар болгаш суургаларның кыды-биле,
Далдаан ышкаш, коргунчуг аар эзир куштуу
Чавыс төшчө ужа берип, хонар чүзүл?
Чартык айның дүмбей дүңгө ынагы дег,
Чалы, чараш Дездемона арап кижээ
Канчап ынак болганы ол? Айтырып көр.
Харызы бо: эзир, салгын, кыстың чүрээ
Чагыртырар хоойлу билбес, хостуунда-дыр.
Шүлүкчү-даа база ыңдыг: Аквилон дег,
Чүнү күзеп, сонуургай-дыр, ону чаяар.
Эзир ышкаш, делгемнерни эргий ужар,
Эргим сарыын Дездемона шилээни дег,
Чүнү алгап-йөрээр дээнин айтыртпас-даа,
Чүлдү-чүрээ боду шилип тыпкан болур.

Итали эр ыттавайын барган... Кайгап болгаш уярай берген
Чарский ак хар ашпаан.

— Че чүл?— деп, импровизатор айтырган.

Чарский оон холун сегирип алгаштын, дыңзыдыр тудуп
каан.

— Чүл — деп, импровизатор айтырган, — кандыг-дыр?

— Кайгамчык-тыр — деп, шүлүкчү харыылаан.— Кандыг
кончуг чоор! Силер ону ажаап-чайгап, эргеледип-чассыдып,
үргүлчү-ле өстүрүп-ажаап келгенинер дег, өске кижиниң бо-
далы силернин кулааңарга дыңналгалак чоруй-ла, бодуңарның

апарды. Ынчаарга хей-аъттын мурнуу чарында келир демги бир хөлзээшкин-даа, тоомча чок байдал-даа, ажил-даа силерге турбас ышкажыл?.. Кайгамчык-тыр, кайгамчык-тыр оо!..

Импровизатор харыылап орган:

— Кандыг-даа салым-чаяан тайылбырлаттынмас. Канчап черле шуткукчу каррарнын борбак маны дажында чажыртынган Юпитерни көрүп каарыл база оон даштыкы картын кески болгаш маска-биле чуура шаппышаан, чырык черже үндүрүп кээрил? Чүгө черле бодал шүлүкчүнүн бажындан дөрт рифмалар-биле чепсегленген, чаңгыс аайланчак, саң дорт чыскаалдыг одуруглар болуп үнүп кээрил?— Шак-ла ынчаар, импровизаторнуң бодундан аңгы кым-даа бодал-сагыштын бо дүрген солчуушкуннуг агымын, бодунуң хей-аъды-биле өске, даштыкы тура-соруктуң аразында бо тудуш харылзааны билип ап шыдавас — ону мен хей-ле тайылбырлаар деп күзээр ийик мен. Ындыг-даа бол... Мээң баштайгы кежээм дугайында боданза эки боор. Силер чүү деп бодаар силер? Чыылган чонга ындыг кончуг аар эвес болуру база мээң когаралдыг артпазым дээш, билет өртөөн каш деп доктаатса эжил? *La signora Catalani*¹ 25 акша ап турган дижир чүзүл? Эки-ле өртект-тир...

Шүлүк чогаалының бединден садыгжының делгииринин баарынче хенертен кээп дүжери Чарскийге анчыг болган; ынчалза-даа ол амыдыралчы айтырыгның эргежок чугулазын кончуг эки билгештин, италяны-биле хыныыр санаашкыннар кылып кирипкен. Бо таварылгада итали кижии ажык-кончаага ажы-биле аттыг хандыкшылдыын, аттыг черлик чазыйын илдереткен, оон журундан ол Чарскийнин хөңнүңгө дээптерге, тулган импровизаторнуң тывылдырганы кайгап-магадан хөөнүн шуут-ла чидирбези-биле дүрген-не оозун каггаш чорупкан. Ажаанзырап орган итали эр ол өскерилгени эскербөөн болгаш мөңгөдө өөрүп-четтиргенинин шынзыдышкыннары-биле, чавыс мөгейишшинер-биле ону коридорлап база чаданы куду үдеп каан.

Ушкүзгө

Билет өртөө 10 акша; эгелээри 7 шакта.

Чарлалчыгаи.

Княгиняның залы импровизаторнуң эргезинге бердинген турган. Бедигээшти белеткеп каан болган: сандайларны он ийи одуруг кылдыр салгылапкан: айыткан хүнүңдө, кежээкиниң

¹— Дээргги Каталани (итал.).

чеди шактан эгелеп, залды чырыдыпкан болгаш кыралы берген чүглерлиг куу шляпалыг, шупту салааларында билзектерлиг шиш хаайлыг кырган херээжен эжик аксында столчугаш артынга билеттер садары-биле база хүлээп алыры-биле олурупкан. Даштыкы эжик аксында жандармнар турган. Улус чыглып эгелээн. Чарский баштайгыларның бирээзи болуп-тур. Ол көргүзүгнүң чедиишкинниг эртери дээш улуг киржилге кылган болгаш, ам импровизаторну көрүксеп, ооң шупту чүвеге таарзынганын билип алыксаан. Ол итальянны кыдыкы өрээлчигешке шагыңче четтикпейн көрүп олурган черинге тып чеде берген. Итали эр театр ёзузу-биле кеттинген болуп-тур; буттарындан бажынга чедир кара хептиг; ооң хөйлецинин хээлиг моюндуруун аткаар андарып каан, бажының дүгү дүргектелип баткылааш, ооң хаваан болгаш кирбиктерин шыва апкан, чанагаш мойну элдептиг агы-биле сырый болгаш кара салындан аңгыланып көстүр болган. Өскээртен келген тыртыжаннааш хөгледикчинин хевин кеткен шүлүкчүнү көөрүндөн анчыгзычкан Чарскийге бо бүгү дыка-ла таарымча чок болуп-тур. О., кыска чугаалажыг сөөлүндө улам долуп кел чыткан залче эглип келген.

Удаваанда сандайларның бүгү одуругларын коя кеттинген херээженнер ээлепкен; эр кижилер бедигээш чоогунга, ханалар дургаар болгаш сөөлгү сандайлар артынга кыстынып турупканнар. Хөгжүмчүлөр нота салыр пюпитрлери-биле бедигээштиң ийи кыдыын ээлепкеннер. Дал ортузунда стол кырында шаажан сава турган. Улустун хөйү кончуг. Бүгүдези эгелээрин четтикпейн манап турган; адак соонда, чеди шак чартыкта хөгжүмчүлөр дүвүрөп эгелээштиң, чажыктарын белеткегилепкен болгаш «Танкредтиң»¹ кирилде хөгжүмүн ойнай бергеннер. Шупту улус олургулапкан болгаш шимээн барган, кирилдениң сөөлгү үннери дагжап эрткен... Чүк бүрүден көдүрүлген кулак уюк шимээнге уткуткан импровизатор чавыс мөгөйбишаан, бедигээштиң эн кыдыынче чоокшулап кел чыткан.

Чарский баштайгы минута кандыг салдар чедирерил деп, хөлзээни кончуг манап орган, ынчалза-даа ооң бодунга ындыг хевир чок кылдыр көзүлгөн каасталга хеп чыылганнарга база шак ынчаар көзүлбээнин ол эскерген. Ону бедигээшке хөй деңнер болгаш лаалар-биле чайыналдыр чырыттынган, ак-тос арынның кылдыр көргештин, Чарский боду-ла ооң каттырынчыг чүзүн-даа эскербээн. Шимээн оожургаан; чугаа-соот чит-

¹ «Танкред» — Россининиң операзы.

кен... Итальян багайтыр французтап, тускай саазыннарга бижип тургаш, элээн темалардан адап бээрин келген дээргилерден дилеп-тир эвеспе. Шак ол хенертен болган чалаашкынны дыннааш, улус шупту бот-боттарынче ыт чок кайгажып каан болгаш кым-даа харыы бербээн. Бичии болганда, сүрээдээн болгаш томаараан үнү-биле итальян эр бодунун дилээн катаптап-тыр. Чарский бедигээштин мырыңай адаанга турган; ону дүвүрээзин хөмө апкан; ол бодунуң киржилгези чокка херек бүтпезин болгаш бодунуң темазын албан бижиир апаарын баш удур билип каан. Шынап-ла, элээн каш херээженнер баштарын олче эргилдирип келгештернин, баштай оожум, а оон улам ыткыр ону кыйгырып эгелээннер. Ооң адын дыңнай сал-ла, импровизатор буттарының адаанче көргештин, ону карактары-биле дилеп тып алган болгаш эжинче дег хүлүмзүрбүшаан, аңаа карандаш биле саазын үзүндүзүн сунуп берген. Бо каттырынчыг шииге роль ойнаары Чарскийге дыка анчыг ышкаш сагындырган, ынчалза-даа ам канчаар дээр силер; ол итальянның холдарындан карандаш, саазынны ап алгаш, каш сөс бижип каан. Стол кырында саваны тудуп алгаш, демгин бедигээштен дүжүп келгеш, оозун сунарга, Чарский ынаар бодунун темазын киир каап берген. Ооң үлегери дээштиг болган: чогаалчы түрү тырткан ийи журналистер бир-бир тема бижиирин хүлээлгези кылдыр билгеннер; неаполитан элчин черинин секретары болгаш чоокта чаагы аян-чоруундан Флоренцияны дүжөп, сактып чорааш чедип келген аныяк эр кижии база саваже боттарының дүрүг саазыннарын сувутканнар; адак соонда, бир чараш эвес кыс, бодунуң авазының албадалындан карааның чажы бүлденейни берип, итали дылга каш одуруг бижээш, ийи кулаа кызып, оозун импровизаторже сунуп чыдырда, өске херээженнер олче ыт чок, билдирер-билдиртпес шоодуг-биле үзе кайгап олурганнар. Бодунуң бедигээжинче үнүп келгеш, импровизатор савазын столче салгаштын, саазын бүрүзүн ыткыр номчувушаан, удаа-дараа уштуп эгелээн:

Ченчинин өг-бүлөзи.
(*Za famiglia dei Cenci.*)
Z'ultimo giorno di Pompeia.
Cleopatra e i suoi amanti.
Za primaveza veduta da und priqione.
*Ze trionfo di Tasso.*¹

---

¹ Помпеяның сөөлгү хүнү.— Клеопатра болгаш ооң ынакшааннары.— Кара-бажындан көстүп турар час.— Тассонуң чайынналчак тирилгези (*итал.*).

— Хүндүлүг чыылган чон чүнү күзээрил?— деп, чөпшүл итальян айтырган,— саналдаан чүүлдерниң кайы-бирээин менээ айтып бээр ирги бе, азы төөрөк октааш шиитпирлезин дээр бе?..

— Төөрөк...— деп, улус аразындан бир үн үнгөн.

— Төөрөк, төөрөк — деп, чыылганнар катаптаан.

Холунга хааржакчыгажын тудуп алгаш, импровизатор ам база катап бедигээжинден дүжүп келгеш, айтырган: «Кым теманы шилип алырын күзээрил?» Импровизатор сандайларның баштайгы одуругларын чалынган көрүш-биле эргий кайгаан. Ында олурган коя херэеженнерниң чаңгызы-даа шимчеш дивээн. Соңгу чүктүң тоомча чок чоруунга чаңчыкпаан импровизатор бергедей берген ышкаш болган... хенертен ол кыйындан көдүрлүп келген бичии ак хол-хаптыг холчугашты эскерип каан; ол кашпагай эгли хонуп келгештиң, ийиги одуругнуң кыдыында олурган аныяк, магалыг каас-чараш кыска чеде берген. Оозу бичии-даа эгенмейн туруп келгеш, хааржакчыгашче ызыгууртан холун эң-не бөдүүнү-биле суп киирген болгаш дүрүг саазынны ушта соп келген.

— Чада туткаштың номчуурун болгаан көрүңер — деп, импровизатор анаа сөглээн. Чараш уруг саазынны чада тудупкан болгаш дыңналдыр номчаан:

— Cleopatra e i suoi amanti.

Бо сөстөрни оожум адаза-даа, залда медээжок ыржым хааннап турганындан оларны шупту улус дыннап каапкан. Импровизатор кайгамчык чараш херэеженге өөрүп четтиргениниң демдээ кылдыр чавыс мөгейип кааш, бодунуң бедигээжинче дедир ээп келген.

— Дээрбилер,— деп, чыылган чонга ол чугаалаан,— белеткел чокка чогаадып күүседир чүүлүм кылдыр төөрөк менээ Клеопатраны болгаш ооң ынакшааннарын айтып берди. Бо теманы шилип алган кижиден бодунуң бодалын тайылбырлап бээрин диледим: кандыг ындыг ынакшааннарының дугайында мында чугаа чоруп турар ирги, *perche' la grande regina nasceva molto...*¹

Бо сөстөрни дыннааш, хөй эр улус ыткыр каттыржы бергенер. Импровизатор элээн кемзине берген.

— Мен билип алыксаан ийик мен — деп, ол уламчылаан,— бо теманы шилип алган кижиде кандыг ындыг төөгүлүг онзагай чүүлдү элдээртип турары ол ирги?.. Ол кижиде тайылбырдан кылыр болза, улуу-биле өөрүп четтирер ийик мен.

¹ Чүге дээрге улуг кадынга эндерик... (итал.).

Кым-даа харыылаарынче далашпаан. Авазының дужаалы-биле тема бижээн чараш эвес уругже элээн каш херээженнер кайгап эгелээннер. Хөөкүй кыс ол таарымча чок кичээнгейни өскерип каан болгаш карааның чажы кирбиктеринге мөндү-нейни бергиге чедир аттыг ыядып олурган. Чарскийге бо бугу шыдаттынмас халааданчыг апаарга, италилеп импровизаторже ыгтык чугаалаан:

— Теманы мен саналдадым. Клеопатра бодунуң ынакшылының өртээ кылдыр өлүмнү доктаадып каан болгаш ол негел-деден кортпаан база ону чайладыр дивээн онза ынак кижилер тывылгылаан деп бижип турган Аврелий Викторнуң демдег-лээнин элдээрткеним ол чүве... Ынчалза-даа, бодаарымга, бо тема арай бергезимээр ышкаш-тыр... оон өскезин шилип албас силер бе?..

Ынчалза-даа импровизатор бурганның авыралы кел чыда-рын билип каапкан... Ол хөгжүмчүлөргө ойнадар деп медээ берген... Ооң арны коргунчуу сүргей ак-тос апарган, ол, халыдап аараан кижиге дег, сириңейни берген; ооң карактары элдептиг чайынналып турган; ол дамдылаан дер-биле шып-тынган бедик хаваан аржыылчыгажы-биле чоткаш, бажынын кара дүгүн холу-биле көдүрө соп келген... ынчангаш хенертен бурунгаар баскаш, холдарын хөрөөнгө авый-шавый чыра тудупкан... хөгжүм ойнавайн барган... Импровизация эгелээн.

Орду чайнаан. Лира болгаш лимбилерге
Удеттиргеш, ыраажылар аян туткан.
Үнү биле оттуг караа байыр-дойну
Оожургатпайн, дарийги маа хөглеп турган.
Чүрөктер-даа дүжүлгезин үглей соккан,
Чүге-ле ийик, алдын дашка холдан салбайн,
Кайгап ханмас чараш бажын шынаа шиглей
Халайткаштын, кадын үр-ле боданган-дыр.

Аянын дой ноюрзаан дег көжүй берген.
Ырлар үстүп, аалчылары шимээн читкен.
Ынчалза-даа арнын агай көдүргештин,
Аяс дээр дег ашты берип чугаалап-тыр:
Ынакшылым бүгүдеге күзенчиг бе?
Ындыг болза, таалалымны садып алгар...
Аравыста ылгалды мен узуткаар деп
Аашкынай — эргевис дең болдуруптайн.
Кым-на баштай садыглажып эгелээрил?
Кыпкан чүрөк ынакшылын делгедим-не.
Араңарда меңээ хонган чаңгыс дүн дээш
Амызын бээр кижиге бар бе, сөглөнерем?—
Ынча дээрге — улус шупту аймап-сүртээн,
Ынакшааннар чүрөктери сырбаш кынган...
Чоргаар кадын дүймээн хөөннер сымражынын,
Чоорул дээвзиг, арны куулбайн, шала дыңнаан.

Мөгөөр дээш чыглып келген көвөй эрлер
Бөлүглөжинин дорамчылап эргий көргөн...

Хенертен-не чыылганнарнын аразындан
Баштай бирээ, арай соннап база ийи —
Хере баскан, чиге көргөн эрлер үнгөн;
Манаан кадын уткуй тургаш, мөгейип-тир.
Херек чогуу, садыг бүткөн: үш дүн эрткеш,
Маадырларны чевегдиге өлүм кый дээр.

Йөрээл сөстү жрецтерден дыңнап алгаш,
Өлүм оштаан хомдудува холдарын суп,
Үнү читкен, аймаараан чоң көрүп турда
Үжелээ аа ээлчег болчаар дугаар тырткан:
Маадыр шериг, Римниц хоочун дайынчызы
Бажы буурул Флавий баштай баар болган;
Ашаан тоовас, хөңгү улуг кадайынчы
Аажылаарын чеже чөпшүл шыдажырыл;
Таалал-чыргал мөөрейлежип кыйгырарга,
Дайын-чааның хүннеринде согуш уткуй
Дадай дивейн баары дег хүлээп алган.
Эпикурнуң аргазынга төрүттүнгөн,
Хариталар, Амур биле Киприданың
Эткир үннүг ыраажызы мерген Критон
Эжин солуп, дараалаштыр кирер болган...
Кайгап ханмас, чүрек пөкпес ээлдек, чараш,
Эрте частың өзүмү дег мандып орап
Сөөлгү оолдуң адын үе балап каапкан.
Чөөк дег хоюг, чүлүп көрбөөн салчыгажы
Эрин үстүн аян кирип эргимчиткен;
Эрес шоваа карактары чайнап кыпкан;
Сеткил-сагыш кенен тевиң доюлгаштың,
Сезиг билбес чалың чүрөөн бүргөй берген...
Хараадаксап, чаптамзыраан көрүш-биле
Кадын олче эргеледиң чиге көргөн.

— Дыңгыраглаайн... — таалал-чыргал энези сээ
Таан онза бараан болуп, алдаржыдайн.
Чагырга чок күткүүшкүннүн дөжөөндиге
Самың садар херээжен дег чыдып алайн.
Түрлүг дошкун Аидтиң хөй бурганнары,
Дүмбөй тамы — алды оран хааннары-даа,
Чарлыг-аттыг Киприда-даа, дыңнаңарам,
Даңгыраглаайн — даның чыры аткыжеге
Чагыртканым экерлерин күзөлдөрдүн
Тапты кончуг, могагыже хандырап мен.
Эргеледиң дээжизин сөнөп тургаш,
Эң-не онза чыргал-биле чыргадыр мен.
Ынчалза-даа мөңгө бурган Аврораның
Херелденген дүжүлгези чайнаш дээрге,
Ынчан ылап даңгыраглаайн — ханның мези
Кежиктиглер бажың кезип, тынын үзөр.
1835

Токтогул САТЫЛГАНОВ,

*кыргыз акын
(1864—1933)*

**СОВЕТ ЧАЗАК
МАНДЫЗЫН-НА!**

Кинданнарга ыглап-сыктап,
Хинчектенип чордун, Токтогул.
Уйгу чыдын, амыр-дышты
Уткан чордун, Токтогул.

Айыыл-халап эгим баскан,
Амыдырал каргыш долган,
Харлыг Сибирь хөртүүн сүзүп,
Качыгдалды көрүп чордум.
Кызамчаны шыдап эрткеш,
Кыргыз чонум өөнчө чандым.

Өлүм-биле акташкаштын
Өргээвиске эеп келдим.
Өргүн чонну базымчадан,
Човаландан хостап алган
Совет чазак мандызын-на!

Аас-кежин сылдыс четсин,
Ада-чуртум, чечектел-ле!
Өйлүг назын дөгүзе-даа,
Өөрүп, хөглөп чурттап чорууйн.

1919

□

Раиса АХМАТОВА,

чечен шүлүкчү

* * *

Космос соогу бажыңымга салгынназын,
Ховулардан тараа чыды айдызалзын —
Көк дээрже, сылдыстарже уткуй алзы
Көзөнөктерни сезик чокка ажыдар мен.

Салым-хувум күзелимге чагыртсын дээш,
Шак-үе календарьны мурназын дээш,
Амыдыралды хей човууртап, химиренмейн,
Амыр-дыш чок, ажык шөл дег, тарыыр мен.

Дээрлер-биле эзир куш бооп кылайткаштын
Делгемнерни туразында эргий ужуп,
Ырларымны тараа ышкаш чажып каар мен,
Ырак-чоокка баш тыртып, сагланназын.

Шуурган, долу оруум доскаш,
Шугулдазын...
Сылдыстыг дүн уткуй алзы
Сыыладыр мен!

1964

□

Пётр ТОБУРОКОВ,

якут шүлүкчү

* * *

Дээрниц, черниц шашгылгазын
Дескилештир
Булут салдап келгеш,
Булуңчукка
Корабль дег,
Хоруй берди.

Чер, дээрниц кайызын
Шилип алыр бодалдыг сен?
Черле ынчаш,

Бут адаанда чер-биле
Булуттуг дээрни
Шиннеп-деңнеп көрөм,
Кайызы эргимил?— деп,
Хайыралыг өңнүүм менден
Харыы негеп айтыра-дыр.

Тенек диртир хөңнүм чогул.
Дээрде хемнер,
Делгем шөлдер барын,
Черниң кырында
Дээр чок дээрзин
Черле бодап четпес-тир мен.

□

*Паслей САМЫК,
алтай шүлүкчү*

БОДУМ

Кижиг болган боду баштыг, тускайлаң!
Бодум база.
Болур дооста, бодум чааскаан тускай мен бе?
Хиним — үе-ыяшта тудуш,
Хир чок, чуга оон бүрүзү мен...
Шүлүүм дижик.
Шылырткайнып,
Сымыранган үнүн дыннааш,
Шүгдүнүңер!
Чаңгыланган,
Талыгырда даг дег ону
Дакпырлаңар,
Чаартыңар!
Озаңналдыр ушкан өл шет ышкаш,
Ам-даа чевен, чигзимээр
Одуругларны чашканнап,
Араңарга чеде бээр мен:
— Амыр-менди, черим чону!
Ужурашкаш,
Ошкашкылап, куспақтаар мен:
— Удуп чораан үрен-дир мен.
Чежеге дээр удаанымны
Чержилексээр хөңнүм чогул —

Сеткилимде
Сээннеп каан кара дашты
Чая иткеш,
Чаяанымны ажыттынар.

Ам-на танып кагдыңар де.
Азий дипти ээлей төрөөн,
Силерлер дег, оглу-дур мен.
Сиилеме чалымнарның
Сирттеринче
Үнүп, бадып — ыраажы боор
Үнүм шенеп чоргулаан мен.
Төрөлдежир, силер ышкаш
Дөргүлүүмге херечим ол!
Кожаннарым түрк уктуг дылывыста
Конгулуурлап турган чүйүк!

Черим чону!
Чечен сөс дег, бодум база
Аранаарда силер-биле
Чергележип алган тур мен.
Аралашкан өөрүм,
Бүгү чонум мени билгеш,
Бүзүрээрин күзеп чор мен,
Ыры, шүлүүм
Ынанган дег — менде тудуш.

Холуңарга оларны ап,
Судалданар:
Хостуг, шириин мээң үнүм
Шуптуңарның чүрээңерге
Конгаланыр.

□

Дондок УЛЗЫТУЕВ,

бурыт шүлүкчү
(1936—1972)

* * *

Күннээн ышкаш сенче сыңнып,
Хүрең чаагым дагаарымга,
Хүүрек туткаш, хөрзүнүнүнүн
Күзүрүмүн казарымга,

Дөргүнээнче, тавычанче
Төрээни дег көрнүрүмге
Быттапас ужуруң чүл,
Ынак черим?
Оода-ла каш сөстү
Оглуң менээ сөглөп көрөм!
Кижидир мен, инээм, хоюм
Хиндинь базып одарлап чор,
Үлетпүрлүг хоорай тудуп,
Үнүш, чимис тарып чор мен.
Чылыг, эргим тыныжымдан
Шыкта оыттар сагланнап тур,
Салааларым шимчеш дээрге
Салдар хемнеп бадып турлар.
Кирбиктер дег көвүрүглер
Кирижепкен хемнер хөй-дүр,
Ракеталар сыыңайнып,
Ырак бедээш, чидип турлар.

Ырларымга бодалымны
Сеңээ ылап сөглөп чор мен.
Ынчалза-даа мени чүү деп,
Сеткилинде бодааныңны
Быттапас ужуруң чүл?

□

Фатима БАЙРАКУМОВА,
карачай шүлүкчү

* * *

Салым. Сени чүү деп адаар чүвөл?
Суй-белекке
Сунуп болбас-тыр сен,
Алдын-мөңгүн, шаннал-мактал,
Ажык-кончаа, өөрүшкү эвес-тир сен
Чаажыктыргаш, эзертептер аът эвес,
Часыткаштын ээктирер кыс эвес-тир сен.

Салым. Дошкун түрлүг, эрге-чассыг сен бе?
Алыс дөзүң билбес-тир мен
Сагыжымга кирбээн аас-кежиин шаңнап,
Сарыым кысты эргим чараш чаннадыр сен,

Адаанзырак дайзын болуп кадыр дагдан
Андара иткеш, чырыктарың чыртайтыр сен.

Салым. Хөйнү көрүп көгерээн мен,
Шаагдаан өлүм менден калбайн сүрүп чорду.
Ыглап-сыктап, коргуп-иргип, каттыраннап,
Ынакшып-даа, киленнеп-даа чоргуладым.
Ынчангаштың кым, чүү сен деп ыглавас мен,
Салым деп-ле бүгү чон дег адап чор мен.
Салым дээрге өлүм болгаш чурттала сен,
Ынакшыл сен, ынаныш сен, дүвүрөнчиг
Ырак, берге оруктарның эгези сен.

РОВНОНУҢ ЧОГААЛЧЫЛАРЫ «УЛУГ-ХЕМДЕ»

Украин ССР-нің Ровно облазы тыва кижги бүрүзүңге чоок. Ровно дэрге-ле, ханы төрөл, найырал дээн ыдыктыг сестер дыңналыр. Ровно облазы биле Тыва АССР-нің ажыл-ишчилериниң аразыңда акы-дуңма харылзааларның, найыралдың эге таваан бистиң эрес-маадырлыг адаларывыс — тыва эки турачылар салган. Тыва эки турачыларының украин чер дээш төккөн ханы халас барбаан. Ровнонуң, Дубнонуң, Деражнонуң акы-дуңма хөөрлеринде тыва дайынчылар менге уйгузун удуп чыдар, оларың база өске-даа аймак-сөөк совет чоинарының оолдарының чевег-хөөрлеринден чайын-кыжын чечектер ыравас.

Ровно облазы баштайгы орус ном парлакчызы Иван Федоров, улуг украин шүлүкчү Тарас Шевченко, сураглыг орус чогаалчылар В. Короленко, А. Куприниң аттары-биле кол-баалыг боордан аңгыда, коммунист-чогаалчы, сураглыг «Каң канчап катканыл?» деп романның автору Николай Островскийниң төрүттүнгөн чери. Акы-дуңма областың төөгүзү кончуг байлак. Амгы үеде Ровно облазы Украинада база бир сайзырангай үлетпүр төвү болуп турар.

Ровнонуң шүлүкчүлериниң очулгалары-биле номчукчуларны «Улуг-Хемниң» бир номеринге таныштырганывысты улуг-биче кижилер сактып тур боор. Ам бо номерде Ровно чогаалчыларының чечен чугааларын силерге бараалгадыр-дыр бис, эргим номчукчу.

ШОРТАН

Хөөлбек сугнуң кыры бырлаш дээн соонда оон чүгүрүшкен чалгыглар эрик кыдыында ногаан сиген аразынче дывыржып ыңай болган.

— Тр-р, тр-р! Тр-р, Доругдай!— деп, оолчук аьдын доктаады каапкаш, тергезинден дүже халааш, эрги моожазынын ужун тал будуунга дүрген-не баглай тыртып каан:

— А-дыр, а-дыр, Доругдайым, бичии манай каавыт, мен удавас чедип кээр мен, дораан кээр мен — дээш, хөөлбекче-ле чүгүрүп каан.

Чыкпак, чааш, доруг аьды ымыраа-сээкти кудуруу-биле хойзуп каап, шырбанып туруп калган.

«Чүге бырлаш дээри ол, бо хөөлбектин, орта эвес ыйнаан, бир-ле чүве бар бооп чадавас, анаа-ла чоп бырлаш дээр деп? Арта-ла хат-салгын безин чок-тур» деп бодап, хөөлбекке чоокшулап кээрге, суунуң арыг деп чүвези болза-даа дендии, бир-ле көрүнчүк-ле, иштинде довураа ол-ла хевээр көстүп чыдар, ында бир черде бир үнүштү көөрге, сывы чок ак-демир шопулак ышкаш, кылаңайнып чыдар болган. Ол-бо черлеринде улиткаларының куруг хавыктары карарып тургулаан. Хөөлбектин дал ортузунда аяс ак-көк дээрге мырыңай чап-чаа тыптып келген эдирленчек ак булутчугаштын хөвөн ышкаш чийк дүрзүзү салдап турган.

«Чүү чүве шимчедипти бо сугну? Чүү болду бо?»

Демги булутчугаштын кырында суг база катап бырлаш дээн. Эжен-не бо, ам көөрге-ле, кедергей-даа улуг балык! Узун деп чүвези суг дендии, бажы дээрге бир-ле калбак хүүрек-ле. Көнчүг шортан деп балыын ол-ла-дыр... Чакпалары шимчеп турар. Ана онза-ла чүве!

Оолчук ындыг улуг балыкты кажан-даа көрүп көрбээн. А суг иштинде турда көөрге, бир-ле чуруп-ла каан чүве. Оолче көрнүп алган, сезинген янзылыг, шимчеш дивейи, турза-ла турган.

Оолчуктуң хөрек-чүрээ хөлзеп, дискектери безин сиригайнып келген. Эриннери өөрүшкүлүг чөлбее берген. «Шортан-шортан, шортанчыгаш!..» деп, иштинде чугааланып, баштай бир будунга, ооң соонда база бир будунга өөрүшкүлүг өрү шурагылаан. «Шортан-шортан, шортанчыгаш!..»

Оон чымчак сиген кыры-биле кызыл-даван кезек кылаштааш, хөөлбекти долгандыр-ла маңнап каан... Мырыңай чоокка чедир-ле хөөлбектин хем-биле тудушкан чери ам кадып кал-

ган, ооң орнунда хемниң дой-довураа куурарты кургай берген, кырында малгаш-балары чарылгылай берген чыткан. Май айның төнчүзү турган. Куу довурак-баларның кыры-биле амдызында кылаштаттынмас, ооң кырында чуга карты эки быжываан, элээн базарга, буттар дискек караанга чедир дүжүп кире бээр.

Хем суу терең турда, шортан оонак балык чемнээр дээш, оларны сүрүп, ол хөөлбекке чедип келген чүве бооп-тур. Аңаа аннап чоруп турда, хем суу сыыгап калган, хөөлбектин хем-биле тудушкан чери үстүп каар орта, шортан аңаа үстүп чыдып калган.

«Шортан-шортан, шортанчыгаш!..» деп, оолчук бүдүү иштинде сымырангылаан.

Кандыг кончуг олча дээр силер! Қажан-даа ындыг улуг балык көрүп чораан эвес. Бажыңыга эжкээрге, авазы кайын бүзүрээр деп, ындыг улуг чүвени сен кайын туда алыр сен дээр-ле ыйнаан. Бичии кыс дунмалары мырыңай шуут кайгаар: олар база-ла ындыг улуг балык көөр хамаанчок, дүжөп безин көрбөөн улус-тур. А ачазы көргөн болза, та кайы хире мактаар ыйнаан! Көрбези-ле хомуданчыг, чүге көрбезил дээрге, фронтуда немец фашистерге удур дайылдажып чоруп турар...

Оолчук эрги самдар чүвүрү биле хөйлөңин уштуп октап-каш, хөөлбекче-ле кирип каан. Буттары хөөлбектин дүвүнде хоюг элезинче хандыр дүжүп кире бергилээн. Сугнуң чымчак, чылыг деп чүвези аажок.

Холдарын бурунгаар чада туткаш, кезек кожаш-кожаш кылдыр кылаштааш, шортанче углай басыпкан. Ооргазындан алгаш, ушта халый албас кылдыр так туткаш, эрикче үндүрүп-ле келгей мен деп бодап чораан.

А шортан шимчеш-даа дивейн, оолакче көрүп алган турза-ла турган. Аа богда, улуун канчаар! Бир эвес шөйбөйтир туткаш, оолак-биле денээр болза, оон узун-на болур боор. Ындыг улуг чүвени кижжи канчап уур боор! Че, ол-даа канчаар, тергеге-ле чедирип алза, ужур бар он.

Шортан сирлеш дээн соонда, ынаар-ла шимеш дээн, оолак тендирип чоруй, арай боорда, бут кырынга туруп алган. Сугнуң чаштанчылары карактарын шывай шаапкан. Шортан хөөлбекти көвүктелдир доюлдура каапкаш, оолактын артынга ийи хире базым черге доктаай берген.

Оолчук-даа кезек аңгадай хона бергеш, холдарын чада тудуп алган турган. Оон аңгадаашкыны чидип, ооң орнунга харын кайгап элдепсинген аян кирип, кезек тургаш, магадап эгелээн:

— О-о, кончуг-ла амытан-дыр аа! Ана аттыг чүве-ледир!— деп чугааланган.

Аяс дээрде хүнче көрүнгөш, караан имирертип, каттырган:

— Ана торпеда олчаан чүве-ле-дир...— деп хүлүмзүрөөн.

Хүн чаактарын чассыткан дег суйбап, хаваанда, карактарында суг чаштанчыларын кургады шонуп берип турган.

— Че, харын ындыг-дыр, кажарбай, кым кончуг эвес, көргей-ле бис. Сен бе, мен бе — деп оолчук химиренген.

Довуракталы берген суг шортанны чажырыпкан, ынчалза-даа ооң ам кайда турарын оолак эки билир, калбак бажын кайнаар көзүлдүрүп алган турарын безин билир.

Бүдүү хөлчок оожум чоокшулап чеде бергөш, шипшип туруп-туруп, барып туткан-на! Кайда боор, гурр-р-р! дээн дег болза-ла, хамык суг чаштанчылары ынаар-мынаар чайт-ла дээн, хөөлбектин кырын көвүктөр шыва алы берген — шортан оолчуктуң чанындан шоолуг ыравайн, ында бир черде барып туруп алган.

— Э-э, ындыг ышкажыл сен але! Эки маңна-маңна харын. Эки маңна-ла — деп оолчук чугааланган.

Оолак-даа чүү боор, улам изигленип бодун ёзулуг балыкчы кижиге дег боданып келген. Бо дээрге бир оонак байлаңнар тудары эвес-тир. Бо дээрге, ол хамаанчок, кадыргылар-даа тудары эвес-тир. Бо дээрге кедергей улуг шортан ышкажыл, ындыг улуг шортанны Иван акый-даа бүгү назынында көрбөөн бооп чадавас деп бодап келген.

Иван акый дээрге — оларның кожазы. Фронтудан будучок чанып келген. Ам колхозта бригадирлеп турар. Ам ол акый ону чөгенчиг бичии оолчук дивес. Бир эвес ол бо кончуг улуг шортанны даялап алгаш, бажыңыга эжкээр болза, ол акый дыка мактаар.

Ынчалзажок шортан алдырбайн турган. Сактырга, оолду ана ойнай-сылдай долгандыр маңнап каап турган ышкаш.

«Шортан-шортан, шортанчыгаш!»— деп, оолак думчуубиле ишгинде чугаалагылаан. Ынчалза-даа ам бодап турарга, мурнукузу дег өөрүшкүлүг, хөглүг эвес апарган. Аажок турупкан. А шортан-даа ыңай-бээр оя халып алдыртпайн-на турган, ону дүрген тудуп алыксаан оолак ол-бо халып, шурап, меннип турда, хөөлбектин суу мырыңай хөлчок довурап калган, бир-ле хояттунчак-ла кара чүве апарган.

Ол ындыг хояттунчак сугга ыңай-бээр дүрген шимченири, ынаар-мынаар шураары улам-на бергедеп бар чыткан. Буттар дээрге бир-ле чүү адам, билинмес чүве дег апарган. Оолак

оозун арай боорда сөдүртүп чоруп турган. Холдары мырыңай туттунмастап, оорга-мойну база ыстап, шылап эгелээн. Шортанны ам холдары-биле тудар арга чок болгаш, бүгү мага-боду-биле кырынче шурааш турупкан. А шортан-даа биеэ хевээр алдыртпайн, сывырлып чоруп-ла турган. Ындыг болза-даа мүн-не биеэгизи чок, шала оожургай берген, бүгү хөөл-бекти бир кылдыр деспейн турган. Ол канчаары ол, бир болза мегеленип, кажарлаары ол бе, бир болза мени турупкан деп бодааш, ынчаары ол бе деп, оол иштинде боданган.

«Шортан-шортан, шортанчыгаш!..»

Бир көөрге, доврактыг суг иштинден калбак бажын уштуп алган, доо ол-ла көстүп келген. Тынар агаар чедишпес боорга, ынчап турары ол бе деп бодаан. Бажының калбаа дээрге бир-ле хүүрек-ле. Баштай өңүн сактырга, чоп каразымаар ышкаш болчук, ам чоп ногаанная бергени ол, хорадааны ол эвес ыйнаан деп-даа бодаан.

Оолчук база-ла ол-ла шортан ышкаш, арыг агаарны харамдыгып тынып турган. Хамык күжүн чып-чып алгаш, база катап-ла чоокшулап каан. Ам биеэги ышкаш, бүдүү кедевес апарган, шагда-ла кедевес апарган, чүге дээрге шортанның чүве дыннаары баксыраан, дүлөөэрип калган, сугнуң кайда мойтулаарын билбес апарган. Ам-на адырам, калбак бажын орта ийи чудурук-биле аа бериптейн, таптыг адырам деп, оол боданган...

Чудуруу-биле шанчар дээш бар шаа-биле херлип-херлип тутсур орта, катканың, чүү-даа болбаан. Холдары бир-ле өске кижин холдары ышкаш, чудуруу-даа чудурук эвес, күш чок, кошкак чүве болган. Шортан бир ийинче чайлай дүжер орта, оол тендирээш, сугга барып мойт дээн. Оон арай боорда туруп алгаш, азырып-бышкырып, дүкпүртүнүп, какыртынып шаг-ла болган. Бир будун сактырга, чиктии кончуг. Бо кандаай чоор дээш, көөрге, дискээнин караа ханзырай берген, дээп көөрге, аарышкылы аажок. Бо каяа канчап үзүп алганым ол дээш, ыңай-бээр суйбаттынарга, ында бир черде аажок чидиг моллюска карты чыткан. Кончуг кулугур боор ой дээш, оозун эрикче үндүр тепкен.

Ам бодап турарга, күш төнгөн, шортан-биле шыдажыр хире эвес апарган. Ам бир-ийи базар болза-ла, хөөлбектин дал ортузунга маш барып кээп дүжер, оон тура-даа албас хире болган.

Ам канчаар, дөрт-даяктап чорааш, эрикче үнүп алгаш, сиген кырынга барып чыдыпкан. Карактарының дужунда ногаан көжеге ышкаш чүве турупкан. Арта-ла изиг-даа ышкаш...

Чыдарга, мырыңай чыттынмас, бажының адаанда дөң чер бар азы чүзүл, оон өскээр чайлап алып дээрге, шимчеттинмес, хол безин шимчедир арга чок...

«Шортан-шортан, шортанчыгаш...»

* * *

...Эът-кежиниң изип, чымылаары болза-даа кедергей, изиг хүл-биле чидиртип-ле турган ышкаш. Кум кынны берген оолчук шыдашпайн, отту чаштап келген. Хүн ооң эът-кежинде чыпшына берген малгаш-баларны кургады шонуп каапкан, ынчангаш хол-буттарында кадып калган довурак-доозун куу өң кире берген. Ол бүгү малгаш-балар бүгү кешти чыра тыртып келирге, аарышкылың чүү дээр, ана шивегей-биле шанчып турган чүве ышкаш.

Оолчук арай боорда таваар тургаш, мырыңай чанында хемчигешче кылаштааш, ооң арыг суу-биле мага-бодун шаптап, чуп, чыпшындыр када берген довурак-малгашты кежинден хоора тыртып кааптарга, мүн-не чүгээр апарган. Ынчалза-даа чарыннарының аразы шанчып эгелээн. Аштаары мырыңай кедергей. Ана чүнү-даа чиптер чыгы.

Ам-на демги ол эртен ижип чадаан мүн бе дээрге мүн-даа эвес, мүн эвес бе дээрге мүн-даа ышкаш манданны оода чартык тавактан четтирген болза, деп бодап келген. Шак ол чарты суг манданны картошка-куртошка-даа чокка, чүгле бичии үнүш үзү холуп алгаш, ишкен болза, та кайы хире чаагай ыйнаан.

Бо чазын оолдуң авазы, дунмалары колдуунда-ла ындыг мандан-биле чурттап келген. Оон ангыда шагар-оът биле инек-кулаа дээр ажыг үнүштү холуй сөктааш, хайындырып ижерге, ижин курулдуар, холурадыр дагжадыр оозу-ла кончуг. Чүгле ында-хаая Иван акый харын бичии далган эккеп бээр. Ынчан авазы тергийн амдангы мүн кылып бээр.

Бо часты колдуунда бажың бүрүзү бергедеп эрткен. Хар ага бээри билек, картошка хоорзунундан бичии-даа бол дон картошка мажаан чыып ап болур турган, ам ындыг чүве чок. Ындыг чүве чок дээрзин ол элээн доруга берген болгаш билир. А бичии кыс дунмалары ону кайын билир ийик, ынчангаш удурунуң-даа мурнунда, удуп-удуп, туруп-даа келгеш: «Авай, аштаарывысты, чиир чүү барыл?»— дижир. Дунмалары ам-даа бичии чүвелер: Валя школага чүгле бо күзүн өөренип эгелээр, а Зоя — көңгүс чаш...

Оолчуктуң чарының аразы шашпышаан... Сугдан ижип көрзе, чүл? Чүгээр апаар чадавас. Ынчалза-даа суг ижер

хөнгү чок. О-о, инек-кулаа деп ажыг үнүш бо-ла-дыр. Ону дайнаарга, ижин холураар, ижин курулдуар, оозу кончуг чүве-ле болгай. Че-че, оозу-даа хамаан, дайнап көөр-дүр, аш-таарым бичии намдай бээр чадавас деп бодап алган.

Инек-кулааның саглагар, чараш деп чүвези-даа аажок. Оолак ооң бүрүлерин бичии-бичиилеп үзүп чип эгелээн. Шы-даар болза, бүдүн-бүдүн бүрүлерин-даа чип болур. Ынчалза-даа ынчанганының херээ чок, бичии-бичиилеп чиир ол-ла. Бир эвес хөйүнү чиир болза, ижин аарый бээр, холуртуруп-халыр-тырып, курулдуруп туруп бээр, кижиги шыдаар арга чок апаар. Шаанда бир катап хөй инек-кулаа чипкеш, ат бол часкан, авазы харын бир чигирзиг үнүш хандызы-биле сегидип каан.

Түү хайт, чүү кончуг чүдөк инек-кулаа боор! Даштындан көөрге, чаражы аажок, а ол хирезинде, чиирге чүдээ хөлчок. Аас безин шыдашпас, тыртыйып чоруй баар. Эх, каш-даа шопулак болза, демги бир мандандан ишкен болза.

«Шортан-шортан, шортанчыгаш...»— дээн сөстөр бажынга кире дүшкен.

Ой, авай! Хөөлбекке ындыг улуг шортан чедип кээр деп чүве база солун аа! Оон мүн кылыр болза, хамык кожаларга дөгере четчир деп бил.

Оолчук ам дүрген-не хөөлбекче дедир чорупкан. Ооң суу шору арий берген. Ынчалза-даа шортан көзүлбес. Дыштанып, чүгээртеп алгаш, чаштына берген байдалдыг. Ынчалза, ын-чалзын харын. Дөмей-ле кайнаар-даа барып шыдавас. Шала терензимээр черинде туру-ла ыйнаан, оон өскээр кайнаар баа-рыл ол!

Оол-даа шортанны чазыг чок тып алган. Барып сегирип алыр дээрге, катканың, ушта халааш, хөөлбекти кезий ыңай болган. Оол ам мурнукузу дег эвес, шору мергежий берген, ындыг улуг чүвени хол-биле тудуп ап шыдавас дээрзин билип каапкан. Ынчангаш танааның чоогундан алгаш, бажын дораан-на суг дүвүнче киир баскаш, бут-биле черге таптай тепкиле-зимзе, «томаарый бээр» чадавас деп бодаан.

Чээрби азы үжен хире катап ынчаарын оралдашкан сөөлүндө мүн-не херек чогуп эгелээн ышкаш болу берген. Шортан-даа чүү боор, кудуруун сугга педиледир хап, ушта халыырын кызыдып, дырбандырып-ла турган, оол-даа бүгү мага-боду-биле ооң бажынга олурупкаш, салбазын кызыткан. Ынчаар ол шортанны дырбаңнаары соксааже дээр дыка үр тудуп келген. Оон ийи холу-биле шортанның өезинден алгаш, бажын хөрөөнче сы туткаш, айгы-байгы күжү-биле эрикче сө-дүртүп чоруп-ла каан.

Ынчалза-даа ам база-ла шортан ушга халый берген. Эрикке чедир чүглө чаңгыс-ла базым четпейн чорда, шортан хенертен сирлеш дээш, холдан ушга халый берген. Арта-ла мырыңдай хөөлбектин ынды талазынга барып пет дээн. Ынчалза-даа оон кожаш дээш, дедир сугга барып дүшкен.

Оолчук корга хона берген: эжен сүлде-ле бо, мындыг шураачал чүве, бир ынчаар шураар болза, хемче киир шурай бээр чадавас-ла-дыр, хем биле хөөлбек аразында бичин дөң довуракта чүү боор, ону ана чайлыг ажыр шураар-дыр ийин бо деп бодап келген.

«Бир-тээ ындыг дөстүнмес, кажар болганыңда, мен база кажар мен, ол-ла. Сени мен моон салып өлбөс мен. Кордаандаа дүжүүң чок. Хем биле хөөлбек аразын таптыг дестеп каар мен, ону ажыр шурай албас сен» — деп чугааланган.

Оон ол дести кылыр дээш, эрикке чыткан ширикти дөгө-резин сө тырткаш, ол кезек черни таптыг шириктеп эгелээн. Ажыл эки шуудавайн турган. Оолчуктун холдары, салаалары саргааш, эки-ле чүве кылдынмайн турган. Бир эвес хүүректиг турган болза, чүгээр-ле харын, а хүүрек чокта, салаа-биле ширик сө тыртарга, ында эки чүү боор.

Ынчалза-даа ол дөнчүгөшти дөмей-ле улгаттырып каар мен, ол-ла харын, дөмей-ле улгаттырар мен деп бодап алган. Доругдайым мени манап турар ол эки-дир. Иван акый дыкала эки аът берип каап-тыр, арта чааш.

Оон неделя бурунгаар шала кежээликтей Иван акыйнын оларның бажынынга келгенин сактып келген. Кирип келгеш, борбак сандайга олуруп ал-ла, даянгыжын соңга баарынга чөлөп кааш, ажыг чыттыг кээшпезин ораап тырта берген. Ачаңардан чагаа кээп тур бе деп айтырган, бистин шериглеривис немецтерни Польшадан үндүр сывырып эгелээн дээш:

— А мээң силерге келген ужурум болза, бо оолчукка херектиг чор мен ийин, Евдокия Филипповна — деп, оолдун авазынга чугаалаан.

— Қай, мээң оглумга бе? — деп Евдокия Филипповна кайгап айтырган.

— Ийе, бо оолга чор мен — дээш, оон дораан-на: — Эйт, бээр келем, солдат. Богда, өскөн деп чүвени аа — деп оолга чугаалааш, калбак улуг адыжы-биле оолдун шагда-ла таартынмаан бажын суйбай тырткаш: — Ам черле ажылдаар болза, эки боор, ажылдаар болза. Ындыг аа? Қандыг деп бодаар сен? — деп айтырган.

— Богда, ол чүү дээрин ол, Ефимыч. Ажылдаар деп чүү дээрин ол. Чүнү кыла аар ол. Чүглө чаа-ла он бирже кирген кижидир — деп авазы ынчанган.

— А бис ону чүгле дын тудар кижн кылып аар бис. Доругдай дээрге, магалыг мал боор, теп, хап деп чүве билбес, бажын безин боду чүгенче суп бээр.

— Кажан-даа аът-биле бержип көрбээн амытан-на болгай...

— Ажырбас. Өөрени бээр. Ындыг аа, оол? Ол-ла болгай харын, ёзулуг эр деп чүве ол-дур. Ынчанмайн канчаар...

Ынчаарда авазы кезжээ дургу ыглап кезжээлээн. Ашаанче чагаа бижип орган. Оглу дүне ийи катап отту чаштап, богда, бригада баар үем келбээн ыйнаан деп бодап, сонга караанче чүгүрүп барып, оон бакылагылап турган.

Доругдай, шынап-ла, чүгле кижн аайындан эртпес эвес, харын хөлчок угаанныг-даа аът болган. Оолчук Иван акыйнын дузазы-биле Доругдайны каш-даа катап тергелеп, тергезинден адырып, ол-бо докпандырып турда, Доругдай бичии-даа анчыгзынмаан, харын-даа бажын ооң аайы-биле ынаар-мынаар эргилдирип, оңгаар-дескээр чазай тургулап берип турган.

Адак соонда Иван акый оолга чааскаан чоруурун чөпшээрээн.

Оол аътты чу-чу дээрге, оозу делгем херим ишти-биле чаажы аажок чорупкан, оолдун чүрээ ана өөрээнинден тикиледир соп чораан. Ынчангаш күжүр оолчук «Катюшаны» ырлап бадырыпкан:

Катюша-даа кайгамчык,

Кадыр элче үне халаан...— суг-суг деп.

А Иван акый дээрге өөрүп, хөглээр дээр чүве чок, харын кончуттунуп: «Кандыг амыдырал дээр мону, хупурай бер!..» деп туруп калган. Оон удаваанда даянгыгыжын черге токкулдадып чоруп каан.

Ажылда кижн бергедээр чүве чок: оң талакы моожаны тыртарынга — Доругдай оң талаже ээл каар, солагай талакы моожаны тыртарынга — солагай талаже ээл чоруп каар. Колла чүве чүл дээрге, эмин эрттир тырта бербес, чүге дээрге терге аңдарлы берип болур. А сөөртүр чүве болза — чаа кескен снген, ону фермага чедирер. Чаа кескен снгенни бөлгеш, тергеге чүдүрери ону инек кажаазынын чанынга барып дүжүр октаарындан чугаажок берге болдур ийин. Ынчалза-даа снген кезип турар Евгения угбай ону тергеге чүдүреринге үргүлчү дузалажып турган.

* * *

...Адак соонда, хем биле хөөлбек аразынга ёзулуг чал тура каапкан, шнриктен, ыяш-даштан, үер үезинде аңаа тырылган ос-астан бүткен чал. Ындыг чалды шортан хамаан

чок, кижн боду безин ажыр шурай албас. Ам ол шортанны дидими-биле сывыртап болур.

Ынчалза-даа шаг төнгөн оозу кончуг. Баш база дескинип турар. Дескинип-ле, дескинип-ле турар... Сиген кырынга чыт-каш, бичин дыштанып алза чүл? Инек-кулаандан база бичи дайнап көрзе, эки боор. Оон черле бичин-даа болза, күш киргей-ле. Сиген бүрүзү күш кириер чүве джжк чоп. Чижээ, Доругдайны-даа көрүнер даан, чүгле оыт-сиген чиир хирезинде, кайы хире күштүг-дүр, көңгүс могап-туруп деп чүве билбес.

Бир эвес ачам маңаа турган болза, бо шортанны ана чаңгыс холу-биле алгаш октаптар, кыңчыктырбас-даа. Мунгаранчыг шыырак кижн-ле болгай. Шаанда бичин турумда мени холунга көдүргөш, өрү дүндүүштелдир октагылаарга, экизин канчаар боор, тыныш безин бачыдап кээр чүве-ле болгай деп оолчук бодаан.

Чүге-даа күш четпезин бодап келгөш, хейде-ле, алдыртпас, туттурбас шортанга-даа хорадаар, адазын салбас дайынны-даа, ханныг, халаптыг фашистерни-даа кармаар. Чудурук дээр-ге ана чудурук эвес, даш-ла. Чоп кончуг хоранныг чоор дээш, ам база катап хөөлбекче кирип каан, ам база катап шортанны барып тудары ол.

Шортан база катап эглиш дээр орта, довурактыг суг чаштанчылары база катап арнын шывай шаапкан.

Оон база катап ынчалган.

Халак-ла, халак, кандыг кончуг могап, турбас амытаныл? Азы балык аймаа черле могап, турбас боор чүве ирги бе? Тодуг болгаш мындыг-дыр-ла бо, тодуг болгаш тоовайн турар-дыр. Бир эвес мону бүгү час дургузунда чүгле чаңгыс мандаң-биле чемгерген болза, ынчаар харык кайда боор, ынчап шыдавас-тыр ийин бо деп боданган.

Шортанны ам сүрүп, маңнаары бергедээн. Буттары база мурунукузундан артык кадалгаш туруп берген. Дөрт-даяктап алгаш база сүрген. Ынчаарга, холдары буттарындан артык саргыыр болган.

«Туттунуп берип көр, өршээп көр, шортан — деп оолчук ыглаар чыгыы ээрешкен.— Дөмей-ле бо хөөлбектен кайнаар-даа барып шыдавас сен, дөмей-ле маңаа өлүр апаар сен. Бир-ийн хонгаш, улуг-ла дээрге беш хонгаш, хөөлбек көңгүс кадып каар. Суг чок черге канчаар сен. Кускун-сааскан сени соктап кааптар ол-ла... Өршээп көр, туттунуп көр...» деп, оолчук ээржип пат болган.

Шортан чүге туттурар, туттурбайн, халып-ла турган.

«Кандыг кончуг фашист боор ой! Ачам маңаа автоматтыг турган болза, сени ана!.. Бир эвес автомадын менээ тутсуп

каан болза, мен сени дораан-на ду-ду-ду-ду!.. кылып кааптар ийик мен. Ой, шынап, кандыг кончуг мелегей боор мен! Тергем кырында айыыр бар ышкажыгай! Айыыр турда, автоматтың херээ чүү боор! Езулуг чепсек ол-дур. Канчап сагынмаан язы боор мен?!»— деп, оол чугаалангаш, доктаай хона берген.

Оон сугдан үне халааш, көөрге, түү хайт, Доругдайы-даа, тергеzi-даа чок... Эът-кежи соой-ла берген... Кайнаар-даа көөрге, чок. Ындыг чааш, ындыг кем чок Доругдай безин манаар хөнчү чок болган.

Шынын-даа чугаалаарга, Доругдай чеже манаарыл ынчаш? Чеже-ле шырбанып турарыл? Хүн ам ындыг кончуг шонмас апарган, изии намдаан, ажарының кырында келген. Евгения угбай кайгап-харап пат-ла тур боор, фермада база манап турар, саар инектерге сиген херек болгай.

«Шортаннап деп чүве ол-дур, таптыг-дыр бе!— деп оолчук бодун кончуттунган.— Моон сонгаар билип ал! Шортан эъди чиксеп деп чүве ындыг боор-дур. Ам билдиң бе, сойлук!..»

Оон хөөлбекче карааның ужу-биле көөрге, суг ана аажок кырлаңайндыр чалгаан турган: шортан довурактыг сугдан калбак бажын уштуп алган, дыка шыңгыы дескинген турган.

— Сен, сен буруулуг сен, шортан — деп, оолчук шортан кижичугаазы билир чүве дег, аажок хорадап, боостаазы тунар чыгыы алгырган.

Оон бир көөр дээрге, мырыңай-ла будунуң кыйында аажок-ла чоон ыяш чыткан. Мону канчап көрбээн кижичугаазы мен дээш, сегирип алырга, арта-ла чүве кагарынга эптии аажок, онза ыяш болган. Ам-на адырам, ам-на таптыг шинме дээш, ол ыяшты тудуп алгаш, база катап-ла хөөлбекче чүгүрүп каан.

Бир каккан! Ийи каккан! Шортанның калбак бажы кайы сен дээш каккан!

Богда, сүлде, шортан шимээн-не чок барган. Өлгени ол бе? Калбак бажындан ийи холдап туткаш, суг кырынче үндүрүп кээрге, шимчеш-даа дивес, шимээн-не чүве. Аары-ла кедергей. Сиген кырынче арай боорда үндүр сөөртүп алгаш, көрүп олуларга, безин чадаарда бичии-даа шимчеш дивээн. Чаражы мырыңай кедергей: сирти ногаан, а өөз мөңгүннелчек. Чакпалары дээрге кижичугаазындан-даа калбак. Улуун канчаар! Менден узун ирги бе, кандыг ирги деп бодааш, кыйыңга чыдып алгаш, хемчээнип көргөн, оол мүн-не оон бичии-ле узун болган.

Ындыг улуг шортанны даялап каанын ам кээп медегер билген. Ындыг улуг, күштүг шортанны аан!

Ынчангаш өөрүшкүнүң алгызы ала-чайгаар аттыгып үнген:
— Аа-аа-аа!..

Ынчалзажок ол өөрүшкү дораан-на дүвүрээзин-биле со-
лушкан. Доругдай чок-ла болгай. Ону кайымын, чүдөн дилээрил?

Оон авазының шаанда чугаалап органын сактып келген:
аът, ыт, моортай аймаа черле читпес, ыяап-ла суурунче дедир
ээп чанып кээр боор чүве деп. Ындыг болганда, Доругдай
база-ла чана берген эвес ыйнаан? Бодум база чангай мен ам
деп бодап келген.

Чоогунда хемче кылаштааш, ооң шору сыык черинге бичии
шаптаттынып алгаш, чүвүр, хөйлеңин кеткеш, ам чоруп болур-
дур деп бодап алган. Ындыг болзажок шортанны канчаарыл?
Ону сөөртүр күш бар эвес. Бир эвес суур чоок турган болза,
харын ужур турган боор, канчап-чооп сөөртүп чедире-ле
бергей. Азы эки дыштанып алган болза, база ужурлуг турган.
Эки дыштанмаан болгаш, буттар дээрге бир чүү адам ыяш-
даш-ла, билинмес чүве. Чем чиксээри база соксаан. Анаа-ла
черге чыдыксаазы кээр. Бичии-даа болза, чыткан болза кыл-
дыр сагындырып кээр. Шынап-ла, чыдыпса чүл? Сигенни
көөрге, арта авазының эрткен чылын картошкага орнапкан
чылыг, чымчак чоорганы-даа ышкаш.

Ынчалзажок Доругдайын сактып желгеш, хей боор деп
бодап келген, чыдып турганының херээ чок, чорааны дээрел?

Борбак тал кыйыындан ыргак баштыг, кургаг будук тып
алгаш, оозун шортанның чакпаларынга экидир быжыглааш,
шанак сөөрткен кижги ышкаш, сөөртүп алгаш, чорупкан.

Кижги бодаарга, ол шортан сиген кыры-биле шору сөөр-
түнгү дег, а херек кырында ындыг эвес, хей чүве болган. Көн-
гүс сөөртүмөс, баглап каан чүве-биле дөмей. Хол-биле сөөрт-
пейн, Доругдай ышкаш, дижиленип алгаш, сөөрткен болза,
ужурлуг-ла харын, ынчаар дээрге, будукка канчап дижиленир
боор?

Адыштар мырыңай хып турар. Кургаг будук так тудуп
алгаш, аар чүве сөөртүр хамаанчок, анаа адыштанырга безин
кедергей аарышкылыг. Ынчангаш бир баскаш-ла, шортанын
тыртып, бир баскаш-ла, тыртып каап чоруп орган. Бир базым-
да чүү боор, хей чүве-дир, а чедер чер дээрге талыгыр-ла
болгай!

Аа богда, чоорул мону, шортанны деп-даа бодап кээр!
Чеже мооң-биле хилинчектенир мен? Адыш-удужум шуут өрт-
тенир деп баарды... Моллюска картынга ханзырадыр үстүрүп
алган дискээм база ыжып келген... Чүстерим дөгере ыстап,
аарып тур...

«Шортан-шортан, шортанчыгаш...»

Ынча дээш-ле, бир баскаш, бир тыртар, оон бир баскаш, база-ла бир тыртар мындыг.

Барык бүдүн хүн чыгыы өлүржүп келгеш, арай боорда даялап алган чүвезин чер ара кааптарга, кайын боор, хоржок-ла болгай. Ындыг улуг олчазын черге каап болбас, хоржок!..

Ынчангаш бир баскаш-ла, бир тыртып каап, бир баскаш-ла база бир тыртып каап чоруп-ла орган.

Бир ээр черден оожум үнүп кээрге, суурунун кыдыкы хаталары¹ дуу-ла чоорту көстүгүлөп келген. Бир эвес дорттаар болза, шоолуг ырак эвес. А дорттаар арга чок, ооң бетинде хемчигеш бар, аажок терең...

Күжүр Доругдайым! Чааш аъдым, угаанныг аъдым. Кон-чуг-ла болдуң але... Сени дээш мени ат кылыр-ла боор...

Бир баскаш-ла, бир тыртар, база бир баскаш, база бир тыртар... Аарын канчаар боор. Ындыг улуг олчадан мүн хайындырар болза — бүгү кожаларга шуптузунга четчир.

Василий БАСАРАБА

КЫЗЫЛ АЪТТАР

Игорь вокзалдан чедип кээри билек Нина мынча дээн:

— Дарта суур баар-дыр бис, кырган-ачамның төрүттүнген хүнү чүве-дир. Сезен харлаар ышкажыл. Ол бистиң алдарлыг киживис-ле болгай!..

Игорьнун дораан ойталап кааптарындан корткан чүве дег, Нина үзүктөл чокка чугаалап турган. Ынчалза-даа ол ону үзе киргеш, ооң чанынга хүлүмзүрүвүшаан чеде бергеш чугаалаан:

— Мээң анаа барган херээм чүл? Мен өске кижидир мен, сээң кырган-ачан мени безин таныыр эвес, мен ону көрбээн кижидир мен... Мээң орнумга шиитпирлеп каапканың ол-дур.

— Чүүже?! Кай сен өске кижидир сен бе?— деп, ол аянган.— Кудагысче чалалга безин чорудуптувус чоп. Сен аңаа баар ужурлуг сен. Ол чүү дээрин ол?..

— Болзун че, баштактандым ышкажыл, чоруур бис...

Ол шоолуг бүзүрөвейин хүлүмзүрүй аарак көрзе-даа, өөрүп турары ооң карактарындан илден болган.

— Чүге ындыг сен? Мен корга бердим. Чааскаан чоруурумга элчок-ла болгай.

¹ Хата — Украинаның көдээ чурттакчыларының бажыңы.

— Ажы-биле чугаалаарга, мен барыксавайн турдум. Дарта бичи ажилдаар деп бодадым, мастерскаяга барбаанымдан бээр шаг болган. Бир эвес херек чүве болза...

— Сен ону билип көр...

— Билип тур мен, Нина. Чүнү белекке бээр бис ынчаш?

— Авам-биле белекти садып каан бис: хөйлен, моюн-ораар, даштыкы свитер.

— Магалыг белек,— дээш авазы садып алган чүвезин стол кырынга салып каан,— магалыг...

— Өртээ база шыырак,— деп, диванда адазы харыылаан.

— А сен чүү деп бодадың — чарыгдал үндүрбес деп бе? Хол куруг канчап бар чыдар боор. Чиик өртектиг чүве садып алырга база элчок, улус та чүү дижир.

— Мен чүү дидим? Барааннын шаа-биле өртеке-ле-дир.

— Че, че... Кырган кижиге ындыг улуг өртектиг чүве херек чок-ла турган боор. Барып-барып көдээ суурга. Ол кай баар боор?.. Кедип чораай аан. Кетпезе бир кижиге артар ыйнаан.

— Авай,— деп, Нина чемелеп хомудаан хевирлиг көргөн.

— «Авай, авай» деп чүнүл, кижиге чүве чугаалатпас. Кеткей-ле. Мен белекти эки деп санап тур мен. Оон өске чүнү-даа херээ чок.

— Мен ажылымнын бирээзин ап алзымза чүл?— деп, Нина же көрүнгөш, Игорь айтырган.

— Чүү-даа херек чок.

Ынчангаш олар шуптузу белек четчир, кандыг-бир чурук алырга өртээ эмин эрттир аартай бээр, кырган кижиге ол уран чүүлдүн херээ чүл, суурга ону кым тоор-херексээр боор дижи бергеннер.

— Кыжырыр, шоодар чадавастар,— деп авазы белээн ораавышаан чугааланып турган. Игорь чугаалар-биле иштинде чөпшээрешсе-даа ыгытаван...

Эртенинде ол гаражтан «Москвичизин» үндүрүп ал сал бензин кудар черге баргаш, вокзалга четкөш келген. Делгел-гөдөн чедип келгөш, шыгжаар камерага суп каан чуруун ап алган. Кылын саазынга ораагаш, хендир-биле шарып каан чурукту артыкы олутка салып кааш, ап алырын уттупкан болган.

Чоруур дээш бажынындан үнүп келгөш, демги чурукту сактып келгеннер. Аппарып каар дээрге, Нина ынатпаан:

— Дедир чанмас чоор, аайлашпайн баар. Беш дугаар кагычче үнгөш чоор сен. Мен холумга тудуп аар мен.

Оружка чоруп ора, Нина дүрүгнү чешкөш, орааган саазынын чада тудупкан. Авазы-биле иелээ чурукту көрүп эгелээн-

нер. Игорь өйлөп-өйлөп көрүнчүкчө көрүп, ооң ажылын канчаар үнелээрин сонуургап орган. Ынчалза-даа Нинаның болгаш келир үдеги кат-иезиниң шырайындан чүнү-даа билип шыдаваан. Ол чүгле айтырыг салган:

— Аыттар чүге кызыл чүвөл? Ындыг өңнүг аыт турар эвес.

— Чүге турбас боор? Тургулаар,— деп, Нина чаржалашкан.— Чуруп каан болганда, бары ол-дур.

— Чүнү-даа чуруп каап болгай-ла. Мен чүнү-даа чуруп каап болур мен.

Адазы олче көрүнгөш, тадылады каттырып каан.

— Ийет, ийет, сен-даа чуруп шыдаар сен! Көөр чүве турар-ла боор.

Оруктан карак албайн чорааш, Игорь оожум чугаалаан:

— Ол кызыл аыттар делгелгеге бирги шаңналды алган болбазыкпе. Ынчангаш ону менээ бериксевейн турдулар, өртег адаарга безин корга берген мен.

— Чүү деп че? Ол чурук дээш бе?— деп, хенертен Нина дирли берген.— Өртээн каш дидилер?

— Хөй. Баштай беш чүс, ооң соонда — көвүдеткеш, бир мунга чедирдилер. Ынчалза-даа бо чурукту сатпас мен дээримге, өртег адаарын соксаттылар.

— Каш, каш дидин?— деп, авазы бурунгаар үзейгөш, айтырган.

— Мун?!— деп, Нина сымыранган.

— Оон аар бооп болур турду ыйнаан, мен бербээним ол-дур.

— Ындыг аыттар дээш ол хире акша берип,— дээш, авазы оожургап чадап орган.— Ынча акшаны кым төлөп бээр чүвөл?

— Сен чүү деп бодадын?— деп каты бодамчалыг болгаш оожум чугаалаан.— Чуруп алгаш, көргөй-ле сен.

— А сен чүге ону садыппадын? Биске ам акша херек-ле болгай,— деп, Нина олче чемелей аарак көргөн.

— Бо чуруум бербес мен, өске чуруктардан алгайлар-ла. Бо чурукту сатпас мен...

Ыржым-шыпшың барган. Авазы уруу-биле аразында үр чарлыышкын соонда ужурашкан чүве дег, аажок кичээнгейлиг үр-ле бот-боттарынче көржүп органнар.

— Акша бар,— деп, ол үзүктелиишкинни үзе кирип каан.— Акша тыпты бээр. Бо чурукту садып болбас. Бо дээрге тураскаал-дыр.

Игорь бодунуң Остап кырган-ачазын сактып, ону дириг хевээр кылдыр көргөн. Чажындан тура ол ону буурул баштыг, чымчак сеткилдиг, чазык арынныг кылдыр көрүп келген. Олар

аразында та каш катап чугаалашпаан дээр, кырган-ачазы элдептиг ужуралдар дугайында чеже катап хөөрөвээн дээр! Запорожчуларның, Сечь дугайын, казактарның походтарының болгаш демиселиниң дугайын канчаар чугаалаваан дээр. Кырган-ачазы боду казак чораан болгаш хамааты дайынның үезинде Примаковтуң кызыл казактары-биле кады дайылдажып чораан.

Ол дээрге, Остап кырган-ачайның тураскаалы-дыр. Ол аъттар — оонуу-дур. Мен канчап ону садар кижин мен.

Ийе, кырган-ачазының ачызында ол демги чурукту көрүп каан: кызыл аъттар кара хөрзүннүн часкы делгемнеринде эстеннедип, хөрөктери-биле буурул туманны чара кезип бар чыдарлар. Кара булуттарга шындалаткан хүн оларга уткуй чырык херелдери-биле чаттыла берген...

...Узун дурт-сынның, делгем хөрөктиг Иван кырган-ачай херим иштинде эжик аксында турган. Арны хүнге додуга берген, кадыр хавактыг, бажының сырый дүктери агарып калган.

— Байырлал ээзи бо-дур,— деп, адазы машинадан үнүп чыда чугаалаан.

Кырган-ачазы аалчыларны өөрүшкүлүг хүлээп алган. Игорьнун холун дыңзы-биле туткаш, олче ол шинчилей аарак чымчак сеткил-биле көргөн.

— Сезен хар четкен деп бодаар сен бе?— деп адазы айтырган.

— Черле, чок. Алданны берип болгу дег, оон хөй хоржок,— деп, Игорь кырганны көргөш, сагыжыга кирген чүезин чугаалаан.

Чугаа уламчылаан тудум Иван кырган-ачай Игорьга улам тааржып турган. Ол шуптузун столдарже хүндүлөп чалап, баштактанып, оолдарын, кеннээттерин болгаш оолдарының оолдарын көргөш аажок өөрүп, бичии оолдар-биле хөглүг ойнап, оларны чаптап турган.

Кырган-ачазы белектерни онза сонуургал чокка хүлээп алгаш, өөрүп-четтиргенин илереткен, ынчангаш көрбейн-даа өске кижин холунче дамчыдыпкан. Игорьну кайын келген, чүнү кылып турар кижил деп тодаргайлап айтырган. «Чурукчу» деп сөс дыңнааш, ирей эрзин кирип, Игорьже чоокшулап эгелээн. Чүнү чуруп чоруурул, кая өөренип чорааныл, кымны танырыл дээш, сонуургап айтыргаш турулкан.

Ооң соонда бүзүрээр кылдыр оожум чугаалаан: бүгү назынында чуруурун күзеп чораан болгаш шаанда бир катап шенеп көргөн. Ынчаарга үргүлчү-ле чай алынмай келген. Хамааты дайынынга он чеди харлыында чаалажып кирген. Пан-

нар Польшага кежээлеп турда, хосталга дээш демисежиг чораан, ону истеп-сүрүп турган. Испанияга фашизм-биле сок-чуп чораан. Дөртөн бир чылда арга-арыгга партизаннап, дөртөн дөрт чылда фронт чоруткаш, Прагага четкен... Ооң соонда колхозка үргүлчү-ле чылгы мал чанынга турган.

— Аъттар ам чок,— деп, ирей улуг тынгаш, бажын мунгаргай чайгаан.— Кайда-даа машина. Херектиг, херек чок черинде.

Хата иштин ыр-шоор дола бергенде, бир-ле кижин хенертен бадырган:

Дораланы, караланы
Доп-ла дораан эзертеңер.
Тоолзуг-солун чалыны шагга
Доп-ла дораан чеде бээр бис.

Ыры куттулбушаан, ирейниң үнү читкен, мырыңай мунгарай берген.

Игорь стол артындан үнгөш, туруп чорупкан.

— Дораан чедип кээр мен,— деп, Нинаның айтырыг салган шырайыңга харыылаан.

Бажыңга чурук тудуп алган кирип келген: кызыл аъттар, часкы кара хөрзүн, шөйүлгөн туман болгаш селбегер булут өттүр дегген хүн херелдери. Чурукту ирейге байырлалды-биле сунгаш:— Силерге бердим... Ол аъттар ам-даа хөй-хөй чылдарда бурунгаар ужуксун — деп каан.

Кырган-ачазы стол артындан тура халааш, чурукче карак албайн көрүп эгелээн. Үр-ле көрүп-көрүп, чурукту оваарым-чалыг тудуп алгаш, сандай кырыңга салып алган. Ооң соонда Игорьже чоокшулап чеде бергөш, ону куспактапкаш, ошкап каан. Ооң соонда карааның чажын чеңи-биле чодуп турган.

Аалчылар ыт чок барганнар, элээн болганда, хенертен чурукту мактап, байырлал ээзинге байыр чедирип, шимээрпеле эгелээннер.

Игорь улузунче көргөн. Нина-даа, келир үеде кат-иези-даа олче ыт чок көрүп органнар. Оларның кайызының-даа чара көрүп орап карактарында мооң мурнунда көрбээни элдептиг чүве көзүлгөн.

Игорь сактырга оларны бир дугаарында көрүп турар ышкаш болган.

□

ЧАҢГЫС ЧАЛГЫННЫГ

1.

Степанның мергени шывадаар ээлчээ чедип кээрге, оолдарның эң улуу Трохимчик, бодунуң ачазын өттүнүп, мойнун өжөш үзейтипкеш, бүзүрелдиг сөглээн:

— Ажыр октап шыдавас сен.

Мергези крышаның чүгле адаккы дужунга чедир ужуккан Колька Настин база думчуун шүжүлөткөн:

— Чо-ык, азырып сыдавас сен.

Ольха ыяштан чазаан, чийк, дески, чинге талазының эң ужунда чөвүрээ алдындан дөстейген будуктуг мергези адыжынга быжыг чыдышкан.

Степанко дыкадыр харбаш кылынган, ынчалза-даа көжүй берген салааларын кошкадырын уттупкан болгаш, хамнаарак деп ыяш ойнаарак ышкаш, чаңгыс черге долганы берген.

Оолдар чир-шон дүшкөн, а бичии Колька каттырар дээш сиген кырынче олура кээп дүшкөн. Куу картуз бөргү караан дуглай халыптаптарга, оолчугаш шампиньон деп мөөгү кара олчаан апарган.

— Степанчи-ик!— деп, эжик аксында өрээлден авазы кый дей берген.— Эй, бээр кел, кайы хире хат дээрбезин ачаң сенээ чазап каап-тыр, көр даан! Бичии-даа болза, эзулуг дээрбе олчаан...

— Бардым-на!— дээш, ол мергезин бар шаа-биле шыва-даптарга, оозу шилең уязын-даа ажыр, медээжок бедип үнө берген. Кызыл-даван буттары бажыңынче шимеш дээрге, сыр соондан кыйгы сүрүп келген:

— Угбай, оглуңар шилең оглуң соң кагды!..

2.

Анаа ындыг аарышкы чедирген кижилер аразынга ол шилең та чүнү бодап турган? Сый шаптырган чалгыны ам бо Степанның балыг шарыыр пөстөр-биле ыяк чөргөп каан холундан дора эвес аарып-саргып турган боор оң. Шилең чер шалага чүгле чаңгыс кыш өттүр кылаштап кыштааш, чазын кудайже көдүрлү берген. А кестирген хол катап кайын үнөр...

Медээ суурну дургаар далажып, сааскан ышкаш, соңга шилдерин соктап, өгбеерип, дүвүрөнчиг апарган чоруп оргаш, адак соонда Ольганың сүт саар савазынын дүвүн соктай каапкан:

— Степан пилорамага холун алзыпкан-дыр, эмнелгеже аппаратан-дыр...

— Канчап ындыг болган чоор — деп, кадайы агарып калган.

— Манза тудуп чыдырда, холу долганыр хирээже тая берген-дир... Алгыржып-кышкыржып, токту адырып турар аразында...

Чаңгыс чалгынныг апарганы ол.

3.

Бо дүн дургузунда, бышкан инек-караа дег, мөндүнневе карактарлыг өртең кызыл дилгиниң үш удаа дүшке киргени бо. Бир кыска дүшчүгөштен өске дүшчүгөшче көжүп, кудуруун чайгылаар болгаш манаанзыг дорт көрүп кээр: кый деп турары ол.

Аңныр сезонунуң эгелээниниң дугайында солунга номчаан соонда, дораан хөрээ дакпыжап, ында бир-ле чүве ыстап-саргып, мунгарап эгелээн. Қажан-бир кады аннап чоруп турган кожазы Трохим дүүн кирип келгеш, таакпылап каап, аар-саар чүве хөөрөп оргаш, душ бооп-даа ышкаш, бооже кадалдыр көрө каапкан:

— Садам.

— Маңаа артсын. Азып каан турзун — деп, Степан дунук харыылаан.

Кожазы хоюглап каан боо ужазын хараадалдыг суйбааш, Степанның оң холунуң артынчызынче кылчаш кылынгаш, чоруй барган.

Эжик аксында өрээлден Ольганың оожум үнү дынналган:

— Трохимушка, меңээ дилгиден тып берем, черле хомудатпайн, чажыңын бээр мен. Кыш эжикче бакылап келген, а таптыг моюндурук чок. Степан аазап-ла турган...— чугааның төңчүзүн Трохимниң үзүктелчек чөдүлү дыңналдырбайн барган. Хөрээн хозадыр чөдүрүп алгаш, кожазы дыңналыр-дыңналбас чугааланган:

— Билир-ле болгай сен, сенээ чүнү-даа болза ойталап шыдавас мен...

4.

Чырып орган.

Степан мурунку өрээлче үнүп келгеш, чырыкты кыпсып, кеттинип эгелээн. Ол бодунуң бертиинге чаңчыгып калган болгаш солагай холу-биле бүзүрелдиг аайланып турган. Пид-

жагынын үстүкү өөгү өөктөттинмейн туруп бээрге, Степан ону тар дигъжи-биле дыка үр шыдамыккай тудуп ап келгеш, мүн-не тудуп апкан. Чылыг майыктааштарының шидишжиннери оон-даа дора болган — дүүшкүнней баглаттынар хөңнү чок болганнар. Ооң ол күженишжиннерин көрзе, Ольга дораан дузалажыр ийик. Ынчалза-даа ону оттурарын күзевээн — кыжырып эгелээй:

— Чангыс холдуг, ол хирезинде аңнаар деп алган...

Дүвүрөп турган. Шылгалда мурнунда-даа ышкаш. Пило-рамага ол таварылга болгандан бээр боозун тутпаан, шуут-ла дегбейн келген, чүгле чоокта чаа аштап-чүлгүп алган болгай.

Мал одарынын ындындан Солянка уунда тейлерже эеп-кен. Эрткен чайын аңаа дилги үнгүрү көрүп алган. Үнгүр ээлиг хире.

Сагыжы эндевейн сөглөп турган: манаар херек.

Кастыктарында хан хөлзөп соккан, а дилгизи көзүлбөс, сураг болган. А чүл, аңны көрүп кагзымза, боомну ажыглап шыдаар мен бе деп бодал Степанны шыкпыыштап турган бол-гаш үе ындыг оожум чылып турганы база чадавас.

Кажан шөлчүгөшке кызыл-сарыг кудурук көстүш кын-нырга, аңчы баштай аймай берген. Доңа берген салаалары-биле боозун көдүрүп келген. Дилги айыыл бар-дыр деп хөлүн эрттир орай билген. Шураары-биле, ыржаанак ышкаш, чыыр-лып чыткан, ынчалза-даа ол өйде от кызаш дээш, ону оя чир-типкен...

Өлүп чыдар аңның аарышкызын Степан мооң мурнунда кажан-даа медресеп билбейн чораан. А ам сактырга — бодун аттыныпкан-биле демей-ле. Экти изиш дээн, оң холунуң кес-киндизин аарышкы өде халаан. Ам чаа-ла демги халап болган ышкаш, чок холу медээжок саргып аарый берген.

Чымчак дүктүг аңны чийги-биле көдүргөш, рюкзагынче киир каап алган болгаш мынчага дээр билбейн келгени сагыш-ка бүргедип, бажыңынче шиглей базыпкан.

5.

Бажыңыга чартык чыл иштинде кээп көрбээн оглун кө-рүп кааш, элдепсинмээн. Дем-не соңга өттүр күдүэре берген Степанны, база ооң ооргазының артындан халайып чөруур дилги кудуруунуң ужун эскерип каан кадайының магадаан сөстөринге-даа өөрбээн.

Ольганың буттарыңче дилгини октапкан.

Та чүге чүве, хенертен аары кончуг апарган боозун кезек тудуп тургаш, оон оозун оглунче сунган:

— Ап ал. Карактарым мону көрбези кай...

Ол бодун кажан-даа бо ышкаш ынчаар турупкан база харык чок кылдыр медресеп көрбээл.

□

Юрий БЕРЕЗА

ТУЛГАН ПИДЖАК

«Фасон» деп дааранылга фабриказы кымга-даа билдинмес. ОБХСС биле улусчу контрольдан ангыда аан. Ындыг-даа бол кандыг продукция бүдүрүп турар деп бодаар силер!

Дүүн бистерни, төрөлдешкек бүдүрүлгелернин директорларын, бээр эккелдилер. Дуржулга солчуру-биле. Алды кижиге ийи «Икарус» үндүрүп бээрин чарыгдал деп көрбээннер. Командировка акшазын берип каан. Кижиге бүрүзүңгө үш беженни тывыскан болгаш бир хүннүң долу шалың акшазын арттырып берген.

Чедип келдивис. Делгем кабинетте олур бис. Ханаларны янзы-бүрү таблицалар-биле дуй азып каан. Столда кижиге бүрүзүңгө дужунда чидидип каан карандаш болгаш 14 көпөөктин блокнотун салган.

Олар — фабриканын директору болгаш кол технолог чиик үлөтпүр каттыжышкынының дөрт төлээлекчилеринин үделгези-биле кирип келдилер.

Менди солуштувус. Олургулап алдывыс. Шак ынчан кабинетче ону кирип келгеннер — чаа пиджакты. Тулган пиджак! Көрүпкөш-ле, бажым дескине берген! Холук чок лен! Куржааңгылыг! Карманнары шоодайлар дег хөлбейип чыдыптаан! Эдектерин мугуарартып каан! Өөктери өңүңгө чүүлдешкен! Сыгыг, дырышкак-даа чок! Чажыт карманныг!..

— Көрөм — деп, кады дуржулга солчушкан эжим мээң быжтымче шенектей-дир. — Бистиң кылырывыс японнардан дора эвес-тир...

Харызыңга бажым согаш кылгаш, бодап кагдым: ам мени ат кылыр...

А кожам база тырткылай-дыр:

— Бо бараанны кажан даарап эгелээнин айтырам?

Тургаш, эгеледим-не эвеспе:

— Бир эвес берге эвес болза, чугааланарам: а... кымның пөзүл?

Фабриканың директору кол технолог-биле удур-дедир кө-
рүшкеш харыылай-дыр:

— Бо дугайында силер дүүн айтырган болзунарза хары-
лавас ийик мен. А бөгүн, ажык-чарлыг үеде, миннийн: пөстү
бис... Турциядан садып алдывыс.

Ону дыңнааш, мен-даа, өске эштерим-даа деткерлип эге-
ледивис. Ындыг кончуг ээлер эвес ышкажыл бо!

База бир айтырыгжыгаш октай кааптым:

— Болур болза, модельери кым ирги?

Фабриканың директору кезек боданды. А оон ырлай
аарак:

— Ол Парижке турган...— дей-дир.

— Биядине берди — деп, кожам сымыраны-дыр.

Мен-даа дам-на бардым:

— Ынчаарга, ам база каш айтырыг. Кым даарааныл база
кымнын өөктерил?

Бистиң үдекчивистин хаваа хензиг када-ла дериде берди.
Ол бодунуң үлдүргей пиджагының карманындан думчук ар-
жыылы уштуп келди. Дерин чодуп алды. Оон сезиктиг чугаа-
ланы-дыр:

— Өөктерин биска... Канада саналдаан чүве. А даараан
чери... Япония.

Аалчылар, бистер шуптувус, хөлзеп-дүвүрээнивести ча-
вырылдырып, бот-боттарывысче кайгаштывыс. Чигзинигни
шуут-ла арыдар сорулга-биле өске чүүлдү база сонуурга-
дым оң:

— Чеже хире мыңдыг мөөң пиджактарны силер... белеткеп
алдыңар?

Директор кулааның артыгы талазын дырбай-дыр. Оон кат-
тыжышкынның төлээлекчилериниң калбак ооргаларының
артынче чаштына сыңнып турган кол технологтун талазынче
бажын эргилдирбишаан, кургай берген боску-биле арай боорда
сымыраны-дыр:

— Антон Стратонович, бистиң өңнүктеривиске медээден
берип көрүңер.

Кол технолог сандайындан тургаш, галстугунуң дүүшкөөн
кошкадып алды. Ынчанган соонда, айтыр салаазын кожайтып
келди:

— Чаңгыс борбак кылыг!

— Ындыг таварылгада силерге чүү хамааржып турарыл?—
дээш, мен база тура халып келдим.

Ам фабриканың ээлериниң орнунга каттыжышкынның
төлээлекчизи хары берди:

— Эгелекчи санал, эргим эштер, эгелекчи санал!

Чүглө ооң соонда бистернин кижги бүрүзү чийгелделиг улуг тынган. Чок, бис адак сөөлгү эвес-тир бис!

□

Анатолий КРЫЛОВЕЦ

АНЫЯКСААНЫ АЗЫ АРЫН-НҮҮР ААРЫНЫҢ АВЫАЗЫ

Күдүйүп алгаш, пассажирлер болуксаан кижилерни ол-бо талазынче иткилегилеп чорааш, далаш чокка троллейбустун тепкиижинге будун бүзүрелдии-биле базып алгаш, салонче кире берген. Эжиктен ырадыр соңга чанынга олуруксап чораан. Соңга чанында олуттар шупту ээлиг боорга таварышкан черинге олурга каапкан...

Кырган шуваганчы кирип келген. Ак баштыг. Ынчаарга, бак чаяанныг, хос олут чок болган дивес силер бе.

«Сеңээ олуттан хостап берзе, шывак... Барып-барып мээң чанымда туруп алган. Мээң арным кызыдар дээш. Бистиң арын-нүүрүвүс чок эвес. Мен ам турайн...

Турар дээримге назы-харым база дөгүй берген. Ынчангаш менче шивегейлей көрбе. Аныяксыг болганым дээш мээң буруум чүл? Чиик чуртталга эрткеш, кырывааны ол-дур деп бодап-даа болгу дег... Э-эх, сен чүнү билир сен аан? Мен... мен... ветеран-даа болурум чадавас. Азы инвалид.

Чок-чоок, турайн дээш. Шыдавас хире-дир мен. Менче ол хире шивегейлей көрүп турда!..

Ах, кестирген, буттарымның аарыгырын. Салаа бүрүзүн эскерип ор мен. Ээжээмнин саргыгырын. Ээжек чокка дөргөн чыл базып келдим. Мен ону... дайын мурнунда чидиг сиген кадырынга алзы каапчык мен бе.

Авыяастыг аарыымны кымга-даа күзевес мен, кырган-авай. Чок чүве саргып аарыырындан дора чүве турбас.

Канчап сеңээ олудум чайлап бээр кижги боор мен?.. Арын-нүүр деп чүве бар-ла болгай. Кырган-ача, ветеран база инвалид кижини орнундан тургузуп де! Мөгенимни көрбейн тур силер бе. Өзүп-ле оар. Көрүп орда-ла өзүп оар. Мээң харым ам сезен... Чангыс доктаар чер эрткенивис ол бе. Чедер черивиске чедир харым чүс-даа чеде бээр, оон хөй чурттааш чоорул — балыг ээжээм турда».

Троллейбус шөлге чедип келген. Доктаар черге чоокшулаан тудум кырган-ачавыс хуулуп-ла эгелээн. Ооң мага-боду ча-

лыткааш турупкан. Кестирген буду этинип эгелээн. Кызылаас аксынга чаа диштер үнүп келген. Ыргак ооргазы хөндүрлү берген. Мөгени часкы хар дег эсти берген.

Эжик шылырады ажыттына берди. Вася троллейбустан маң-биле үнө халыды. Тпук! ооң хары база катап он сес.

□

Андрей СЫТАЙ

АЙЛАҢ-КУШ

Хоорайның барык-ла төвүндө, шыргай сесерликте, даргалар көжүп чоруй барган-даа болза, чуртталга бажыны кылдыр амдыгызында ажыглаттынмаан чараш бажың турар черге айлаң-куш ужуп чедип келген. Ол айлаң-куш чок-ла болза шагшаанда маңаа чурттап чораан, чок-ла болза маңаа шуут чурттавайн чораан боор, ынчангаш ону мында бар чүве бүрүзү улуг күзел-биле хүлээп ап, хоорайда келген кара чангыс куш дээш дузалажыр күзелин илереткеннер. Сесерлик кудумчуларның дааш-шимээнинден болгаш чыт-бузундан айлаң-кушту дуглап, кожазында бажыңнар дүнеки соок салгындан ону ыжыктап, а агаар-бойдус айлаң-куштун үнү дыңналып турзун дээш, ол-бо талазынче хере тырттынгылаан.

Айлаң-куш яблоко сывынга олуруп алгаш ырлаксаар болганда, ооң чимизиниң чаагай чыды долгандыр дыргын тарап турган ужуру ында. Чаагай чечек чыды ырының тааланчыг чалгыгларын бодунга сиңирип алгаш, ол кайгамчык үннү чүк бүрүзүнче талыйтыр ырадыштар дээш долгандыр тарап турган. Биргээр чугаалаарга айлаң-куштун үнү магалыг чечектелишиңкиге бараан болуп турган-даа ышкаш, азы олар — үн-даа, чечек-даа каттыжып алгаш, кижилерге буян көргүзөр дээш боттарынга күш кирип ап турганзыг-даа. Ооң дугайын чүгле догааштырып болур, чүге дизе куш хөгжүмү үзүктели бээр аразында кижиниң мээзи майда бо болуушкунну угаарын оралдажыр, ындыг турбуже айлаң-куш бодунуң чөгенчиг чинге боостаазындан алдынналчак үнүн үндүрө бээрге демги оралдажышкындан чүү-даа артпас.

Ол куш кортук азы чөпшүл, дыңнангыр амытан эвес, хостуг, шынчы болгаш мерген угаанныг куш бооп тур. Бир-ле чыдыг тулаалыг арыгда мугур хаайлыг хоюг үннүг өөрүнчө чалгынын чангыпкаш, оларга адааргадыр кара ышты өттүр

хоорай төвүнге чедир чүткүдүп чедип келген-даа чадавас, ооң сорулгазы дээрге чагырга чок апарган дааш-шимээнге удур база чер-делегейге арыг-силиг чоруктуң хензигиен-даа болза артын камнап кадагалаарын кижилерге чааскаанзыргай үнү-биле сагындырары болур. Айлаң-куштун үнү чиге болгаш дорт, сактырга кылын кештиг хоорайның хемелеп каан эгилерин херлип турар чинге кымчы-биле кам-хайыра чокка улдап турганзыг. Хоорай дүн-хүн чокка айлаң-куш үнү дыңнааш, адак сөөлүнде бодунуң бурунгу курлавырларындан кээргел артынчызын тып алгаш, ону үш шuvaганчыга берип каан, олар херим иштинге чедип келгеш, айлаң-куштун дужунга сандай кырынга олуруп алганнар.

— Хөөкүй куштун ырлаарының чаражын!— деп бирээзи айлаң-кушка харыылаан.

— Кайда ырлай-дыр?— деп бирээзи өскезинден айтырган. А үшкүзү муңгаргай карактарын улам хөлүйтүпкеш, чемелей аарак чугаалаан:

— Айлаң-куш ырлап-ла тур, ону кым танывас боор.

Үжелээ шимээнни чидиргеш, дыңнаалай бергеннер. Айлаң-куш ырлап-ырлап база оожургай берген — шuvaганчыларның мактал-шаңналын-даа алыксаан чадавас.

— Хоорайның бо кара ыжынче база дааш-шимээнинче чүге бо дывыржый бергени ол? Мен манаа айлаң-куш турганын сагынмайндыр мен.

— Бо шагда бак чыт чок чер кайда боор? Бир черде химия хораннаан турар, бир черде цемент өрттеткен чыдар, бир черде лектростанция халдавыр тараткан турар — кайда-даа ындыг чүвени, куш хонар чер кайда боор. Арга-арыгны кыргып кезип, арыг сугну кадыр бооп турда. Ынчангаш сесерликке дегбес боор деп бодааш, хоорайже ужуп чедип келгени ол-дур.

— Дегбес деп чүве кайда боор! Бо хамык ыяштарны туруп каапкаш, аңаа тудуг кылып деп турарын дыңнавааныңар ол-дур аа? Планнап каан, удавас кылып эгелээр деп радиога чугаалап турбады бе.

— Кай ындыг бе? Кижиге чүнү-даа арттырбас дээни ол-дур, аза-ла алзынам.

Шuvaганчыларның сагыш-сеткилинге келир үе тудуунун кара хөлөгези доора чыдыткан, сандайга чыпшыр базыпкан чүве дег, оларның ооргалары улам-на бүшкүе берген. Шuvaганчы бүрүзү ооң назынында сесерликтини туруп күш четпестер боор, а бир эвес туруп каапса, салым-на-дыр деп бодап орган. Шык черге чыдарының орнунга даш аразынга органы дээр болгай.

Шуваганчыларны шаанга дээр дыннааш, оларны билип чадап кааш, айлаң-куш база катап ырлап бадырган. Ол ам кудумчудан ээпкеш, сесерликте чедип келген аныяк кижилерге ырызын бараалгаткан. Олар чечек-даа, ыры-даа сонуургавас, сесерликтин хөлегезин дилеп чоруур, өске кижилерден арнын нажырып чоруур чүвелер болган. Ол ону таптыг дыннаар дээш жел чыдары ол деп бодааш, боостаазын бар шаа-биле ажыдып-тарга ооң адаанда яблоко сывы сирлеңейни берген.

— Көрөм, шыжыгайнып органын!— деп, бир кижин ол ыяштан ырап бар чыда химиренген.

— Кудуга чүве-биле дөмей-дир, шулбус,— деп өскези көргүредир чугаалаан.

— Хээ, хээ, бистин октагылапкан шилдеривистин иштин чылгап алгаш, сээденней берген эвес чүве бе,— деп база бирээзи түннөп каан.

— Сойлукту,— деп, кижилернин бирээзи хорадай бергеш, будунун адаанга чыткан дашты ала тыртып алгаш, ак-кызыл чечектиг будукче шывадаан. Өске ийизи база даштар тып алгаш, ынаар октагылааннар. Ооң соонда улай-улай дажагылааннар. Яблонядан чаш чечек халбаңнары тоглап дүжүп турган.

Ол кижилер чүвүрүн өөктөп четтикпейн чыдырда, сесерликтен ийи оол үнө халааш, аас-кежик бооп, ырак эвесте турган бойдус камгалалының инспекциязынга маңажып келгеннер. Бир эжик хааглыг, ооң артында шуваганчы олурган, оолдар аңаа дүвүрөп чугаалааннар:

— Дүгдө эзирик улус айлаң-кушту соп турлар!

Шуваганчы аксын азадыпкаш, бир оолдан бир оолче көрүп турган.

— Дүгдө айлаң-кушту соп тур, милицияже долгаптынар.

— Чүү айлаң-куш, кайда?— деп, шуваганчы кортпас деп оралдажы берген.

— Куш-тур ийин, айлаң-куш,— депкеш, оолдарнын маңган арыннары ыятканындан кыза берген.

— А-а, кушту дедаан! Бурган-на бо, дораан ыңча дээр чүвөңерни.

Шуваганчы холун телефон кырынга салып алгаш, ону көдүрбөйин орган. Шынын сөглээрге, ол төтчөглекчи-биле шак ыңчаар чоокшулажып көрбээн, ооң дугайында бижээн саазынарны хөйүнү сайгарып чораан. Ийе, ийе, ол саазынарда бойдуска дерзин үүлгедиглер, харын-даа өлүрүкчү чорук дугайында бижип турган. Шуваганчынын сеткилинде соок дүвүрөл өөскүп эгелээн — ол дүржөк арагачылардан чүнү-даа манап болгай-ла, олар ан-араатан-биле дөмей-ле, черлик күзелин хан-

дырып алгаш, айлаң-кушту өлүргөш, маңаа эккелгөш, оқтап-каш, каттырышса-даа хөңнү: бойдус камгалакчызы, бодун ындыг чүвөгө таварыштың, боданып чор. Телефон кырында холу сооп, кошкап, соок дүвүрөл ону хөмө ап кел чыткан.

— Дүрген телефоннаңар, олар четтирбейн баар!

«Милиция кыйгырар де?— деп, шуваганчы иштинде удурланып орган.— А бир эвес олар телефоннаан кижини тып алза? Шуваганчыны кым камгалаарыл, кым карактаарыл?»

— Адыр, оолдар, оожурганар. Мен чүвениң ужурун билбедим. Айлаң-кушче боолап турлар дидиңер бе? Кай, ында оларны хай дептер кижичок болганы ол бе?

— Боолавайн турар чүве-дир,— деп, оолдар хомудап эгелээннер,— олар дезип чоруй баарлар. Телефонну бериптиңер,— дээш, оолдарның бирээзи столга маңнап чедип келген.— Алло! Милиция бе? Доп-дораан чедип кээп көрүңер, артыкы кудумчу чоогунда сесерликте айлаң-кушту өлүрө бердилер. Бис аңаа скворечниктер азып каарывыска ужуп келгени ол-дур, шаанда чок чүве. Чүүже? А-а, бойдус камгалалының инспекциязындан. Че ындыг-дыр, дүргедеп-ле көрүңер, дезе бээрлер.

Каш минута мурнунда дерзии үүлгедиг бооп турган черни оолдар көргүзөргө кандыг-даа ис чок болган. Чүгле өл бүрүлөр көргөш, маңаа эзирик кижилер ылап-ла чораан дээрзин шагдаалар тодараткан, ынчалза-даа бо ажытталчак черге алкогольтер үргүлчү желир, оларны канчаптарыл? Өлгөн сектер-дир ол.

— Дүвүрөп черле болбас, оолдар,— деп шагдааларның бирээзи чугаалаан.— Силернин айлаң-кужуңар ам база ырлаар. Арагачыларның холу сиринейнип чоруур, кушка дегзи албас болдурлар ийин. Телефоннааныңар дээш четтирдивис. Биске дузалажып чоруңар. Арага тип турар чер билип кагзыңарза ыяп-ла телефоннаар силер.

Ол хүнден эгелеп сесерликке айлаң-куш ырлавастаан. Сесерликте чечектер халбаннары хадый берген, хүндүлүг аалчызы ырлавастай бээрге, яблонялар ыглажып турганзыг-даа.

— Ачай, оларның айлаң-куш өлүрөр харыы чок деп чугаалап турдун чоп. Айлаң-куш ам кайда барганы ол?— деп, оолдар айтырып турганнар.

— Коргудуптарга, хоорайдан ырадыр ужуп чоруй барганы ол-дур.

— А бир эвес сесерликте уязы бар болза?

— Кааптып болур, куштун ындыг чаны бар. Артында айлаң-куш, ол дээрге бора-хөкпөш эвес, чоргаар куш-тур.

А хоорай айлаң-куш чок турган үези ышкаш шимээргеп,

ышталып, ийи-бирлиг халаң кижилерин ыяш аразынче чажырып ап турган. Даңгаар эртен кудумчу аштакчызы айлаң-куштуң ыянгылыг өткүт үн-биле ырлаар черин ширбиш-биле чүлгүй шааптар.

Владимир ДЕМИН

ООЧУР

(Болган таварылга)

Кырган кадай баш удур билеттер садар кассаның көзөнээнге чедип келген болгаш кудуруу баганалар аразы-биле дыйлаңайнып чоруй-чоруй, манаашкын өрээлиниң иштинде чиде берген оочурже көргөн.

— Чонум,— деп, ол дилеп-тир,— оочур чокка берип өршээп көрүңерем, буттарым аарыг кижин мен. туруп шыдавас...

— Эх, шываганчы — деп, бажының дүгү өртең-сарыг эр кассадан чайлавышаан болгаш акшазының артыын санавышаан чугааланган.— Мен мындыг назыдаан болурум кай, чылыг суугуга хөлестеп алгаш, тоорук казый каап, кайнаар-даа барбайн чыдар ийик мен. Сессиялар-даа, шылгалдалар-даа турбас ийик. Чангыс сөс-биле — буянның дыштанылга...

— Эрттириптиңер, аа — деп, тоомча чок арыннарже чалынганзыг көрүп, кырган база катап дилээн.— Уруумнун уруу аараан-дыр...

— Дыннаңарам, авақыжым. Силерниң назы-харыңарны чеже-даа хүндүлезимзе, мен черле оочурум чайлап берип шыдавас мен ыңар. Ажылымдан мени чүгле чангыс шак иштинде салган чүве, а мында дээрге, өршээп көрүңер, үш шак чыгыы кожая берген тур мен.

Бо сөстөр шляпа, карак шили болгаш алгы тон кеткен узун хамаатыга онаажып-тыр. Ол оочурда беш дугаар бооп турган.

— Менээ чүгле чангыс билеттен... Гомельге чедир... Ында уруумнун уруу аараан...

Шляпа кеткен хамааты чудуруунче чөдүргүлээн болгаш хая көрүңгеш, «Чүьк сөөртүрүнүн дүрүмнерин» шээжилеп эгелээн.

— Борта үзөңейнип турба, шываганчы — дээш, мырыңай чаа садып алган билеттерин сумказынче чажыра сукпушаан, уг-биле келген чоон херээжен кадайны хөме таварып кар часкан.

Оочур база бир кижиге чыла берген.

Куу плащтыг чолдак аныяк оол, оочурнуң ортузундан аңгылангаш, кырган кадайның чанынга чеде берген.

— Акшанаңар бээр эккелиңер, кырган-авай: мен билеттен ап бээйн...

— Чүү ындыг чаагай сеткил чүвөл! Чүү кончуг турамык чүвөл!— деп, көзенек баарынга бир дугаарында турган сургуул алгыра берген.

— Дыңнаңарам, дунмай — деп, шляпа кеткен хамааты киришкен,— оочурда турар силер бе?

— Тур мен.

— Оочурунар кээрге, хоорайжыларның шуптузунга-даа болза билеттерден ап турунар, ажырбас.

— А мээн оочур чокка алыр эргем бар — деп, оол хөңнү калып хүлүмзүрөөн.

— Бир эвес оонаңар бар турган болза, шагда-ла ажыглап-кай эртик силер — деп, хамааты бүзүрелдин-биле сөглөөн.

Аныяк оол плажын оожум чада тыртыпкан. Пиджагының хөрөөнде Маадырның Сылдызы чайынналдыр хып турган.

— Шынзылгамны көргүзейн бе?..

Бедик хамааты карааның шилин ужулгаш, оозунга кылыктанган чүве дег, чодуп эгелөөн. Кайгап-хараан оочур-ыыт чок чыырлы берген.

— Гомельге чедир бирээден...

Аныяк оол кырган кадайга билетти берипкен болгаш оочурнуң ортузунче кылаштай берип-тир:

— Буруулуг болдум — деп, ол чула будуттунуп база духилеттинип алган кыстан айтырган.— Мен силерниң соонарга туржук мен бе?..

□

Төөгүнүң балалчак арыннары

Галина САЙЗУУ

АЧАМ — ОЮН ДАНЧАЙНЫҢ ДУГАЙЫНДА ЧҮНҮ БИЛИР МЕН?

Мээң ачам Оюн Данчай биле ооң эштери, «Тываның арат-чону-нуң өжээниг дайзыннары, япон империалистерниң шивишкиннери» деп каргыштыг меге нүгүлге үндезин чок черге шамнаткаш, ужур-дүрүм чок черге ялалаткан кижилер болгай. Оон бээр ам таптыг-ла 50 чыл эрткен.

«Кандыг-даа барымдаа чок черге буруудаттыргаш, ады-сураан бужартаткан кижилерни агартыры, оларның ат-алдарын, чөптүг чорукту катап тургузары — бистиң партияжи база хамааты хүлээлгевис» деп, партияның XIX Бүгү-эвилел конференциязының айытка-нынга канчаар-даа аажок өөрүп турар мен.

Партияның XX съездизи кижиге чүдүүр чорукту үндезини-биле буруу шапкан соонда, 1964 чылда ачамның кандыг-даа буруу-зу чогуң бадыткаан документини РСФСР-ниң Дээди судунуң коллегиязындан алган мен.

Ам ачам дег ынчаар качыг-даан кижилерниң ажы-төлдери,

чоок кижилери төп солуннарга база журналдарга боттарының сактышкыннарын бижип турар болгай. «Мээң ам, бүгү назынымда ыттавайн орган чылдагааным чүл?» — деп бодал меңээ дыш бер-бес апарган.

Ынчангаш ам ачам дугайында билир чүүлдеримни кысказы-биле бижип көрейн. Ачамның ада-ызыгууру яды улус чораан. Өскөн-төрөөн чери — Таңдының делгем ховуларыг Межегей. Ачазы Чырандай деп ашак узаныр, дарганнаар чораан дээр. Ону улус дарган Чырандай ашак джигир. Ол улустуң аът-хөлүнүң дагазын сол, чүгөн-чуларын кылып, илбек-кыскаш, чүскүк-билзек, сырга дээш кылбас-ла эди чок чораан. Кырган-ачам үш оолдуг турган. Олар би-чиизинден эгелеп ачазының хөрүүн басчып, маска-кыскажын тутчуп, харын-даа чамдык бөдүүн эт-херекселдерни кылып билир чораан-нар.

Ачам харын демир-даа, ыяш-даа хомусту кылып алыр турган

дээр. Ындыг хомустарга ооң ойноп органын черле утпас мен. Ачамның ооң аңгыда бызаалчы, игил, лимби, дошшулуур дээн ышкаш хөгжүм херекселдерин бажыңывыска азып каан турар чүве. Ачам оларыңың шуптузунга ойнап билир чораан. Бисти база оларга өөредип турганын утпаан мен. Ачам үдеп бээрге, бир-ле ырыны бис ырлашкан турар бис. Боду база бистиң биле кады ырлаан-даа оорар-ла.

Бир катан ажыл аайы-биле Москвага чорааш, садып алганы ол боор, скрипка деп херексел эккелген. Аңаа база дораан ойнап өөренип алган. Скрипказынга ачам ойнаарга, мен бо-ла ырлаан турар болгай мен. Ол скрипка деп болбаазын херекселдиң чараш үнүн магадап ханмас турган мен. Чагар-оол биле Хурбаа акыларым база ыры-хөгжүмге аажок ынак чорааннар. Черле ынчаш ачам ырлаарыңга кончуг ынак чораан. Ырыга ооң хандыкшылын чуртталгазының сөөлгү хүнүңте чедир салбаанын ону билир улус меңээ чугаалаар чүве.

Ачам бичиизинде байларның мал-маганын кадарып, чылгычылап чорааш база аажок ырлаар чораанын кырган-авам чугаалап оорар чүве. «Межегейниң ховуларыңга хой кадарып чорааш, улусту магададыр ырлаптар кижиле болгай аак» дээш, кырган-авам карааның чажын чодуп, өскээр көрнү бээр.

Ону дыңнап, сактып келгеш, артистеп чорууругай деп-даа бодагылаар болгай мен. Ынчалза-даа ачам чонунга бичи-даа болза, ажыктыг ажылды кылып кааны ол ыйнаан деп-даа бодаар мен.

Оон башка нам, чазактың ындыг улуг харысгалталыг ажылдарыңга каяа-ла тудуп турган боор деп сагыш-сеткилимни чазамыктан бодап-даа чораан мен.

Шынап-ла чоннуң ол улуг идегелин шыныктырар дээш, ачам бүгү күжүн харамнаймайн ажылдап чораан деп ону билир кижилер ам солуннарга бижип турар апарганыңга өөрүүрүм хөлчөк. Шынап-ла Саң ямызының сайыдыңга-даа, ТАР-ның ССРЭ-де элчин-даа, ТАР-ның Даштыкы херектер ямызының сайыдыңга-даа, ТАР-ның Сайыттар Чөвүлелиниң Даргазының бирги оралакчызыңга-даа, Күрүне банкызының даргазыңга-даа ажылдап тургаш, ооң бодун тогдунмазын, биче сеткилдин, бөдүүнүн, менээргенмезин ону билир кижилер ам бижип-даа, чугаалап-даа турарлар-дыр.

Тываның чазааның дээди хавыяазы болур — Республиканың ордени-биле ачамны 1936 чылда шаңнаан. Ону революстуг Тываның мурнунга ооң ачы-хавыяазы дээш тывыскан. Ол — улуг шаңналды алган баштайгы кижилерниң бирээзи. Ол хире улуг ажылдыг, чай чок тургаш-ла, ачам ынчан ном база очулдурган болду. Шийтирериниң мырыңай мурнуу чарыңда, тодаргайлаарга, 1934 чылда уруглар чогаалчызы Агния Баргонуң «Алышкылар» деп номун очулдурган чорду. Ол номну Москвага «Молодая гвардия» деп ном үндүрер чер парлап үндүргенин чоокта чаа билдим. Ол номну холум-биле тудуп көрдүм-даа.

Авам, ачам алды уругларының аас-кежиктиг ада-иези тур-

ган. Ачамның кыска амьдыралы-
ның эгези аас-кежиктиг-даа тур-
ган болза, удаваанда ооң кырынга
кара булуттар диргелип, коргун-
чуг хуниер эгелээн. Авам хөөкүй
чеди дугаар уруун божааш, 1936
чылдың алды айда чок апарган.
Ынчангаш меңээ онаашкан чова-
лаңыг үүлөгө авам таварышпаан.

1937 чылдың күскээр ачамны
хамыкты мурнай тудуп бажың-
наан. Ынчан мен ийги классты
доозуп турдум. 1935 чылда ачам
мени бир-ле дугаарында школага
боду чедиргенин утпас мен. Ол
амгы Вухтеев аттыг Кызылдың
№ 1 орус школазы болгай. Ынчан
ол класска уругларның эң бичизи
мен турган мен. Ынчан ачам мын-
ча дээнин черле утпас мен:

— Эки өөрөн, бо башкың дег
башкы болур сен, уруум.

Ол-ла 1937 чылдың күскээр
чайыңында ачам мени «КИМ» деп
пионер лагеринге өске өөрүм-биле
кады чедирип каан. Ынчан аңаа
дыка-ла эки дыштанган мен. Та-
ныжып алган эш-өөрүм-даа энде-
рик. Дыштанып эгелеп турумда,
башгай ачам меңээ кээп ужура-
жып турган. Лагерь хагдына бээр-
ге, ап алып болган. Ынчалза-даа
лагерь хагдыгыже ол хевээр кел-
бээн. Лагерьның сөөлгү хүнүнде
манап шаг болган мен. Келбейн
барган.

— Ачамның чай чогу ай-
лыг эвес, бир-ле хурал-суглаалар-
да саадап турары ол ирги бе, азы
сургакчылай берген боор — деп,
орук дургаар бодап чордум. «Кан-
чаар дыштанып алганымны, таны-
жып алган эш-өөрүмнүң, башкы-
ларымның дугайында таптыг хөө-

реп берейн адырам» деп чанын
олурдум.

Мен эш-өөрүм-биле кады Кы-
зылга чедип кээриниске, мени
кырган-авам биле Майыг деп оол
дуңмам уткуп келдилер. Оларым-
ны чыттааш, куспактап кагдым.

Кырган-авам хар-назыны ул-
гады-даа берген болза, адак-быш-
каа кончуг чиик, эрес-кашпагайы
кончуг кижги болгай. Ынчан көө-
рүмге, арта күдүйүп алган, бажы-
ның ак дүктерин-даа эде суйбап
албаан, муңгаргайы-даа аажок.
Арнын, карактарын көөрүмге, ха-
пыгыр чүве. Аарып турар кижиге
дир аа деп бодаан мен.

— Эки-ле дыштанган хире-
дир сен, аа, уруум — дээш, мени
чыттааш, бажым дүгүн суйбап каг-
ды.— Семирий-даа берип-тир сен.
Арның ана борбак хүрең апарып-
тыр. Ол болбас ийикпе. Ам чанаа-
лыңар че, уруум.

— Силер баштай барып туру-
ңар, кырган-авай — дидим.— Баш-
кыларывыс баштай школага бар-
гаш бүрүткөдип алып силер дээн
чүве. Сооңардан дораан халып че-
де бээр мен.

— Че, ыңдыг-дыр, уруум —
дей-дир, кырган-авам.— Мен шай
чылыдын олурайн.

Школадан кел-сал-ла бажы-
ңымга халып чеде бердим. Элдеп-
тиин! Бажыңывысты шоочалап
каан. Бажыңывысты кажан-даа
шоочалавас улус болгай бис. Оон
кырган-авамның өөнгө кирип кел-
дим. Дегийт-ле:

— Бажыңывысты чүгө шооча-
лап кааны ол? — деп, кырган-авам-
дан айтырдым.

Ол харлыга берген-даа ышкаш, хары орнунга даназыны улаштыр-улаштыр шыйыладыр соргулааш, кыскажын сегирип алгаш, кейде хып чыткан отту чүшкүрө берди. Оон боскунда борбак чүве ажа берген дег болганда, арай деп-ле аяр чугаалады:

— Ачаң амдыгызында чогулу, уруум. Баштай чемненип, дыштанып ал. Орук чораан кижиге турган боор сен. Ам удавас Хурбаа акың чедип кээр болган кижиге — дээш, меңээ чемин кудуп бергеш, үне берди.

Мен чемненип алгаш, кырган-авамның орнунга чыткаш, бичиге кум кынып-даа алдым. Оон Хурбаа акым биле кырган-авам божирип келдилер. Кырган-авам даштыгаа ыглап-ыглап алганы илден. Караа шуут хапыйып калган. Хөрөөн козадыр ыглап алгаш, коргунчуг меңээни меңээ дидими-биле чугаалаар деп бодап алган-дыр деп чүвени сөөлүндө улгады бергеш, билген мен.

— Ачаң сен чорутканың соонда удатпаанда бир-ле хүн ажылынче далашты кончуг эртежик чоруткан чүве. Ол хүн дүьште-даа, кежээ-даа келбээн. Эртеңинде база чок. Сургакчылай берген кижиге-дир деп бодааш, манапла турдувус. Ыңай-бээр чоруурда кижээ ыяап-ла чугаалап каар кижиге-ле болгай. Кээр көлү өрте бээр-ге, кожаларывыстан айтырарывыска база огулуг чүве билбес. Бир-ле хүн үш кижиге келгеш, мынча дидир: «Сээң огулуг контр кижиге болган-дыр, шуваганчы, ол ам кара-бажыңда, ооң эг-хөрөгүзизин кавырары-биле бүрүткээр дээш

келдивис. Бүгү чүвени көргүс» — деп мени дужай-дырлар. Мен корткаш, дегийт-ле мынча дидим: «Мээң чурттап орап черим — багай өөм бо-дур. Оглумнуң бажыңы ол-дур. Херек чүвелерни ап алыңар, оолдарым-даргаларым».

— Баштай бүрүткөп алып бис дидивис ышкажыл, оон хавырып алып бис — деп, келген кижилерниң бирээзи чаңчатгынар болду. Чүве-ле бижип турар болганнар. Оон чоруурда бажыңны шоочалап каапканнар. Ам ынаар кижиге кирери хорутлуг.

Оон Хурбаа акым немең кагды:

— Ачавысты кара сагыштыг кижилер нүгүлдеп, билдирип каан деп дыңнадым. Улустуң чугаазы чүүл-бүрү: «контрлай берген-дир», «Тываны Японияга кулдандыраары-биле садыптар деп турган-дыр», «Япон шивинскин ышкажыл», сут-сут дээш дидир-дидир улажып-ла турган болду.

Кырган-авамның ишкирнип-ишкирнип ыглап олурганы караамга ам-даа көстүп келир. Акым тургаш, арга-чадарда мынча диди:

— Эмин эрттир караң суун ишпе, кырган-авай, туттун. Бо чаш ажы-төлүнү харын эки ажаарын кызыдып көр — дээш, ооң бажын суйбап кагды.

— Мынча кей өскүс-чавыс ажы-төлүн, кырган авазы мени бодавайн, ачаңар черле ындыг багай чүве кылбас. Мен оглумга бүзүрөөр мен. Түрөп, байларга хөлөчиктеп чорааш өзүп келген оглум чүве. Оглумга черле бүзүрөөр мен. Кижиге нүгүлдөгөн кижиге

сөөлүндө барып агарып үнө бээр чүвө дижик, уругларым. Ачаңарның буруу чогуң черле тодарадып-латтар ыйнаан.

Мен ынчан чүгле ыглаарыңга өй болган мен. Кырган-авам биле акым оон мени аргалап эгелээннер. Ынчан олурувуста Хандыжаа угбам кирип келгеш, бисти оожуктуруп эгеледи. Оон элээн олургаш чанып чорупту.

Ол хүнден эгелээш меңээ кончуг берге хүннер улажып-ла эгелээн. Мен эш-өөрүм аразынче кирбестей берген мен. Өгдөн үн-зүмзө-даа, ооң даштыңга олурар турган мен.

Ынчан турумда школада өөредилге хүнү-даа келген. Сумкам ап алгаш, школамче чорупкан мен. Каш хонук үш класска өөренип чорумда бир хүн класс башкызы кел дээн мындыг. Чедө бээримге, даарта хүнден эгелеп школага келбесиңзе эки боор диди. Ынчан чүвениң ужурун бичии кижжи орта угаап шыдавас болган мен. Харын-даа даартадан эгелээш хостуг экизин аа деп бодап турган мен. Ийи хонганда школамга база-ла чедө бердим. Директор башкы кабинетинче апаргаш, «Ачаң контрай берген-дир. Ынчангаш сээң школага өөренириңни чөпшээрөвөс чүвө-дир. Моон соңгаар бээр келбе, шүңмө» — дээрге, ы-сыым-биле үнө халып чоруй барганымны бодум безин билбээн мен. Өөмгө келгеш база ыглап-ла орган мен.

Ооң сооңда өөредилгемни кезжээки школага уламчылаан мен. Ажыдавышаан.

Ынчан «контрларның» чыдып турганы кара-бажыңы амгы Социал-хандырылга министерствозунуң бажыңының чанында «Тываның аныяктары» солуннуң редакциязы турган бичии бажың ол-ла болгай. Ооң адаанда черге ачам сутну суп турган. Ол чер бажыңның үстүңгө шаараш демир ыңдында бичии шил соңга хевирлиг чүвө көстүр чораан. Улус көрбөс караңгыда ол бажыңны ырактан тегерип чоруп турган бис. Бир катап-ла ооң дужунга шыргай караган артыңга чаптынып чыдып алгаш, ачамның «Межетейни» ырлаан үнүн дыңнаан бис. Акыларым-биле кады чоруп турганыбыс ол чүвө. Ачамның үнүн дораай танып каапкан бис. Аяар ырлап чыдар чораан. Мен ону дыңнааш, ишкирнийп ыглап-ла чыткан мен. Акыларым ам сокса дээш, мени аажок көгүдүп, оожуктуруп шаг болган. «Улус дыңнап каалса, бисти ат кылып, ам сокса» — деп, Хурбаа акым чугаалаарга, пат боорда, ыым аяар соксадып алганым утпас мен. Акымның чугаазын дыңнааш, кортканымны чүү дээр боор. Сактырымга-ла бисти база тудуп аппаар ышкаш сагындырган. Ачамның сөөлү үнүн дыңнааныбыс ол.

Пенсионер Михаил Шур-оолдуң «Шын» солунга бижип турары кончуг шын: «контрларның ажы-төлү, чоок кижилериниң ажыт-шүжүг човалаңын сактып көөрге, кижжи баары ажып келир».

Мен шынап-ла ол үүлени эдилеп чордум. Бүгү амыдыралымга таварышкан бергелерни шыдаар шаам-биле ажып эртип-ле чордум.

Амгы үеде улустуң солун-сеткүүл-дерге бижип турары дег, «контр» деп коргунчуг сөс мээң бүгү назы-нымда чаңнык дег сүртенчиг бооп, чарылбайн чыпшына берген чо-раан.

«Контрларны» тудуп, ялалап турар үеде бичии-даа болзумза, ол сөс меңээ бичии уругларның бөрү-ден коргарындан-даа артык чир-тим болган.

Кижиге чүдүүр чоруктуң эмин эртип турган кампаниязы бодунуң мурнунга салып алган сорулгазын чедип ап, «контрлар-га» удур агитацияны дыка-ла шыырак чорудуп турган. Ооң сал-дарынга алыскан кижилерниң ак-сындан ол сөс дүшпес турган бол-гай.

Солун-сеткүүлдерге-даа, ху-рал-суглааларга-даа олар «контр-ларны» сылба берип-ле турган үе турган. Меңээ ол бүгүнү дыңнаары дыка-ла берге, аарышкылыг тур-ган. Ынчан сагыжымга янзы-бүрү бодалдар кирип, чамдыкта чырык өртемчейге чурттаар безин хөңнүм чок апаар тургулаан.

Ачамны тудуп алгаш барган үедең эгелээш, биске кончуг берге хүйнөр улажып-ла турган. Мен ол коргунчуг медээни дыңнап кааш-ла, өөрүм уругларның аразынче безин барбастаан мен. Сактырымга кижги бүрүзүнүң караа менде-ле ышкаш боор.

Чамдык улус бистен ояр, ужуражырындан коргар турган. Бис база олар-биле харылзашпайн, чугаалашпайн турдувус. Сөөлүнде билиримге, улустуң бистер-биле харылзажыры хорутлуг болган. Бистиги чурттап органымыс кырган-

авамның өөнге кым-бир кижги ки-рипкен болза, ону дораан истеп-сүрүп, чогуур черлерге келдиртип, байысаап, моон соңгаар бисче кел-бес, ис баспазының дугайында оларның аас-сөзүн ап, шыңгыы сагыңдырып турган.

Ынчалза-даа бүгү кижилер бистен хая көрүмзөөн. Олар караң-гылай бээрге, чаштынып чорааш, биске аыш-чемни эккеп берип, ар-га-сүмезин кадып, чылыг-чыгмчак сөстериң сөглеп турганнар.

Ачамны тудуп хоругдаанда Хурбаа акым солун черинге ажыл-дал турган. Ынчан ооң-биле кады аңаа Тываның улустуң чогаалчы-зы С. А. Сарыг-оол, хоочун чогаал-чы Б. Д. Хөвөңмей, ам РСФСР-ниң болгаш Тыва АССР-ниң улустуң артизи М. М. Мунзук кады ажыл-дал турганнар.

— Хурбаа акың-биле аажок найыралдыг ажылдап турган бис. Ачазы дег ырыга, музыкага кон-чуг ынак кижги чүве — деп М. М. Мунзук чоокта чаа меңээ ужураш-каш, сактып чугаалады.

Партияның, дайынның хоо-чуну, Кызыл хоорайның база хоо-чун чурттакчызы А. И. Пахомова акым Хурбаа дугайында база чы-лыг сөстериң меңээ чугаалады. Ол ынчан типографияга өрүкчүлөп ажылдап турган болду. Во ийи коллективтерниң ажылдакчылары дыка найыралдыг турган бис деп чугаалай-дыр. Оон Анастасия Ива-новна тырттырган чуруктуг альбо-мун көргүстү. Ында С. А. Сарыг-оол, Б. Д. Хөвөңмей, М. М. Мун-зук, А. И. Пахомова суглар-биле Хурбаа акым кады тырттырганнар болду.

Чагар-оол акым ыңчан башкы техникумунга өөренип турган чүве. Хандыжаа угбам — баштай машинакчылап, ооң соонда башкылап-даа турган. Ыңчан угбам 5 класс дооскаш, башкылай бергени ол. Ол үедө 5—6 класс дооскан кижжи башкылай бээр турган болгай.

Бодумдан бичии ийи дунмам кырган-авамның өөнгө мээң-биле кады турган бис.

Амыдыралымга чуруттууну артып калган бир берге чүүлдү черле утпас мен: бир-ле катап кезжээликтей бергенде кырган-авам, дунмаларым суглар өггө олурувуста даштын улус шимээни дыңналды. Үнөрияден корткаш, өөвүстүң өжжиниң үстүндөн бүдүү, ыт-шимээнивис чиде берген, тынар-тыммас бакылап көрүп турарывыска, мурнуңда кээп турган улус чедип келген болдулар. Бажыңывис өжжин ажиткаш, демги улус ында эт-севичисти машинага чүдүрүп турганар. Бистиң идик-хевичисти база каттай хаара машина иштинче киир октагылап алдылар. Бис чүгле кедип турган идик-көптеривис-биле арткан бис. Оон бажыңывысты база шоочалап каапкаш, чоруптулар.

Ооң соонда база бир-ле катап, ам бодап көөрүмгө ол 1938 чылдың күзүнү турган боор, кырган-авамның өөнгө, эт-севичисти чүдүрүп ашарган улугар-ла боор, ийи кижжи кирип келди. Оларның мынча дээн сестерин черле уттуп чадаан мен:

— Бо хоорайдан доп-дораан көжүп чоруур силер. Аалдар-биле кады-кожа ховмас силер. Улуска

көскүлөң эвес, ажит черге. Белеткөнип алыңар.

Кырган-авам дегийт-ле мынча дээн:

— Черле моон көжүп чоруур деп турдувус харын, көжөр бис, даргаларым-оолдарым.

Демги ийи кижиниң бирээзи улам шыжыгып:

— Сээң оглуң контр, бүтпес идегет, шивижкин болганын билир сен ыйнаан, шуваланчы? Шак ыңдыг кончуг бүтпес идегет төрүп, азырап каан кончууну, көрөм.

— Дыңнап тур мен, дыңнап тур мен, даргаларым — деп, кырган-авам ол кижиниң чутаазының аайын эдертип каан.

«Контрларны» 72 шак иштинде боолап өлүрөр деп коргунчуг шииткел үнө бергениниң дараазында-ла хун хоорайдан көжүп чоруур дужаалды биске бергени ол. Бистиң өөвүстү көжүрүп кагзын дээш, Чагар-оол акым доп-дораан кырган-авамның дунмазы Шокар-Дарган деп төреливисче чорупкан. Ол шынап-ла тергелиг ийи аъттыг кезжээликтей чедип келгеш, өөвүстү чүдүрүп алгаш, Боом бажында караганнар аразынга, «улус караандан ажит черге», дүвүдалаш-биле көжүрүп эккелгеш, хондурүп кааш, чорупкан.

Анаа ийи-үш хире хону чорувуста, Хурбаа, Чагар-оол акыларым, Хандыжаа угбам бо четкилеп келдилер. Оларны ажылындан үндүрүшкен болду. Оон Хурбаа акым ажылдап турган черинге ажыл дилеп чеде бээрге, дузалаар хамаан чок, харын чөмөлөп аажок болган дээр чораан.

Чагар-оол акым биле Ханды-жаа утгамны база ыңчанган болган.

Кырган-авам олургаш, ыңчан мынча дээнин черле утпас мен:

— Аштап өлүр эвес, канчап-чооп-даа тургаш, амыдырай бээр бис ыйнаан, урутларым. Улут дыка муңгараваңар.

Оон Хурбаа торлаалаар, Чагар-оол коданнаар болдулар. Балыктаарын база акыларым кайызы-даа хүлээнип алганнар.

Хүннүң-не туттунуп турар балык, орукка манап олурар коданнар кайда боор ийик. Чамдыкта курут-даа кээрлер чүве.

Бир утпас чүвем мындыг: акыларым бир хүн чоруткаш-ла коргунчуг медээ эккелген: ачам сугларны адып каан. Ынчан 1938 чылдың октябрь айның ортаа үези ышкаш чүве. Кырган-авам ону дыңнааш: донгууга сүт кудуп алгаш, үе калыды. Ыглаар-даа, чо-вууртаар-даа. Сүттү өгнү долгандыр чажып, оран-делегейге чалбарып, «кижи холундан барган кижги ажырбас чүве, хөөкүй оглумну, хайыраан оглумну. Ой, калак! Канчаайн-чоойн, оран-таңдым!..» — деп, бүдүү чугаалаттынып ыглап-сыктап турганын дыңнааш, бистер база ыглажыпкан бис.

Оон кырган-авам бис ыглажы бээривиске, боду туттуна-ла бергени ол боор. Ыглаарын соксадып, карааның чажын чеңи-биле чоткаш, бисти аргалап бакывысты суйбагылап, чыттап аажок.

— Кижги өскүзүндөн өлбөс чоор, ажырбас, урутларым — деп, чугаалады.

Оон удатпаанда-ла өгдөн үнүп келгөш, көрүп турарывыска, машиналыг улус кел чор. Кырган-авамның кортканы аажок. Дуңмаларым-биле бисти ынаар хараганнар аразынче дүргөн чаштына беринер дээрге, бурт-ла дээн бис. Идик-хеп безин кедер чай алынмаан бис. Эң ындыкы шыртай хараган аразынга чаштынып чыткылапкаш, көрүп чыткан бис. Ол улус өгдөн чүү-хөө-ле чүдүрүп ап турар чораан. Олар чоруй баарга, кырган-авам чедип келиңер деп бисче холун чаңгый-дыр. Чедип келиривиске:

— Во кыш удур, соок-чарда, кедип турган сөөлгү идик-хевинерни безин дөгере катый хаара алгаш бардылар ышкажыл, уругларым. Че, улут дыка муңгараваңар. Чон — чоорган болгай. Чаагай сеткилдиг кижилер дуза-даа кадыптар чадавас — деп ыглап чугаалады.

Ийи хонук хиреде өгдөн үн-мейн, чылыг суугу чанынга дегеленип орган бис. Үшкү дүне кырган-авамның бисти көжүрүп каан дуңмазы кээп чораан болду. Дараазында дүне келзе-ле, бисти отурупту:

— Уругларымның эрги-саргы идик-хевин эккелдим, тааржырдыр бе, кедип көрүңерем — дээш, бичии тоннар база идиктер биске берди.

Бистер тааржыр-таарышпазын бодаар харык кайда боор, амыраарывыс аажок.

Акыларым, утгам доктаамал ажыл тып албас болза, амыдырал чыгап келген. Оон кырган-авам база мынча дээп:

— Чаңгыс черге чыгып алгаш олурарывыска чүү-даа бүтпес хире-дир, уругларым. Хурбаа биле Чагар-оол чүү-даа болза эр улус хоорайже барып көрүңөр. Кандыг-даа ажыл таан тыпты бээр ыйнаан.

Шынап-ла Хурбаа акым хоорайга келгеш, Улуг-Хемни өрүкүдү ыяш салдадып, ыяш заводунга ажылдай берген. Чагар-оол акым Элегес аксында көмүр-даш уургайынга көмүр каза берген. Хандыжаа биле Ак-Уруг угбаларым Кызылдың дааранылга комбинатынга өөреникчилеп ажылдап өгөлөөннөр.

Ынчан кырган-авамның мынча дээн сөстөрүн черле углас мен:

— Мен-даа назы-харым дөгүй берди. Чеже боор, бөгүн-даарта ужар чыгыы апардым. Мээң чанымга чеже олурар сен, уруум. Ыыс апар чыдар кижидир сен, мында экизи аажок ирей-кадай-биле чугаалаштым. Оларга дузалажып, аңаа черле кезек туруп көр. Оларга дузалаш.

Кырган-авамдан, дунмаларымдан ырап чоруур турам чок-даа болза, ам канчаар чөпшээрэ-жилтим. Назы-харым четпээн боорга, кырган-авам мени ол Чолдак-Кара деп ирей-кадайның өөнге чугаалашкаш шак ынчаар тургузуп хаан. Кырганнырның ажы-төлү чок болгаш менээ аажок, мени кээргээр. Оларнын мал-маганын кадаржып, оларга дузалажып өлзөн турдум.

Ачамны боолап өлүрген сөөндө, соң дунмазы Чик-Сүрүн акымны база боолап кааннар. Кырган-авам ийи огулунуң, кени-

ниң ажыг-шүжүүнге, ол берге байдалга ындыг кырган кижиче же шыдажыр боор, удатпаанда чок апарган.

Чеже хой кадарар боор, мен акыларым, угбаларым сактып, оларның чанынче чоокшулаксай берген мен. Олар дег ажылга кирип алгаш, ажылдаксаарым аажок апарган. Оон хоорайга чедип келгеш, даай-авам сугга туруп алган мен. Ажыл дилеп сураглаарымга-ла ажыл тывылбас. Ажыл бар-даа болза, назы-харым четпээн боорга, хүлөөп албас.

Ам канчаар акыларым, угбаларым-биле сүмөлөшкөш, харымны улгаттырып тургаш, ам-на дааранылга комбинатынга өөреникчилеп ажылдай берген мен.

Ол үеге чедир мээң фамилиям Данчай турган чүвө. Ынчан «контрларның» ажы-төлү, чоок кижилери адаларының, ашактарының фамилиялары корткаш, дораан солуп ап турган болгай. Олар ынчаар чажыртынып чораш, ажылдап чорааннар. Ачамның ажы-төлү бис база ынчанган бис. Аттарывыс фамилиялар апаргылаан. Фамилияларывыс шупту Данчай турган чүвө. Ачамның меңээ адап берген Сайзуу деп ады ам фамилиям апарган, а адымны Галя деп кааннар. Сөөлүндө барып ачамның фамилиязын адамның ады кылып алганым ол. Ачамның адын уктай бээр ирги бе деп бодап турзумза-даа, шаг шаа-биле турар эвес, кедизинде баргаш чүвө өскерли-даа бээр-ле ыйнаан деп ынанып чораан мен.

Чамдык кижилер бисти «контрлар ажы-төлдери» деп чеме-

леп турза-даа, чоннуң иштиңде эки кижилер база эвээш эвес турганын үстүндө чутааладым.

Ажылга киреримде, оон даараныкчы болу бээримге, менээ аңаа ажылдап турган буянкыг орус угбаларым дыка дузалаан. Олар А. М. Винокурова, А. В. Гостевская, Т. П. Кокорина деп улус чүве. Олар мээң бүгү байдалымны билир турганнар. Мени уруу дег кээргээр, сагыш салыр. Ол комбинатка ажылдавышаан, кезжээки школаны база доозуп алган мен. Комсомолга, сөөлүндө партия кезжигүнгүге киреримде коммунист Анастасия Михайловна Винокурова менээ кончуг дузалаан. А. М. Винокурова дааранылга комбинатының баштай комсомол организациязының, ооң соонда партия эге организациязының секретарына үр-ле ажылдады. Ооң дараазында ол партияның Кызыл хооркомунун аппарадынга ажылдап чорду.

Дааранылга комбинатынга ажылдап тургаш, ында комсомол эге организациязының секретарына база ажылдап турдум.

Кижиге чүдүүр чоруктун хайы-биле ачамны шаажылап өлүргени мээң хууда амыдырал-чуртталгамга, билиг чедип алырымга кончуг моондактаан. Амыдыралга таварышкан оон-даа ыңай берге таварылгаларны ам черле чажырап аргам чок. Оларның ам база чамдыктарын бижип көрейн.

Назы-харым чеде бергеш, өг-бүлелиг апарган мен. Чаражы, чаптанчыг кончуг кыстыг болду-вус. Кызывыс чаа төрүттүнгөн турган. Уруувуска кайывыс-даа аажок

ынак турган бис. Ынчалза-даа ол мээң аас-кежиим үр болбаан. Чоннуң дайзынының уруу-биле өг-бүлө туткан дээш, уруум ачазын база берге байдалга чыгай бергенер. Ону чогуур черлерге каш каттап келдиртип, байысаап тургаш, аңаа ийи негелде салган: «контр» адалыг кадайың-биле чарылбайн, кады чурттаар дээр болзунза, ажылыңдан үнөр апаар сен, А бир эвес чарлы бээр болзунза, сени чүү-даа деп буруудатпас, ол ажылыңга хевээр артар сен дээн болган, Уруумнуң ачазын ыңчаар каш каттап келдиртип, байысаап турганнарның бирээзи Арта дээр чораан. Ынчалза-даа уруум ачазы ийиги негелдеге чөпшээрэжишкен. Мырыңай чаш уруум-биле чааскаан арткан мен. Бакка бак улажыр дээни дег, чаптанчыг чарап уруум удаваанда чок апарган. Ынчан менээ ачамның, уруумнуң, кырган-авамның ажыг-шүжүүн шыдажып эртери дыка берге турган. Ам канчаар, кадыгландыр боданышкан мен. Ачамның уржуундан Хандыжаа угбамның өг-бүлөзи база мен дег байдалга таварышкан.

Ачам мени бир-ле дугаарында школага аппарып чорааш, «ол башкың дег ыңдыг башкы болур сен, уруум» дээнин үргүлчү бодап чораан мен. Черле ыңчаш башкы болуп, бичии-даа бол чонга дуза кадып, оларның ажы-төлүн өөредип көрүмзө деп күзөл ыңчан менээ тыгыш келген.

40 чылдарның төнчүзүндө 50 чылдарның эгезинде Кызылга чүгле үш ортумак өөредилге чери турган болгай. Көдээ ажыл-агый

техникуму, эмчи, башкы училищелери. Мен-даа күзөп чораан күзелим аайы-биле башкы училищезинге өөренип кирип алдым. Күзелим боттанганынга дыка-ла өөрөөн мен. Аңаа эки өөренип турдум. Училищениң хей-ниити ажылынга киржип, комсомолчу даалгаларны ак сеткилдим-биле күүседип турдум. Бот-тывынгыр уран чүүл көрүлдөлөрүндөн черле чыда калбайн турган мен. Ырлап, шүлүк-даа чугаалап турган мен.

Мен бичимден эгелээш, орус эш-өөрүм-биле ойнап өскөн, уруглар садынга база орус уруглар аразынга туруп, орус школага-даа өөренип турган болгаш орустарым шору турган. Ынчангы уруглар садигинге мени кижизидип турган башкым Анна Федоровна ам-даа мени утпаан бо-ла ужуражы бээр бис.

Училищеге өөренип турумда, районнардан келген эш-өөрүм мээң орустарымны сонуургаарлар. Менден билдинмес сөстөрүн бо-ла айтыра бээр чүве. Мен аңаа аажок өөрүүр, оларга билир сөстөрүмни айтып берип, дузалажып турган мен.

Мени комсомолчулар өөренип турганым бөлүүмнүң комсомол секретарынга база сонгул алганнар. Харын-даа Кызыл хоорайның ынчангы IV комсомол конференциязынга делегат кылдыр сонгааннар. Оон база бир элдептиг чүве болган. Ооң мурнунда та чүнү хайгаарап турганы ол чүве ийик, конференция эгелей бергенде, бир дарга мени тып чедип келгеш, делегат мандадымны хавырып апар-

ды. Конференцияга киржир эргем чогуң ол дарга сагындырды.

Оон дааргазында башкы училищезиниң директору кел дээн мындыг. Ол база-ла «контр» ачалыг кижиге бо училищеге өөрөнмес ужурлуг чүве-дир, ынчангаш сени даартадан эгелээш моон үндүрер дужаал бижип кагдывыс диди. Оон ыы-сыым-даа аажок, өөрүм көрүп турда, сумкам ап алгаш, класстан үнүп келгенимни билбейн барган мен. Эш-өөрүмден ыядырымны, эпчоксунарымны чүге деңнээр боор!

Башкы болур дээн күзелим ынчаар буурап дүшкөн.

Ам канчаар херэежен улустуң хевин быжып, даараар мастер мергежилге өөренип алгаш, ол-ла мергежилим-биле үр үениң иштинде ажылдаан мен. Оон эмчи сестраларының кежээки курузун база доозуп алгаш, эмнелгелерге сестралап-даа ажылдап чордум.

Бир-ле катап «контр» бөлүктүң 7 кижизиниң бирээзи Күжүгет Серенге 60 чылдар эгезинде кудумчуга таварылга бооп ужуражы бердим. Шериг комиссары чораан кижиге болгай.

Ховалыг Тоткан биле Күжүгет Серенниң дээди шииткелин 8—8 чылдарга солаан турган. Күжүгет Серенни улус Сарыг Серен-даа дижир чораан. Хосталып үнүп келгеш, ол «Тиилелге» совхозунга малчыннап турган деп сураан дычанаан мен.

Ачамның ол эжин баштай көрүп каапкаш, чожуй берген мен. Кортканымдан харын-даа сириңейнип турдум. Ол акый боду база чожуй берди. Оон хүлүмзүрүй каапкаш, мынча диди:

— Менден кортпа, уруум. Хуусаам үзе баскаш, хосталып үнүп келдим. Харын-даа мени ам агартып кагды.

Ол акыйга кудумчуга ужу-ражырындан арай сезингеш, кезээ ажыл соонда бажыңымга чедип келзин дээш, адресим айтып бердим.

Дугурушкан шагвыыста кезээ ол чедип келди. Серен бодунуң-даа, ачамның-даа дугайында хөй чүүлдерни ынчан чугаалады. Ооң чугаазын дыңнаарга, коргунчуг-даа чораан. «Контрларны» кымнар, канчаар тудуп, байысаап, хилинчектеп турганын кижги кайгап ханмас.

Ынчан байысаалга үезинде кончуг дерзии аажылап турган болду. Изиг демир-суугу чанынга олуртуп алгаш, негей тон халыптай кедиргеш, албыктыр базырыптар, азы оон кедерезе кыпысып каан изиг лампаны буруудаттырганның арнынга тудуп, оон кедерезе чиргип-даа турган боор. Байысаалга саныгда-ла байысаакчылар оларны коргудар, сегиртир турган диди. Бо бүгү хилинчектээшкин-нерге «контрлар» шыдашпайн, чамдыктары меге өчүктү берипкеш, хилинчектээшкинден хосталып алырын бодай бээр турган-даа болду.

«Че, шын өчүп олур, ашак! Кажан шын өчүк бээр сен? Өске өөрүң кылган херээн миннип, шын өчүктү берип кааптылар. Үе эвээш арты. Чүгле сен артың. Ам бо дораан өчүк бербес болзуңза, улам кадыг хемчеглерге онаажыр сен!»— деп коргудар болган.

— «Кылбаан херээмни чүү

деп мегелээр мен. Актыым шын-ныг пийн»— деп чугаалаарга-даа байысаакчы аажок сүртенчиг кылдыр кышкыргылаар— дээш, Серен кезек куду көрүп алган олур.— Тур! деп дужаар. Оон холуң оорганче сун дээш, холумга демир кинчи кедирип каар. Ооң аарышкылынын чүү дээр! Холдарны бичии-ле шимчедирге, каракта оттар кызаңайны бээр. Оон ша-даа четпээнде холдарым дораан үрүп каан сыңыйлар дег апаар— дээш, Серен кезек када харлыга берген олур.

Оон база-ла уламчылай-дыр:

— Буруузун хүлээвес, чогуур өчүктү бербестерге, ол демир кинчини болганчок-ла кедире шаап каар турган. Ону хүнде чүгле үш катап 10—15 минута иштинде уштур турган. Ол демир кинчини кара-бажың даамылдары уштурда, өжегээр аарышкылыг кылып турган. Ол дээрге, «контрларны» хилинчектээриниң база бир аргазы деп бодаар мен.

Серен ашактың оон ыңай чугаалааны:

— База бир берге чүве — «контрларның» удуурун хоруп турганы. Кара-бажың даамылдары оларны үргүлчү хайгаарап, кижги бүрүзүнүң чыдып турган өрээлдериниң эжиинде бичии үттен бакылап көрүп турган. Буруудаттырган караан шиме бээрге-ле, демгилер мынча дээр: «Карааң шимме! Тур!» Оон кедерезе, кире халып келгеш, кырынче соок сугну кочалдап кудуптар. Ынчалза-даа оларның чамдыктары чеже-даа хилинчектээрге, «Актыым черле шын» дээш, дүжүп бербейн барганнар.

Адак соонда Серен ашак чугаазын мынчаар доосту:

— Сээң ачаң ындыгларнын бирээзи турган. Черле ынчаш, ачаң чүнү-даа дорт, шийтпирлиг чугаалаар кижги болгай. Хурал-суглаага санал бергенде, кымның-даа эргедужаалын барымдаалавас, чидиби-ле шүгүмчүлээр чораан. Ылаңгыя банк даргалап тургаш, акша-төгөрикти шын, чөптүг чарыгдаары дээш шыңгыы демисежип турган. Ооң ужун аңаа таарзынмаан хөөнөр тыптып келгени таварылга эвес.

Серен акый чугаалап орда, мен чүгле караам чажын чодарынга өй болган мен. Хөөкүй ачамны кээргээримни чүү дээр боор! Ачам биске, уругларынга, дыка ынак чораан. Ол ажылындан чедип келирге, ону үглей-ле бээр турган бис. Мен баштай-ла ооң дискээнин кырынга олура шаап алып турдум.

Чоокта чаа Николай Луду-жапович Кунчуңнун бижээни дег. Серен акый база мынча дээн чүве: «Боолап өлүрөр деп коргунчуг шийткелди номчааш, сөөлгү сөс бээрге, ачам бодуңуң эвес, а бистерниң өскүс калган хөй ажы-телүнүң дугайында сагыш салып, оларны човга чагып, дуза дилеп турган».

Черле ынчаш ачамның ол хире берге байдалга тургаш, ундаравазын Серен акый кайгаар чораан. 72 шак иштинде боолап өлүрөр деп шийткелди онааганда безин, оон өскөк-төрөөн чериниң дугайында ынак ырызы «Межегейни» ырлаары дам барган дээр чүве.

Кырган-авамның чугаалааны дег, ачамның буруу чогуңга үр-

гүлчү бүзүрөп чораан мен. Ооң ат-алдарын эгидип бээрин дилеп, дилег билдиришишкннерин чаңгыс эвес удаа бижип келген мен.

Л. И. Брежневтиң адынга каш-даа билдиришишкн кириримге, кандыг-даа харыы келбээн. 1944 чылдан эгелеп 1972 чылга чедир СЭКП Тыва обкомунуң бирги секретары С. К. Токага база каш-даа билдиришишкн киридим. Мени хүлээп алырын дилем база шаг болган мен. 1965 чылда С. К. Токаның дузалакчызы мени келдирткеш, дарганың мени хүлээп алып чай чогуң чугаалады.

— Ачаңар херээ болгандан бээр үр үе эрткен-дир. Ам ону көдүргөн херээ чок — деп дамчыткан.

Чүгле СЭКП-ның XX съездининиң соонда ачамның «херээ» шыы шийтпирлеттинген. 1964 чылда ачамның кандыг-даа буруу чогуңуң, ону бүрүнү-биле агартканының дугайында документини Москвадан алганым соонда, СЭКП кежигүнүңге кирген мен. Партия кежигүнүңге кирип алгаш, партий жи хүлээлгемни шыдаар шаам-биле кызып күүседип чоруур мен. Коллективиниң-даа, хоорайны даа хөй-нииги ажылынга киржил, Кызылдың алгы заводунуң кадрлар килдизинге ажылдап тургаш, ында партия эге организациязының секретарыңга база ажылдап турган мен.

Партия Кызыл хоорай комитединиң XXI партия конференциязының делегадынга-даа соңгудуп чордум.

Салым-хуумга дыка хомудавас чораан мен. Ындыг үүле чүгле

менээ таварышкан ээс. Ол дээр
нымга-даа хомудал, хордап чор-
баан мен. Бүгү кижилерге чүгө
экинн күзөп, оларга бичи-даа бол
дууа бедриптерин кызып чоруур
мен.

Тудугжу Салчак-оол Серен-
ник «ИШ» солунга бижип тура-
ры дег, теогүнүң баларланчак та-
лардын аажок-ла базырып кел-
дивис. Ам ажык-чарлыг үеде, Ты-
вага репрессия кымның буруузу-
биле болганын дорт айтыр үе кел-
ген.

Кандыг-даа барымдаа, ужур-
дурум чокка боолаттырган кижиле-
рни агартыры-биле чергелештир,
ол херекке дорт буруулутларны
өлүг-дирип хамаан чокка адаарын
үе негеп келген. Оларның аттарын
ам чежеге чедир ойзуп кээр чүвөл?

Репрессияны кылдырынга бу-
руулуг кижилерниң ат-сывын тыва
чондан, ооң амгы салгалындан ча-
жырбайн чугаалаары — бистерниң
хамааты, партийжи арын-нүүрүвүс.
Сларның эрткен үеде алган орден-
медальдары, ат-сывы, ачы-хавыяа-
зынга «чүдүп», оон коргул орган
херээви чок.

1944 чылга чедир болуп тур-
ган репрессияны Сталинче чая
каап агартынып, чон мегелеп бол-
бас. Солуннарга «контрлар» дуга-
йында материалдар парлаттынза-
даа, чүгө ону оюп турар бис? Мо-
сквадан буруулуг кижилер ол деп
айтып бээрин манап сраар бис бе?

Кажан шагда өлүртүп каан
«контрларның» ат-сывының херээ
чүл дээр язылыг хөөннер — ки-
жиге мүдүүр чоруктук артынчызы,
чаштанчызы-дыр. Ачамның ат-ала-
дары менээ, мээрн чангыс оглумга

база оглумнун уруутларынга херек.
Олар мээң фамилиям эдилеп чо-
руурлар.

Амгы үеде бистиң чуртувус-
та кем-буруу чок улустарга удур
янзы-бүрү «контр» херектер чогаа-
дып, тургусканнарга харысалга
хүлээдип турарын билир бис. Ол
дугайында материалдарны төп со-
лун-сөмжүүлден үргүлчү номчун
турар мен.

Олар-биле кады «контрлар-
ны» тудуп, хоругдап, каржы-дош-
кун аажылап, байысаап турган-
нарны, боолап өлүргөннерни, олар-
ның нүгүлдекчилерин кады буруу-
дадып турар болгай.

Тывага болган репрессияга
дорт киришкен чамдык кижилер
бистиң республикада ам-даа дириг,
амыр-шөлөөн чурттап чоруурлар.
Харын-даа магалыг чаагай бажыч-
балгаттыг, персоналдыг пенсиялар-
ны четтирип орарлар.

Ол бүгү кемниг херектиң ди-
риг херечизи хоочун коммунист
Ооржак Ламаның бижип турары
дег, «контрларны» шиидеринге
шуут дорт киришкен кижилер Иш-
тики херектер яамызының даргазы
Полатты ТАР-ның Биче хуралы-
ның Президиумунун даргазынга то-
муйлаптар орта, ооң орунуга Иш-
тики херектер яамызының дарга-
зынга доп-дораан депшиттирген
Товарищтай, ТАР-ның Биче хура-
лының Президиумундан томуйлат-
кан Онга судтун даргазы Соян Ой-
дуп, судтун кежигүннери Монгуш
Сүгдүр, Хертек Анчымаа, оон ан-
гыда Күрүне ялалакчызы база-ла
демги Товарищтай турган болду.

Бо болгаш өске-даа «контр-
ларның» херээнге онза «шылгараан-

варга» өлүг-дирри хамаан чокка моральдыг шийткелди-даа болза онаап, ат-сывын шуут адаар херек.

Репрессияга таварышканнар-га хамаарыштыр чөптүг чорукту катап тургузар талазы-биле немел-де хемчеглер дугайында СЭКП ТК-ның доктаалынга дүүштүр бистиң Тывага база кара туразында үүлгедиишкиннер кылып турган «Үштүң бөлүү», «Онза чөвүлөл хурал» деп бөлүктүң удуртукчуларын ам шуут адын, фамилиязын, эдилеп чораан эрге-дужаалын катай адап, чонга чарлап, харыысалга хүлээп дир үе келген. Олар боттары доктаал-шиитпирлерни хүлээп ап, оларга боттарының холдарының үжүүн салып турган болгай.

Моолга бооп турган репрессияга буруулуттарны Чойбалсанни баштадыр адааны дег, Тывага болган репрессияны Сталинче чая каап турбайн, дортту-биле чугаалаар херек. 1944 чылга чедир Тыва тускай догукнаан күрүне — Тыва Арат Республика турган деп чүвени билбес кижиге чок. Ынчангаш Тывага бооп турган үүлгедиишкиннерни бистиң Тываның удуртукчулары кылып турган, оларның чазымы деп чүвени ам ынча дыка чажырбайн, ажы-биле чонга чу-гаалаар үе келген.

Оон ыңай буруу чок черге репрессияга таварышкан бүгү кижилерни агартырын, оларга тураскаалды тургузарын ук доктаалда айытканын кончуг чөптүг деп санап турар мен. Ол ышкаш оларны хөөржүткен черлерни тодарадып, тып, чурумчудуп, харын-даа карагалзап-карактаары-биле область, хоорай Советтериниң чанынга комиссияларны тургузарын СЭКП ТК-ның ук доктаалында онзалап айытканынга аажок сөгкил ханын, ол дээш партия, чазаамга өөрүп четтиргенимни чүректиң ханызындан илередип турар мен.

Ачамны 1964 чылда агарткан-даа болза, оон бээр 25 чыл эртсе-даа, бо хүннерге чедир ол дугайын чүгле бодум чааскаан билдир боордан башка, өске улус билбес. Ачам ам-даа партия кежигүнүнге катап тургустунмаан. Оң хавырткан орден-хавыязы-даа, этсеви-даа эгиттимен.

Репрессияга таварышканнар-га бистиң хоорайывыска тураскаал кылып, аңаа херек акша-төгерикти чыыр агар сан ажыдар чүве болза, аңаа бир дугаарында киржиринге белең болгаш четтикпейн манап турар мен.

□

Кижилер, чылдар

Маадыр-оол ХОВАЛЫГ

ДАДААЗЫН ДЕГ ДААМ-ДУГУ

(Ак-Довурак хоорайның 25 чыл болганынга)

Кандыг-даа хоорай, суурлар кижилер-биле демей өскөлөрдөн ылгалыр арын-шырайлыг. Хемнер унаарында, хову ортузунда, тейлер бажында, даглар аразында чавыт болгаш суурга дег дээрже бедээн бажыңнарлыг, саң дорт болгаш ыргак-дагыр кудумчуларлыг, үжен муң, бежен муң азы сая чуртакчыларлыг. Караа чыраан чалыы ие дег өөрүшкүлүг, болчаа бүтпээн чалыы оол дег муңгаргай, кадыгландыр боданыпкан экер эр дег шириин — кандызыы чок дээр.

Эң-не башгай бо хоорайның бараанын бис чээрби ажыг чыл бурунгаар Кызылдан шөйүлгөн чазаглыг оруктуң 283-кү километринден көрүп каан бис. Чүрөктеривис дужунда комсомолчу билеттер биле комсомолчу путёвкалар кожа чораан. Автобус дугуйлары долтанган тудум хоорайның овор-хевири, арын-шырайы улам тода эскертинип чор. Сактырвыска Хемчик ол чарыында Кара-Даш дагларының баарын дургаар чаттыла берген доозунуг шириин хоорайжыташ «Сагыш-сеткилим уян эвес деп билиңер! Кадыг-бергеге шыдажыр ирги силер бе? Хары кижиле эдержип билир силер бе?» — деп бистен айтырып турганзыг болган. «Эргээ өөрөнмейн, бергээ өөрөн» деп өгбелерниң үлегерин ынчан-на сактып турдуvus. Комбинаттың таван ээн шаттан эгелээн бис. Оларны ооргага чүктей бээрге, ыглаксанчыг-даа, ырбаксанчыг-даа. Баштайгы хүнден эгелеп хоорай бисти чылыг куспаанга өпейлевээн, харын-даа кижиле кижиниң мөзү-шынарын шүүрөп эгелээн. Элезин, довурак дег үүрмектеривис тайлып-чидип, хая-даш дег кадыгларывыс билектерин сывырныпкаш, эреси хайны берген бир бергеден өске бергени эртип, хая көрбейн бар чорааннар.

Ийе, бо хоорайның чангыс-ла бурганы, чаңгыс-ла ыдыкшылы ажыл болган. Кижиле бүрүзүн ажыл-биле шылтаар. Баштайгы хүннерден эгелеп

бистерни кайгадыпкан чүве — хоорайжы ёзу-биле каас-коя кеттиникен чалы оолдар, кыстар-даа эвес (ыңдыглар турган-даа, ам-даа бар). ажылчын хептиг чүс-чүс, муң-муң аныяктар. Чаңгыс черге ынча хөй ажылчын хептиг улус чыглы бээрин бодавайн-даа, сагынмайн-даа чораан бис. Мында оларның холу-биле чүгле улуг бүдүрүлге, улуг хоорай туттунуп турар эвес, а ажылчын шүлүглел оларның холу-биле бижитинип турар. Ынчанмаска, көрүңөр даан, чаа-ла таваа салдыгтан тудугда ак-көк аржылыдыг аныяк уруг тууйбу эптей салган тур. Ооң холунуң шимчээшкинериниң дүргенин, эптин, дидимин! Тууйбуларны шын эвес салза, хөй кааг бажың буступ болгай. Эр хиндиктиг улус бис чоонган бис, эрген-даарта ооң чанынга кожа турупкай бис. Ырак эвесте, бир тудугда сарыг өңнүг брезент хептиг эр талыгыр бедикте кыл дег чиңге көстүр демир кырлап, хайыңдырып тур. Ооң каңкачы холу-биле чалбышталган демир сырылары кызыл-көк каштанчылар черже саарлып бадып турлар. Ол эрниң чүрекирин! Черден өрү көөрге, кижини бажы дескине бээр бедикке көргар чүрек чок кижини ажылдап турар болбайн аан. Чанывыс-биле хөрээнде буга демдектиг, күчүлүг машина каргыраалап эртин. Беш-даа кижини хос олурап улуг кабинада шаажаң ак диштерин хүнге чайыналдырган моң кара аныяк эрнини көргөш, кайгап кагдывыс. Тыва кижини мындыг күчүлүг техниканы база башкарып болур чүве-дир көрөм! Ботгарывыс төрөөн черивисте турзувусса-даа, сагыжывыс ам шуут бедик булуттар ындыче талыя берди. Ажылчын кижини дег хуулгаазын холдуг кижини октаргайда чок тур эвеспе! Уйгу-дыжывыс артывыска каггаш, кандыг-даа ажылче шымныксаарывыс чайгаар киткөп келген. Ажылчын шүлүглелдин элөөн одуругларын холдарывыс туттунгур апаарга, ооргавыс хөндүрүп келгеш, чогаадып бижиптер арга биске тыптып келири чадан чок. А амдызында ажылдың сагылга-чуруму, ооң кижини билбес чажыттары чүүден артык чугула.

Ажылчын хоорай Ак-Довурак 1989 чылда 25 харлап турар. Кижини назыны болза, чедишкен чалыны назын. А хоорайлар назыны ыңдыг эвес, олар муң-даа харлыг болза, чалыны болуп болур, бежен-даа чылды чүк-төзе, кырып база боор. Ак-Довурак чүгле чээрби беш харлыг-даа болза, ооң чалыны чылдары диңмиттин-биле шуужуп эрте берген, ам ол кижини ортузу чеде берген назылыг кылдыр сагындырар. Хөйүнү көргөш, угаан-сарыыл кирген, бүгү чүвөгө далаш чок, бодамчалыг апарган кижини дег. Хоорайда ажыл-амыдырал хүн бүрүнүн доктааттынган дүрүмүңгө чагырткан, тап-билээ агымныг. Бо хоорайның алыс тывылган ужуру, Кара-Даш дагларынга чаштып чыткан даг-дүгүнүң үүжези-биле холбаалыг. Ынчангаш мында бүгү чүве, ол эргинени хая-даштан ылгап, үндүрүп алып дөөн даг-дүгү комбинады-биле холбашкан. Даг болбаазырадыр комбинаттың тудуу шагда доозулган, чээрбин ажыг чылдар бурунгаар шыргай арыг дег турган суургалыг краннарның эвээжөөн ужуру ол.

Ак-Довурак хоорай деп эрге алгандан бээр, даг-дүгү комбинады продукциязын соксаал чок үндүрүп эгелээнден бээр мугур чээрби беш чыл болган дээрден башка, чогуу хоорайның-даа, бүдүрүлгө чериниң-даа төөгүзү узун. Ак-Довурак элээн каш он чылдарның иштиңде сылдангылыгы чаш уруг дег, бут кырынга туруп чадап, өзүп чадап-ла турган. Ону төөгүүрүнүң мурнунда даг-дүгүнүң дугайында каш сөстөн кириштейн.

Даг-дүгү деп эргинени Хемчик унунга чурттап чораан кижилер шаг шаандан бээр билир чорааннар. Кара-Даш дагларының хаяларында ак сиирлер куржаангыланып чоруткулаанын карактыг киж ишкербес арта чок. Дырбап алгаш ууштаарга, даг-дүгү хой дүгү ышкаш дыралып дүргектелир, ол шынары-биле онзагай минерал болур. Даг-дүгү адакы кембрийге (чер иштиниң минерал холумактыг каттарынга) 500 миллион чылдар бурунгаар тывылган. Суг холумактыг магний, кремний база чер иштиниң канчаар-даа аажок улуг базыышкынның изиниң дузасы-биле даг-дүгү деп минерал тывылган. Ол Чер картында ыңдыг-ла нептеренгей чытпас ажыктыг казымал. Совет Эвилелинде Уралда, Казакстанда, Оренбург облазында, Бурятияда, Тывада бар. Ынчангаш Бурятиядан аңгызында, амгы үеде өскелеринде даг-дүгү болбаазырадыр комбинаттар туттунган. Эң улуу «Урал даг-дүгү» комбинат бо чылын 100 чыл оюн демдеглек турар. Артканнары «Оренбург даг-дүгү», «Кустанай даг-дүгү», «Тыва даг-дүгү», Анатолевскийниң даг болбаазырадылга комбинаттары. Тыва чоогунда Саянда, Арадан суур чоогунда даг-дүгү база шинчилетинген болгай.

Даг-дүгү онзагай шынарлыг минерал: электри тогу, чылыг, үн белең эрттирбес, отка өрттенмес, чүглө +1550°C эстир, ооң сиирлерин узун дургаар үзе тыртар болза, дендии быжыг, каң сывырындакты ажып турар, ону хой дүгү дег ээрип, аргып база болур. Даг-дүгүнүң бо бүгү шынарларын барымдаалаш, ону ажыл-агыйның бүгү адырларынга чугулазы-биле хереглек турар. Даг-дүгүндөн чүңү кылыр чүвөл, ону киж ишкерген болза дээр улус бо-ла таваржыр. Тывада шифер крышалыг бажың чок суур чок. Даг-дүгүн ол шиферде холуп каан болдур ийин. Киж ишкерген бүрүзүнүң хүн бүрү холунга тудуп турар сарыг, өкпөң, кызыл өңнүг акшалары база даг-дүгү холумактыг. Хүннүк черни шай хайындырым кылдыр чыгара тыртып орат «Жигулилеривис», «Уралдарывис», «Ижте-ривисте» база-ла даг-дүгү бар. Оларның тормозтарында болгай. Эң нарын шүүрлерде, техниканың бүгү хевиринде, тудуг материалдарында дээш үш муң ажыг анзы-бүрү кылымалдарда даг-дүгү киржиш турар. Тыва киж ишкерген даг-дүгү бо хире чугула эртинде деп чүвени кайыын бодап чораан боор. Отка өрттенмес боорга, чарык паш-савазын сыксый, дойга ону холуп алгаш, малгаш суугулар өртөдип ап, ак довураан (магнетитти) алгы өңнээри-биле ажыглап чораан. Бо-ла.

Танды-Тывазын эргекен вектиң төнчүзүндө орус эртемденнер удаа-дараа кээп шинчилеп эгелээн соонда, Хемчик унунда даг-дүгүнүң курлары Россияның-даа, өске-даа күрүнелерниң кичээнгейин хаара туткан.

1881 чылда А. В. Андриановтуң экспедициязы Хемчиктиң бажындан аксынга чедир шинчилээн соонда, 1885—87 чылдарда Р. А. Клеменц маңаа чораан. Ооң дараазында В. А. Ошкурков шинчилел ажылдарын кылган. 1904 чылда поляк инженер Сеницкий Кара-Даш дагларын болбаазырадырын кызыткан.

1905 чылда даг-дүгү казып аары-биле «Париж синдикады» дээр орус болгаш француз компания база тывылган. Үстүнде адаанывыс бай хөрөңгитеннерниң сорулгазын боттандыраарынга тус черниң жоаны Хайдуп дээрзи чөпшээрел бербээн. «Чер казып, оран-делегей килеңдидип турар силер» дээш, харын-даа ырап чорбас болза багай апаар деп кыжаныг кылган.

Даг-дүгүнүң байлаан тодарадыр ажылды 1912—13 чылдарда алдын үлетпүрүнүң бай хөрөңгитени К. И. Иваницкий чоруткаш, ооң курлавыры хей деп тодараткан.

Хувискаалдың чалгынынг кужу Таңды-Тывазының өрегезин ажып октапкан соонда, хосталганың херелдери Хемчик унунга дээй бергенде, Кара-Даш дагларынга ам-на ажыл хайнып эгелээн. 1929—30 чылдарда Тываның бүдүрүлгө банкызының даг салбыры улуг эвес шинчилел ажылдарын маңаа кылып, элээн каш черлерден алган руданы ыяш дээрбелерге арыглап аарын шөпөп көргөн.

А 1932 чылда ССРЭ-ниң аар үлетпүрүнүң улус комиссариады Тываның Чазаа-биле керээ чаргаш, «Эвилел даг-дүгүнге» экспедиция организаастаарын дааскан. Ол-ла чылдың сес айда үш отрядтан тургустунган экспедиция шинчилел ажылын кылып чоруткан. Чер кырындан шурфтар деп адаар кудуктар, штольня деп адаар ханызы 150 метр куйларны кукун-хаай, аар маска, лом дузазы-биле каскан. Чер иштиңден алган сиирлерлиг даштарны «Урал даг-дүгү» трестиң лабораториязынче чорудуп эгелээн болгаш Кара-Дашта тывылган даг-дүгү, Уралда Баженовскийниң база Канаданың дааның дүгүнүң тывылган черлери-биле демей болганы тодараттыган.

Ынчангаш 1933 чылда «Эвилел даг-дүгү» ТАР-ның Чазаа-биле дугуржулга кылгаш, даг-дүгү рудниги, арыглал фабриказының, чурттакчы суурнуң тудуунче кирипкен. Бо чоок-кавының, Алаш аксының, Хемчик унунуң, Эдегей, Хөвделецниң араттары шарыларлыг кээп, улуг күзел-биле келир үениң үлетпүрчин хоорайының тудуунга идепкейлиг киришкеннер. 750 кижичурттакчылыг, школа, клубтук, сайгылгаанның ол үени-биле хоорай туттунган, ол хоорайга Чүрмет-Дажы деп ат тывысқан. Ынчангы Тываның картазын көөр болзувусса, амгы Ак-Довурактың орнунда «Чүрмет-Дажы» деп адаан. Оон хөнертен балды-сүгө даажы дыңналбастап, даг ажылы хагдынган. Казымал байлак тывыжы, тудуусуур ТАР-ның холунга дамчыттынган-даа болза, экономика, кадрлар талазы-биле шыдал-быра чок кошкаандан бо чер хагдынган. Келир үениң үлетпүрчин хоорайы, ам база келдизи кирип келген чаш уруг дег, бут кырынга туруп шыдавайн барган. Ынчалдыр он ажыг чылдар эрткен.

Тыва Советтиг апарган болгаш кижиге төөгүзүндө турбаан улуг дайынның чалбыыш өргү хөмүрерип турда, 1945 чылда шинчилел ажылдары Кара-Даш дагларынга катап эгелээн.

50 чылдар эгезинде тудуг ажылы катап эгелээш, база хөнүп чадаан. Чурттаар оран-сава чогуңдан ажылчыннар Кара-Даш баарында хүнээректе дөңнерни чире каскаш, кырын дуглааш, ханаларын чуга маазылар-биле шапкаш, көзенек, соңга, эжиин тургускаш, ынаар өөрүшкүлүү-биле көжүп кирип турганнар. «Чер-хоорай» деп ат ында-ла ты-ылган.

1954 чылга чедир хая дажындан ийи кудумчу болур чуртталга бажыңнары туттунганда, Кара-Даштың хоочураан аарыы база катап кирип келген. Тудуг-даа, шинчилел-даа ажылы кагдынган. Маңаа хоорай туттунар-туттунмазының, бүдүрүлгө чери турар-турбазының салым-чолун чүглө 1958 чылдың январь 15-те үнген № 35 дугаар РСФСР-ниң Министрлер Чөвүлелиниң Доктаалы үзе шийтпирлеп шыдаан. Даг-дүгү болбаазырадыр комбинат тудуу ам-на херек кырында боттанып эгелээн. Ынчангаш 1959 чылдың январь төңчүзүндө «Тыва даг-дүгү» тудуг эргелели тургустунган. Комбинатты-даа, хоорайны-даа ол организация тудар. Дараазында «Тыва даг-дүгү» комбинаттың дирекциязы тургустунган. Эң-не бир дугаар документ бо-дур:

ТУТТУНУП ТУРАР «ТЫВА ДАГ-ДҮГҮ» КОМБИНАДЫНЫҢ ДИРЕКЦИЯЗЫНЫҢ № 1 ДУЖААЛЫ.

1959 чылдың март 3.

Актовурак суур.

Красноярскиниң экономиктиг административтиг районунун улус ажыл-агыйының чөвүлелиниң 1959 чылдың февраль 26-да үнген № 133 дужаалын ёзугаар Ак-Довурактың даг-дүгүнүң руда эргелели ол чылдың март 1-де дүжүргөн.

Красноярскиниң улус ажыл-агыйының чөвүлелиниң даг үлетпүрү эргелелиниң 1959 чылдың февраль 27-де үнген № 34 дугаар дужаалы ёзугаар, мени туттунуп турар даг-дүгү комбинатының директору кылдыр томуйлаан.

Ынчангаш айтыышкын күүседире-биле дужаарым болза:

§ 1

1959 чылдың март 1-ден эгелеп штаттыг расписание ёзугаар шалыңы-биле каттай, дараазында улусту албан-дужаалга томуйладым:

1. Кол механик-энергетик кылдыр эш Зайцев Анатолий Тимофеевичи, шалыңы 1940 рубль. (Эрги рубль).

2. Кол маркшейдер кылдыр эш Горбунов Валерий Григорьевичи, шалыңы 1750 рубль.

3. Кол бухгалтер кылдыр эш Малышев Иван Андреевичини, шалыңы 1965 рубль.

4. Техдокументация биле дериг-хөрекселдерниң улуг инженери кылдыр Крылов Дмитрий Федоровичини, шалыңы 1060 рубль.

5. Секретарь-машинист кылдыр Юртаева Анна Степановнаны, шалыңы 735 рубль.

6. Чиик машина чолаачызы кылдыр эш Бакулин Борис Михайловичини, шалыңы 975 рубль.

«Тыва даг-дүгү» комбинатының директору
В. Кавыршин.

Ийе, бо эң-не бир дугаар дужаал-дыр. Моон соңгаар маңаа ажылдаар 6 директорнуң бирээзи-ле чүс-чүс дужаалдарны, айтышкыннарны үндүрерлер.

Улетпүрчин хоорайның сегип чадап турган «келдилик» чаш чылдары ынчаар эрткен. Ооң дескел чок, хайнышкынның чалыы чылдары эгелээн. Даг-дүгү комбинатының тудуу ынчан Бүгү-Эвилелдиң шалыпчы комсомолчу тудуу кылдыр чарлаттырган. 60 чылдар үезинде Партия, Чазак Сибирь, Чөөн-Чүкке улуг бүдүрүлгө черлерин, гидроэлектростанцияларны тударынче, ээн тайга-таксылды шнцгээдиринче улуг кичээнгейни салган турган. Ол үениң аныяк өскени Павел Корчагин, аныяк гвардейжилер, Зоя Космодемьянская дээш өске-даа маадырларның омур-хевиринге кижизиттингенин шынызыдары-биле, чүс-чүс болуп алгаш Бүгү Эвилелдиң шалыпчы тудугларыиче чоруп турганнар. Ак-Довурактын тудуу ол үеге таварышканы аныяк Тыва республиканың бурунгаар хөгжүлдезинге канчаар-даа аажок улуг идигни берген. Ол үеде Партия, Чазак кол-ла чүве — бүдүрүлгөже, ооң хөгжүлдезинче сагыш салыр турган. А кижиле дугайында айтырыг ийгини чергениң айтырыы. Совет кижиле мээү талазы-биле кымдан-даа артык быжыг болганда, изиг-соокту шыдажыры, довурак-доозунга ажылдаары, чаңгыс өрөөлгө хөй ажы-төлу-биле сынмарлажып чурттаары ындыг-ла кончуг хомуданчыг эвес, ол үе-шагның байдалы ындыг турган.

Чарыгдалдар эвээш болуру-биле электри-чылыг станциязы хоорайның ортузунда, арыглал фабриказы рудник чанында, хөй каът чурттакчы бажыңнарлыг Постоянный деп адаар суур фабрикадан он беш минута иштинде кылаштап чеде бээр черде туттунган. Шаг шаакдан тура Кара-Даш деп аттыг чер чоорту Ак-Довурак деп атты эдилей берген. Ак-Довурактын шалыпчы тудуунче Тыва иштинден комсомолчу путёвка-биле аныяктарын чорутпаан район-даа ховар. А Совет Эвилелиниң кандыг булуңундан кижиле келбээни дээр. Кежээ ажыл соонда хоорай ишти адыгга чазарлаткан ары өө дег, кижиле бажы кизирт, аът бажы козурт дээри-биле демей. Дөргөн хире янзы сөөк-язы аныяктар чаңгыс бичили хоорайга чыгылып келирге, дүвүреничиг болбайн аан. Маңаа келген кижиле бүрүзү

тудугжу апаар. Тудугжу — бетончу, арматурщик, штукатур-маляр, дашчы, бызаңчы — бо мергежилдерни шингээтпээн кижиде даа чок.

Амгы бо туттунган улуг хоорайны, комбинатты көрүп тура, үлүүн кириген муң-муң кижилернин адын адап шыдавас бис. Оларның ураң, күштүг холдары-биле чуртталга бажыңнары, даг-дүгү комбинады, школа-лар дээш эштир бассейниг спорт комплекзи, теплица чижектиг тудуг-ларны санап адаары безин амыр эвес. Ынчангы тудугжуларның ырак черлерден келгилээн бир чамдызы чүгле чыл ажыр, өскелери үш-дөрт чыл болгаш дедир ырбап турганнар. Ынчап кээрде, бо үеге чедир өскө-төрээн чурту мында болгаш, чүгле национал тудугжу кадрлар арткан.

60 чылдарның баштайгы салгалдың тудугжулары Дмитрий Голубев, Степан Мокраш, Данзырык Калдар-оол ам бөгүн бистин аравыста чок. Бызаңчы-бетончулар бригадири Дмитрий Голубев боду эки-тура-биле эң-не чыдып калган, эң-не чурум чок чалгаа диткен багай бригаданы хүлээп алгаш, мурнакчы бригадалар аразыңче кыска хуусаа иштинде өрү тыртып эккеп турган. Бай-Тайга чурттуг башкы чораан Степан Мокраш Ак-Довуракка келгеш тудугжу болуп, белең эвес мергежилге анык-тарны өөрөдип эгелээн. Мокраштың бригадасы дээрге-ле, ол бригада бөдик мергежилдиг, быжыг чурумнуг, мурнакчы дээн сөстөрни солуп турган.

Ооң чаңгыс чер чуртуу Данзырык Калдар-оол күш-ажылга бөдик чединшкени дээш Социалистиг Күш-ажылдың Маадыры атты алган.

Ол-ла салгалдың тудугжуларындан Ооржак Комбуй-оолду амгы Тыва иштинде эң-не хоочун, эң-не алдарлыг тудугжу дизе чазыг турбас. Ол 1939 чылдан эгелеп 16 харлыг тургаш шилип алган тудугжу мерге-жилин бүгү назынында солуп көрбөөн. 44 чыл иштинде Кызыл хоорай-ның, Ак-Довурактың кандыг тудугларынга ооң холу дегбөөн дээр. Күш-Ажылдың Кызыл Тук, Ленин орденнерин ол күш-ажылчы алдары дээш алган. Ооң үежизи Сергей Сендажы кызымаккай күш-ажылы-биле бүгү ак-довуракчыларның бүзүрелин чаалап ап, ийи удаа ССРЭ-ниң Дээди Советиниң депутатынга соңгуттурган.

Бо хоочун тудугжуларның өөреникчилери акыларының адын сык-пайн Тыва АССР-ниң алдарлыг тудугжулары, орден-хавыяаның эдилек-чилери апарганнар: Күжүгет Алдын-оол, Очур Арапай, Сыдаа Лүндүп, Салчак Кара-оол, Мөңгө-Назын Дмитров, Күжүгет Калдар-оол, Виктор Савыл, Зинаида Салчак, Галина Коляда, Надежда Ондар.

Ак-Довурактың эң-не кол тудуу — даг-дүгү болбаазырадыр фабри-каның таваа 1962 чылда салдынган. Фабриканы ажыглалга кириери не-геттинип келген.

1963 чылдың декабрьның шыылама соогу. Хемчик биле Эдегей шы-наазының аразында кежир чыдар шынаадан тура араттарның ак довурак казып ап турганы Кара-Даш дагларында даг-дүгү рудниги ажыгттынган. Бо дагларда аалдар кыштаглап, мал-маганын одарладып турган черде

техника даажы диргирээн, кижы барааны кара шаар. Ол үеден бээр ажылдаан, ам-даа рудникте экскаватор машинизи болуп ажылдап турар, Тыва АССР-ниң алдарлыг дагжызы Салчак Сендаа Оссурович мынчаар сактып чугаалаар: «Рудник ажыттынмаанда, сес айда, партия райкомунуң айтышкыны-биле дуза кадар дээш, кара эңдерик улус чеден берген бис. Бедик дагның бажын, кандыг-бир күчүтенин өзөш, кезин сойган чүве дег, черниң кырын казып эгелээн бис. Даг дүгүн хол-биле канчаар чыырын, айыыл чок ажылдаарының дүрүмнерин өөренип ап турдувус. Ынчан дээрге кончуг узун даг-дүгү чер кырынче үнүп келген хаяларга дазыл-дамыр дег сиирлени берген чыткылаар. Бистерни забойщиктер, рудаотборщиктер дээр. Ажылывыс чазылдырып каан сиирлерлиг даштарны алгаш хууңнарга чыггаш, килдээш, дужаар мындыг. 6 ажыл шагында 200 кг. даш чыыр норманы эрте-ле күүседипкеш, чамдыкта 10 шакта безин чана бээр бис. Узун даг-дүктүг «круд» деп сорт база чыып турдувус, акшазын дораан алыр чүве. Бир айда беш катап акша алыр чүве чораан. Чажырып канчаар бис, акшавыс көк бүрү турган. Бисти түр када чорудупкан турда, турумчуп ажылдап артып калдывыс. Удаваанда чаа техника-даа, кижилер-даа эңдерилген. Хол-биле даг-дүгү чыыр 27 бригада тургустунган, а бир бригада 10-дан 35 кижы чедир ажылчыннарлыг. Ынчангы өөрлерим: Эдики Доржу, Даржаа Василий ийилээ Тыва АССР-ниң алдарлыг дагжылары болдулар. Оон ыңай Мокур-оол Демир-оол, Мокур-оол Кувискаал, Ховалыг Шурту, Ооржак Семис-оол, Ооржак Бүрбеш-оол, сакты-дыр силер бе: «Черниң байлаан сиртиледип тепсип турар, честем кижы күжүр Бүрбеш кырываан-дыр...» Бисте, тыва эрлерде мергежил бар эвес, хол-биле даг-дүгү чыыр, шаавыс-ла ол. Экскаватор мунуп, чер өрүмнээр станокка ажылдаар, чер тепсир кижы бар эвес. Дизельдиг экскаваторга Борис Саражаков биле Дмитрий Сидеев деп хакас эрлер ажылдап турдулар. Удаваанда электрелиг экскаватор келген. Пётр Селюк, Николай Силич, Феодосий Варламов улут күчүтен экскаватор-биле даг каза бердилер. Перфоратор-биле чер өрүмнээр курс доозуп алгаш, техникага улам хандыкшып, белең чүвөгө хөй боданып турбас-ла кижы болгай мен, экскаватор күчүтенин өөренип кириптим де».

1963 чылдың декабрьда 500 муң тонна даг массазы казар рудник ажыттынган. Арыглал фабриказы ам-даа туттунмушаан, забойщиктерниң чыгган рудазын кайнаар чедирип турганыл?

Ол-ла чылын дагга түр када ажылдаар руда үүрмектээр дериг-херкесел ажыттынган.

1959 чылда комсомолчу путёвка-биле келген, арыглал фабриказының эң-не хоочуну Сундуй-оол Михаил мону чугаалап орап: «Тудугжулап турумда, чаа туттунуп турар фабрикага ажылчыннар хереглеп турарын чарлалдар азып, радиога-даа чарлап-ла турар чүве. Сонуургаан күзелим-биле тудугдан шилчяттирип алган мен. Рудникте даш үүрмектээр цех бар чүве чораан. Курска өөрөнгөн соонда, анаа машинист бооп ажылдап

барганым ол. Фабрика ажылчынарының келир үедеги өзээ ыңчан-на чыглы берген чүве. Мээң-биле демей, даг-дүгү арыглаар дериг-херексел-дерниң ужур-бажын-даа орта билбес аныктар-ла хей: Мөңгүн-Тайгадан Иргит Кызыл-оол, Иргит Хоолай-оол, Седип Алдын-оол, Сүт-Хелден Монгуш Мартаа, Ховалыг Чигир-оол, Шой Монгуш, Донгак Дадар-оол, Чигир-оол Марина, Бай-Тайгадан мээң-биле кады Тоя Хертек, бо райондан Ооржак Долчун, Деспи Дүктөк-оол, Монгуш Уйнукпан, Ооржак Александр, эң баштайгы тыва ээлчег мастери Юрий Шагдыр.

Рудниктен хол-биле чыгтан даштарны «МАЗ»-тарга эккелгеш, чуура дээрбедээш, даг-дүгүн аңгылап аар чүве. Кончуг-даа эки шынар-лыг даг-дүгүн джут шоодайларга хол-биле долдур тырааш, ине, хендир-биле дуй даараар. Бир шоодай даг-дүгүнүң деңзизи 50—60 кил чеде бээр. Бистерниң башкыларывыс Уралдан келген инженерлер Г. Ф. Мананков, Б. М. Касаев, П. Ф. Чушников, С. П. Курлянов сутлар. Ылаңгы Григорий Федорович Мананков тыва национал кадрларны белеткээринге кончуг улуг үлүүн кииргенин демдеглебезим аргажок. Теория талазы-биле өөредириден аңгыда, шуут-ла ажылга херек кырында машинистерге-даа, регулировщиктерге-даа боду көргүзүп айтып бээр, кончуг-даа биче сеткилдиг, ёзулуг интернационалист кижжи чүве. 1964 чылда, фабрика ажыттынарының мурнунда бистерни дериг-херекселдер шингээдиң аары-биле ынаар шилчидишкен.»

Михаил Салчакович Сундуй-оол ажылынга улам мергежиң, регулировщиктеп, ээлчег начальниктеп, технологтап, тыва тускай эртемниглер аразындан бир дугаар цех начальниктеп, фабриканың партбюро секретарьлап дээш шупту ажылчын чаданы эрткенин чугаалап каайн.

Ак-Довурактың төөгүзүңде эң улуг болушкун 1964 чылдың сентябрь 3. Ол хүн даг-дүгү комбинаның байырлыг ажыдышкыны, фабрикадан алдынган баштайгы тонна даг-дүгүн машиналарга чүдүргөн Саян артыңче чоруткан. В. И. Ленин аттыг «Даг-дүгү» комбинаттың төрүттүнгөн хүнү ол. Ол-ла чылын Ак-Довурак «хоорай» деп атты эдилээр эргени алган. Оон бээр чээрби беш чылдар, чайгы узун хүн дурту дег, билдиртпейн эрте берген. Ажылчын хоорай чүге-даа торулбас эрнин эрези дег апарган хүн бүрүнүң ажыл-амыдыралыңче шымнывышпаан. А ескерлишкениңер мында эңдерик. Үсгүңде адааным ийи цехтиң чижээңге ескерилгелерни каксы көрүптээлиңер.

Даг-дүгү казып ап турар рудник. 1988 чылдың декабрь. Соок чүгээр, ажылчынар кышкы бөргүнүң халбаңын безин дүжүрбөөннер. Чээр-би беш чыл бурунгаар турган рудникти деңээрге, ылгал чүгө кыштың чылыг, соогунда өвөс. Ылчан дагжылар ажылче баарда, кара тааннар дег апарган даг бажыңче үнүп турган болгай. Ам мурнууста — канчаар-даа аажок улуг оңгар. «Рудник уургайын харай бердим, улу ынаар ойлуп дүже берген ышкаш, угжок ханы тамы оңгар көстүп чыдыр» деп шүлүкчүнүң эскергени ылап. Чер-черни, даг-дагны чадаландыр казып бады

барган. Карьер деп адаар оңгар иштинде чаңгыс кижги барааны-даа көзүлбөс. Моон чылда 13 миллион тонна даг массазын чүглө күчүлүг техниканың дузазы-биле, бедик мергежилдиг ажылчыннар казып турарлар. ЭКГ-ВА деп 8 экскаваторлар, СВШ деп 5 чер өрүмнээр станоктар, Э9 ажыг саньыг 39, 43 тонна чүктээр «БелАЗ»-тар, Т-330 деп мөге тракторлар дээш өске-даа техника бүдүн дагларны көжүрүп турар. Мында шуппу ажыл механизастаттынган, даг-ажылы дүн-хүн дивейн соксаал чок үргүлчүлөп турар. Карьерниң эң үстүндөн дүвүнге чедир дорт хемчээли 160 метр. Ам-даа бир ол хире ханыда даг-дүгү чыдып турар. Моон чер кырында хая-дашты өскээр сөөрткөш, руданы бир болза фабрикаже, үүрмектеп-сорттаар комплексче, бир болза балансылыг овааларже күчүлүг «БелАЗ»-тар үзүк чок үндүр сөөртүп турар. Рудниктиң байы -- оон мергежилдиг кижилеринде. Холунга кускун-хаай, лом тудуп алгаш, даш чыып турган эрлер ам нарын даг техниказын шагда-ла «чүгөннөп», шийгээдип алганнар. Ооржак Көшкөңдей, Балчий-оол Хураган-оол, Ооржак Курутай ышкаш чер өрүмнөкчилери, автоматика, электроника-биле башкаргынар 2-СВШ-250 станоктар кадыг порфириттерлиг, кварциттерлиг хаяларны өрүмнөп каарга, Саая Валентин, Хомушку Мөңгүн-оол дээш ышкаш даг тепсикчилери чер-чери-биле муң-муң тонна хая дашты чазылдырыштар, оон экскаватор узуп урар. Күжүгөт Манчын-оол, Лопсан Товарищтай, Донгак Болат, Салчак Сендаа суглар күчүлүг даг техниказын башкарып турда, оларның эптиин бо кижги магадап ханмас. Ооржак Чыңдый-оол, Монгуш Мөңгүн-оол, Саая Кара-оол 27 тонна чүктээр самосвалдан 42-ни чүктээр «БелАЗ»-че шилчип олурупканнары ол. Тыва дагжыларның өзүлдезинге, кожавыс Хакасияның төлээлери: Доможаков, Саражак, Бельтиков, Бельтреков дээш өскелер-даа, Василий Стручков, Николай Силич, Пётр Селюк, Семён Туровец, Дмитрий Васин, Александр Бойков суглар ышкаш бедик мергежилдиг ажылчыннарның салдары көчүг улуг. Рудник коллективи бодунуң амыдыралында чаңгыс эвес бергелерге таварышкылап турган. Күш-ажылдың организмиз чогуңдан ай, чыл планы күүсеттинмейн турган таварылгалар хөй. Ылаңгыя 70 чылдар төнчүзүндө даг техниказының үрелиишкенинери көвүдөп, сагылга-чурум кошкаанындан дагжылар өлүм-чидимге-даа ажыл үезинде таваржып турдулар.

1988 чылдан эгелеп рудникте кирип турар экскаватор, чер өрүмнээр, даг чазылдырар, технологтуг транспорт, бульдозер, электромеханиктиг албан черлери, участоктар бригада керээзи-биле ажылдап эгелей бергеш, күш-ажылдың бүдүрүкчүлүүн көзүлдүр-ле бедиткөннөр. Эрген чылдың апрельден эгелеп «БелАЗ» чолаачылары комбинаттан бир-ле дугаарында бот-орулга чарылгаже киргеннөр. Оон улам бульдозер, чер чазылдырар участок база бот-орулга-чарылгаже шилчип алган.

1988 чылда рудникте ажылчын кижги бүрүзүнүң ортумаак шалыңы 427 рубль болган. Бо чүглө ортумаа, эң ажылгырлары оон ийи катап

хөйну ажылдап ап турар. Шалың-биле кады күш-ажылдың бүдүрүкчү-лүү ыракта өскөн дээрзин мурнуңда айыттывыс.

«Тыва даг-дүгү» комбинатында бүгү ажылдың кол угланышкыны арыглал фабриказынче шиглээн. Кол сорулга — даг-дүгүн алыры болгай. Рудниктиң-даа даг каскан херээ ол, ТЭЦ-тиң-даа электри, чылыг берген, септелге-механика цегиниң-даа дерилгелер кезектери бүдүргөн херээ ол. Ниитизи-биле фабрикада ажылдап турар 1200 ажыг кижиден бүдүрүлгениң экономиказы, бурунгаар хөгжүлдөзү, ажылчын кижилер бүрүзүнүң амыдыралының экижири дорт камаарылгалыг.

Ийе, чээрби беш чыл бурунгаар арыглал фабриказының баштайгы ээлчээ ажылгалга кирген. Ынчан комбинат директору, аныяк даг инженер Ондар Чимит-Доржу Байырович турган. Фабриканың күчүзү, чылда 20 муң тонна даг-дүгү болбаазырадып үндүрөр. Инженер-техниктиг ажылдакчыларын, мурнакчы ажылчыларнын база администрацияның чартыкчы, шын угланышкынын ажыл кылганының түңнелинде, фабрика төлөвилелден 3 катап хөй даг-дүгүн үндүрүп шыдаан.

1976 чылда 64 муң тоннаны берген. Ол-ла чылдың апрель 22-де фабриканың ийиги ээлчээ, бөдүүн руда арыглаар цех ажылгалга кирген. Бо дээрге, канчаар-даа аажок хөй дерилгелер долган, чер кырында 14 каът, чер иштинде 2 каът, каът бүрүзүнүң шөлү бүдүн гектар, шил, бетондан бүткөн тудуг. Инженер оолдарнын бирээзи мындыг чүвени санап каан дээр чүве: бир эвес чаа фабриканың дериг-херекселдерин ап каапкаш, шупту каъттарга ийи каът оруннар чыскаай тургузулуптар болза, ооң иштинге бүдүн Тываның чурттакчы чону улуг, биче чокка кире бээр. Бо баштак деңгелге чаа фабриканың улуун көргүскени ол.

Ам төлөвилел өзүгаар комбинаттың ниити күчүзү 250 муң тонна даг-дүгү болу берген. Мооң мурнуңда баштайгы фабрика күш-ажылчы чедишкиннерни доктаамал чөдип ап турган болгаш тудуг материалдарының Министерствозунуң иштинде соңчарышка чаңгыс эвес удаа тиилеки бооп турган.

1977 чылдан эгелеп кудурукка келген. Салдынган планың чартыгы безин күүсеттинмээн. Ийиги ээчегге ажылдаары-биле билдилиг ажылчынар, тускай эртемниглер херек болбайн аан. Урал, Москва, Казахстан, Красноярск дээш өскө-даа чөрлер аныяк тускай эртемниглерни чорудуп турганнар. А ажылчынар, колдуунда, дүүнү парта артынга олурган школачылар, шеригден халашкан мергежил чок оолдар. Техника чаа, нарын. Ону шигээдип аарыңга үе херек. Ээлчеглерде, участоктарда, бригадаларда шупту чер бүрүден келген, арга-дуржулга чок ажылчынар. Оларны быжыг коллектив кылдыр кижизидеринге база-ла үе херек. Ажылчыларнын мергежили куду болганындан база монтажниктерниң буу-хаа ажыл кылганындан озал-ондак бо-ла болгулаар. Ол үеде каш-даа тыва оолдар, кыстар кол-будун шимчеп турар дериг-херекселдерге алзып, озал-ондакка таварышканнар. Бир катап, шал-бул кылдынган, хөй дозу-

рак долган бункер буступ баткаш, машинист тыва уругну довурак-биле хөөп каапты. План күүсеттинмес болганда, алыр шалың эвээш, күш-ажылдың сагылга-чуруму база кошкак. Комбинаттың шыырак дээн инженер-техниктиг ажилдакчылары акшалыг черлер сүрүп, ырбап эгелээн. Ажылынга күш четпээн дээш, мооң мурнунда мурнакчы удуртукчуга санадып турган комбинат директору В. А. Ухов ажылындан халашкан. Ооң орнунга Джетыгарадан Э. Г. Бутаков деп инженер келген. Ол директор база-ла ажилды өөнделетпээн. Комбинаттан даг-дүгү ап турар бүдүрүлгелерлиг хоорайлар Красноярск, Чимкент, Барнаул, Москва, Спасский-ден дээш өске-даа черлерден «чаңнык» телеграммалар овааланган. «Даг-дүгүндөн ...тоннаны дарый чорудуп көрүңер. Бүдүрүлгөвис турарының кырында келди». Байдал мынчаар бергедеп келирге, ылаңгыя соңгаартан келген инженерлер, ажилчынар Ак-Довурактан сывырлып эгелээннер. Чүглө быжыг туруштуг ажилчынар, оларны кижизиткен, оларга ажил-чын мергежилди, амыдыралга шын орукту айтып берген бүдүрүлгезинге өскерилбээннер. Олар хүн чаңгыс эвес, ийис боор деп идегеп, боттарының даанган ажылын ак-сеткилди-биле күүседип чоруп турганнар. Удаваанда Э. Г. Бутаков база халашкан. Ам Кольск чартык ортулуктан Ю. Т. Комаров деп инженер директорлап келген.

План күүсеттинмейн турган чылдагаанда мындыг чүвени тайылбыр-лавас болза, өске даап бодаашкыннар тыпты берзе хөңнү. 1971 чылда СибцветметНИИпроект институту, рудада даг-дүгү 3,05 хуу деп тодараткаш, ийи фабриканың күчүзүн чылда 250 муң тонна кылдыр санап каан. А херек кырында чүглө чер кырынга ындыг шынарлыг руда турган. Ханылаарга, ол сан бадыткаттынмайн барган. Ол-ла чылын Свердловски-нің геология шинчилел партиязы черни өрүмнөп, немелде шинчилел ажилдарын кылып эгелээн. Ычангаш, 1979 чылда ССРЭ-нің ажыктыг казымалдарның курлавыр талазы-биле Күрүне комитетди, рудада даг-дүгү 2,18 хуу деп эде тодараткан. План угжок улуг, шупту чүве шынга дүүшпейн турда, салдырган сорулганың күүсеттинмейн турганы ол. Планын чоорту эвээжедиң эгелээн: баштай 200 муң, оон 190, 180 дээш-ле бадарга-даа, 1978 чылда чүглө 118,5 муңну фабрика берген, а 1988 чылда, Ю. Т. Комаровтуң баштайгы ажилдаан чылында харын-даа 83,6 муңга бадып келген. Даг-дүгү комбинаттарның баштаар чери — «Главасбест» байдалды өөренип көргөш, чыл планын улам эвээжеткен. Чүглө 1987 чылда ССРЭ-нің Күрүлган чанында Күрүнениң эксперт комиссиязы комбинаттың күчүзү чылда 150 муң тонна даг-дүгү деп бадылаан. Ол ёзулуг шынга дүгжүп турар, чүл дизе 1988 чылда 144,6 муң тонна даг-дүгү алдынган болгай. Во чылын ол пингээттинип болур сан-түн. Даг-дүгүнүң рудада холуксаазы 2 хире хуу диштивис. Демир рудазы болза, 20-ден 70 хуу чедө бөөр, даг-дүгү черле ховар болур. Вир эвес рудниктен 100 «БелАЗ» ишти руданы фабрикаже төпкөш, болбаазырадыр болза, чүглө 2 «БелАЗ» арыг даг-дүгү алыр ышкажыл. Арткан 98 «БелАЗ» ишти.

сай, доуракче шилчий бергеш, үндүр төктүне бээр. Планны 130 муңга бадырып келирге, комбинат ам-на күүседип апкан.

«Тыва даг-дүгү» комбинаты мооң мурнунда планнап каан каражалыг бүдүрүлгеге санадып турган. А 1985 чылдан эгелеп орулга ап эгелээн. 1984 чылда каража 1 млн. 59 муң рубль турган болза, чыл эрткенде 2 млн. 582 муң рубль орулга алган. Ажыл-агый аайланып, башкарылып эгелээн, даг-дүгүнүң өртөө база улгаткан, коллектив ам-на чаңгыс демниг кылдыр быжыккан. А эрткен 1988 чылда, кажан бот-акшаландырышышкын, бот-орулга-чарылгаже киргенде 5 млн. 200 ажыг муң рубль орулганы алган. Комбинат чүгле республика иштинде эвес, а Бүдүрүлгө-тудуг министрствозунуң иштинде социалистиг чарышка тилекчилерниң мурнакчы одуруунче кирген. Хоочун ажылчыннарның бо дап турганы дег, хүн чаңгыс эвес, ийис болган. Чедишикин боду-ла чалгын кырынга ужуп чедип келбээн. Ол дээрге, мергежилинге билдилик бөдүүн кижилерниң, оларның чогаадыкчы арга-дуржулгазының ачызында чедип алдынган. Бо бүгүнүң бадыткалы кылдыр Күш-ажылдың Кызыл Тук орденнерин Донгак Дадар-оол, Иргит Кызыл-оол, Ооржак Долчуң, Деспи Дүктен-оол, Ортун-Назын Раиса, Монгуш Владимир, Ховалыг Шургу, Александр Бойков, Семен Туровец, Николай Панов алдылар. Өске ачы-хавыяа алган мурнакчыларны санаар болза, чаңгыс эвес арын херек. Фабрика ажылчыннарындан ССРЭ-ниң Дээди Советинге Седип Алдын-оол, Сарыглар Николай, Хертек Анатолий соңгуттурдулар. Монгуш Уйнукпан, Өлзөй Чайкина СЭКП-ниң XXVI, XXVII съездизиниң делегаттары, а чиңгине директор Ю. Т. Комаров СЭКП-ниң Бүгү-эвилел парконференцияның делегады. Кижини күш-ажыл алдарга чедирери дээри-ле ылап.

Даг-дүгү комбинаты быжыг бут кырынга көндүрлүп туруп келген. Ырактан көөрге, дыңнаарга ында шупту айтырыглар шиитпирлеттинген ышкаш сагындырар. Ийе, харын ажылчын кижини дугайында сагыш салышышкын мында — кичээнтөйдө. Цехтерниң хөй кезинде чунар, бустаныр, харын-даа эшгир бассейниг черлерини кылып турар апарган. Профилакторийниң адаккы каадында малгаш болгаш суг-биле эмненир черини немей кылган. Ажылчыннарның боттарының күжү-биле чаагайжыкты туттунган коттедж бажыңнар немежип турар. Амгы үедө 60 кижини түр када тудугжуларже шилчий бергеннер. Уруглар садының айтырымы берге байдалда тургустунуп кээрге, орулга бар боорга, 3 харга чедир уругларлыг иелерге чиигелде бооп чадап чок. Чуртталга шөлүнүң айтырымы, уруглар садының тудуу, үр үедө шиитпирлээр айтырыглар ол. А эрткен 25 чылдарның иштинде национал кадрларның саны өскөн болгаш ам чартынындан хөй апарган. Ынчалза-даа, инженер-техниктиг ажылдакчылар-биле ам-даа чегей бис. Вирээде, аныяк өскөн даг институттарыңче белең өөренип кирбестөөн, берге деп санаар. Ийиде, комбинаттың удуртукчулары дээди эртемниг бар турган тускай эртемниглерини өрү деп-

шитлейн турарында. Тускай эртемниг кижиге бурунгаар өзүлде бербеске, ооң эртеми-даа, сагыш-хөөнү-даа турнуга бээр. Аныяктар олардан үлөгөр-чижек алыры чугаажок болгай. Ю. Т. Комаров комбинатты удуртуп эгелээн соонда, дээди эртемниг кадрларны өскөрткөн эккеп чалаары чурумчуй берген. Кижиден кижиге артык, киштен киши кара болгай. Кижиге бүзүрөвөс деп чүве удуртукчунуң национал кадрлар талазы-биле бодалының кызыызын илередип турары ол. Эскелерден дудан өвөс, улуг цех-даа, кылдис-даа удуртуп болур тыва тускай эртемниглер комбинатта бар.

Чоокта чаа-ла комбинаттың бедик хоолайларындан дээр шаар үнгөн доозун, ТЭЦ-тен ак-көк дээрже шөйүлгөн кара ыш, бистиң чоргааралы-выс турду. Чүгө дээрге, ол бүдүрүлгениң, Ак-Довурактың өскелерден ылгавыр демдээ. Шөйүлчөк кара ыш, куу доозун, ажилчыннарның профессионал аарыг-биле аарыры, бо бүгү бистиң медреселивиске дүрүм-биле демей кире берген турду. Эде тургузуушкунуң сергек хады кара хөөгө дуй алзышкан мындыг бодалдарывысты арыдыр шаап кээрге, Черивис, Суувус, Дээривис арыг боорунче чаа-ла сагыш сала бердивис. Хоорай, комбинат туттунуп турда, аразы чоок кылдыр төлевилеттинген деп үстүндө айыттым. Бирээде, тудугну дүргөдедири-биле ынчанган, ийиде, бүдүрүлгө келир үеде кижиге кандыг янзылыг салдар чедирип болур дугайында угаавас, политикавыс мындыг турган. Бөдүүн угаан-биле бодал көөрге безин, бүдүрүлгени-даа, тудугну-даа шийтпирлээни элдептиг. Арыглал фабриказын рудник-биле кожа туткан. Частышкын соонда ийикпе, азы анаа ажил-даа хүнүндө доюлган доозунну сырын фабрикаже өккээр. Мында хат уу мындыг. А фабрикадан көдүрүлгөн доозун база-ла хат аайы-биле Постоянныйже углаар. Доозуннуң өскээр баар оруу чок. Кыш дүжөргө, ТЭЦ-тиң хоолайлардан үнгөн кара хөөзү, ыжы, бузу Постоянный кырынче дүжүп, тудугжулар суурунче-даа саарлып-ла турар. Эге чылдарда фабрика йшти куу туман дег доозун-биле бүргеттинген турган. Ам нормага чедир ырак-даа болза, доозун-биле өзүлүг дайынны сөөлгү чылдарда бүдүрүлгө чери чорудуп эгелээн. 70 чылдардан эгелеп чамдык ажилчыннарывыс, ол хамаан чок инженер-техниктиг ажилчыннар безин асбестоз деп профессионал аарыгдан аарып эгеледи. Даг-дүгүнүң каракка көзүлбөс доозуну өкпе дамырларын дуй чыдып туруп бергеннери ол. Амгы үеде бисте мындыг аарыглыг 10 кижиге бары илереттинген. Ажилчыннар тыныш органнарын респиратор-биле камгаланып турар-даа болза, кижиге бүрүзүңгө ол аарыг бир янзы дээп турарын өскөрдивис. Рудникте хол-биле даш өрүмнээр ажилчыннар бар. Олар 62—63 чылдардан эгелеп мынчага чедир холдарындан перфораторлар салбааннар. Даш өрүмнөп турда, үнгөн доозун өрүмнөкчинин шуут-ла аксы-думчуунче кирер чүве. Ол хирезинде, мынча чылдар иштинде чагыс-даа өрүмнөкчи профессионал аарыгдан аарбаан. Чамдыктары пенсияже шагда үнгөн, хоочу-даа чок чурттап чорлар. А ол ажилчыннар

шупту тывалар болгай. Во чугаамга хамаарыштыр сан-чурагайдан көргүзүлтейн. Кайы хире хөй доозунну, ышты агаарже үндүрүп турар эвес бис. Фабрика ниитизи-биле чылда даштыгаар, атмосфераже-даа 16 муң тонна хире доозун-довуракты үндүрүп турар, ооң иштинден 76 м.биле 100 м. бедик хоолайлар 6 муң тонна хирени. Рудниктен частышкын үезинде, автосамосвалдарның шимчээшкинеринден, чазы, күзүн доозун овааларындан хат-биле катай 10 муң хире тонна доозун агаарже көдүрлүп турар. Хөмүр оттулуп турар электри-чылыг станциязы, үүр-мектеп-сорттаар комплекс-биле кады 2 муң ажыг тонна хүлдү төп, ышты агаарже үндүрүп турар. Ол-ла бүгүден кижиниң кадыныга эң-не хоралы, даг-дүгүнүң доозуну. Фабриканың хоолайларындан үнген доозун бедип алгаш, чоок-кавыда чурттакчылыг черлерге база чедип турар болбайн аан. Ынчангаш, чүгле комбинатта ажылдап турар эвес, а өске-даа чурттакчылыг черлерниң улузу доозун тынгат, кадыын баксырады: боор-дур. Часкы, күскү хатгар кадаанда, куу шаң доозун «Дөң-Терезин», «Шекпээр» совхозтарның тарылга шөлдеринче чаттылып турар болгай. А көгу хөлбеңейнип чыдар Эдегей шынаазы канчап барган-дыр? Ийги ээлчегниң ажыглалга кирбес довураа улуг ак даг апарган шыкче ишкээрлеп-ле орат. Сырын чок чайгы кежээлерде Эдегей шынаазы думаалай кедипкен келин кыс дег, тода көзүлбейн баар. Хөй-ниити бүдүрүлгениң хоразының дугайында чидиг айтырыгны көдүрүп кээрге, ам-на «аа!» деп, комбинаттың удуртулгазы эрткен чылдың төнчүзүндө, ол бүгүгө удур «Экология-95» деп бойдус камгалаар комплекстиг программаны хүлээп алган. Ында хөй-ле хемчеглерни доозун-довурак, ыш-бусту эвээ-жедири-биле кады көрдүнгөн. Чүгле республика төвүндө эвес, район бүрүзүндө бойдус камгалалының комитеттери тургустунган болганда, комбинаттың бо программаның боттанылгазын хынаары оларның чугула ажылы болуру албан.

Хайнышкыныг 25 чылдар соовуста калган. Ол чылдарныг иштинде «Тыва даг-дүгү» комбинаты, Ак-Довурак хоорай тыва ажылчын аңгыны эзулуг дарганнаар бир төвү болган. Маңаа ажылдап келген аныяк кижини чүгле мергежил чедип аар эвес, күш-ажылчы найыралдың дүрүмүн, язы-бүрү нация чон-биле интернационалчы кижизидилген ап, ажылчын кижиниң өскелерден ылгалдыг эки мезүзү, бурунгаар депшилге дээш кызымак чорукту бодунга шингээди ап турар. Ынчангаш, ажылчын хевинге даг-дүгүнүң удазынары чыпшына берген аныяк оолду, кысты көрүңерзе, ол ажылдап-даа билир, индир кырындан көс дег чидиг сөстөрни сөглөп, шүлүктү, тоожуну-даа бижип болур, делегейниң кандыг-даа булуңунга чорааш, бодунуң чонунуң ат-алдарын хирге-чамга дээртпес дээрзин бүзүредип каайн. Ажылчын хептиг, кадыг шырайлыг хоорайныг кижизидилгези ыңдыг. Кижини кажан-даа эргээ өөртпес, бергээ өөредир.

Даг-дүгү арыглаар комбинаттың төөгүзү дээрге-ле, Ак-Довурак хоорайныг төөгүзү-дүр. Ак-Довурактың, комбинаттың шүлүглели ам-даа

уламчылыг. Ам-даа кылыр тудуглар хөй. Комбинат чүглө 7 сорттуг даг-дүгү үндүрери-биле кызыгаарлаттынмас. Даг-дүгүнүң артынчы довураандан, даг-дүгү холумактыг картон кылыр цех тудуу ам чоруп турар, оон улай маңаа шифер кылып эгелээр. Бо чылын Кыдат Улус Республика-биле садыг харылзаазы эгелээн. 700 тонна даг-дүгүн оларга чүдүрер бис. Ак-Довурак хоорай кижжи назыны болза, чедишкен чалыы чылдарынче кирип тура, биеэги шириин арын-шырайын ам-даа өскертпээн. Хүн бүрүнүң ажыл-амыдыралы дээш сагыш-човаашкын ооң херечизи ол.

Артур ХЕРТЕК

«ДИРИГ СЕН БЕ, ШИВИЛИГ?»

Чажым чажып, саңым салып, йөрөөп чорааным Шивилиим ам-даа дириг сен бе? Артыжымның айдыс чыды кудай-дээрже кушталып үнүп турда, сеңээ мынчаар чалбарып чордум чоп. Ону таан кайын уткан деп сен. Чаңгыс-ла мөн эвес, сени адап-сурап келген хөй-ле улус база:

Өршээ, өршээ, Алдын Аржааным!
Аар аттыг, хоор шолалыг Алдын Аржааным!
Ачылаң-човалаңга аргалыг-дузалыг
Аржааным!

Чоннун аарыг-аржыын арылдырып,
тайылдырып, өршөөңер, Алдын Аржаан!
Агым-көгүм өргүп, артыш-саңым салып,
сержим-чажым өргүп тур мен,
Алдын Аржааным!

Ээ-га, чылдар эрткен тудум, кижилерниң аажы-чаңының, чаңчылдарының өскерлирин аарай. Кижилерниң хоочу-когун эмнеп-домнап чораан күжүр аржааным бо хүннерде бодуңну харын эмнээр болза эки апарганын чоокта чорааш көрдүм. Войдустан дескел чок төлү — кижиниң сээң моон соңгааргы салым-чолуңну оваарып көрбөй, аар кемдээшкин-нерге чедирип чорууру ол-дур. Кижиниң холундан чаңгыс сен кайын көргээн деп сен. Сеңээ чедериниң бетинде Бай-Талды эрткеш, Мешкен-Хөлдеп өрү өскээр ийик чоп. Шаанда ол хөлдүң куштары дигии-биле ужул үнгенде, хөлбегер дээр көзүлбөй баар чорду. Ам кандыг-дыр чээ? Мешкен-Хөл ээнзирээн, ында-мында чаптанчыг төлдерин өдөртип алган каш санныг өдүрөктерден база дуруяалардан башка чүү-даа көзүлбес.

Сээң радонунун күчү-күжүнүң чажыды ажыттынып, ат-сурааң делгерээнден бээр ыңдыг-ла үр эвес үе эртти. Ынчалза-даа ол кыска өй

сеңээ кайы хире кемниг-уржуктуг болганын бодуң билип, ханың болур элеп-чугуң төп, карааң чажы болур шалыңың чажып чыдыр сен.

Тывалар аржаан кирерде, дыка-ла чурумнуг чораан улус. Аңаа четпейн чорааш-ла, аът-хөлгезинден дүжүп, тайга-таңдызынга, аржаан-суунга йөрөөлин салып, чалбарыыр чораан. Ол чаңчыл төнчүзүңге чедир эвес-даа болза, амдыгаа дээр сагыттынып чоруурун билир бис. Сен-даа билир-ле болгай сен, Шивилиг.

Вир катап чорааш, аныяк кижиниң мыгчаар сымыранып ырлап олурганын дыңнадым ийин. Ону дыңнааш, кижиниң сагыш-сеткили дойдуп, сен дээш чоргаарал, хүндүткели хөрек-чүректи долуп келир чораан.

Элик, хүлбүзүң бодап келбедим, Аржааным!

Эмиң-таңың дилеп келдим, Аржааным!

Аңың-меңиң бодап келбедим, Аржааным!

Аарым, берттим эмнедип келдим, Аржааным!

Сээң аас-кежиктиг хүннериң казырга-шуурганга алыскан дег, халдып эрте бергени ол бе? Кажан шагда аарыг-хоочулуг аалчыларыңны аржаан суунуң хөглүг кыңгыраажы-биле, арга-арыңың өөрүшкүлүг шиилеп-коолааны-биле уткуп ап, чыргадаан кижиниң караан дүргөн-не ажыдып, сегидиптер дээш кызар чордуң. Сен ыңчан кончуг эки билир турган сен. Аалчы кижини сээң долгандыр турар арга-арыңың аң-меңиң-даа, оът-сигенин-даа, ыяш-дажын-даа төтчеглевес турган. Өгбелерниң ыдыктыг хоойлузу ыңдыг турду.

Кижини бүрүзү-ле сеңээ кайынын-на хора чедирерин, бак чаңнаарын күзеп чоруур деп аан. Дер-күжүн үндүрүп, сээң салым-чолуң дээш дүн-хүн чок сагыш човап чоруурлар база хөй. Ыңчалза-даа олар амдызыңда бүгү тургустунуп келген шийтпирлезе чогуур айтырыгларны шийтпир-лептер дээш күш четпейн турарлар-дыр ийин. Бай-Тал көдээ Соведи-даа, СЭКП Бай-Тайга райкомунда сээң салым-чолуңуң дугайында айтырыгны чаңгыс эвес удаа хүн айтырынга тургузуп келген-не болгай. Харалаан, чугаа чугаа болуп хевээр артып, дээштиг хемчеглер эвээш алдынып турары хомуданчыг. А бир эвес сен республика чергелиг курорт турган болзуңза, кайы хире магалыг турар ийик. Ёзулуг ээ ыңчан сеңээ тыптып, сени өскелерниң кам-хайыра чок шургуушкунундан камгалап шыдаптар турган ийик. А амдызыңда сээң салым-чолуңуң дугайында айтырыгны кайда-чүде Красноярскиде чыдып алган курорттар эргелелиниң даргалары шийтпирлеп турар болгай. Олар чурттуң ырак-узак булуңнарындан келген чалатпаан аалчылар сээң кат-чимизиңни, тоорук-чочагайыңны кам-хайыра чок төтчеглеп турарын кайын билерлер.

Тыва кижини таңды кежин — кат, тоорук чыгганда, хөлчөк камныг. Катты чыгырынга үр үе негеттинер-даа болза, хол-биле чыыр, тоорукту мерге, ыяш-биле шыпшык бажыңга үнүп алгаш пештүң келир чымгы дүжүт бээр чиирбейлеринге дегбейн, камны аажок дүжүр шапкылап

аар. А Тывага санныг хонуктуг кээп турарлар ындыг эвес-тир. Катты комбайн дээр херексел-биле шүүрөп кааптар, тоорукту сывы-биле каттай сып апаар. Чаңгыс хүнде хырнын бодап чурттаар чүве болза, бисти долгандыр турар бойдустан чүү артарыл чээ?

А машина-балгатты ап көрээли, Шивилиг! Олар сээң оът-сигенини кайы хире таптап, бензин, үзү-биле бужартадып турарын көрүп-ле турар болгай сен. Кандыг марканың, кандыг дугаарлыг машиналарны мында чок дээр! Красноярскиниң, Читаның, Новосибирскиниң, Тываның, Челябинскиниң, Алтайның дээш оон-даа өске. Шак мындыг «аалчыларның» шургуушкунунуң түннелинде «Бай-Тал» совхозтуң ажыл-ишчилеринге аыш-чем аймаа безин чедишпейн баар. Хамык ужуру аржаанга дыштанын келгеннерде-ле болгай. Олар 20—30 чедир хлебти машиназынга долдур дыгып алгаш, чычаңнадып чоруй баргылаар. А сизин белеткелинде кижилерниң, малчыннарның дугайында сагыш човаашкынның бодал оларның бажынга кайыын кирер ийик. Садыгжылар бо бүгүнү билип тура-ла, оларга өй-хемчээл чокка аыш-чемнерни садып турары элдептиг. Бир эвес мындыг «гастрольдаан» дыштаныкчылар эвес болза, чем айтырымы кайын чидиг турарыл. Магазинге хлеб киригенде, көргөн болзуңарза. Баскылажыр чүве-ле болгай. Хөйүнү көрүп «кезээн» бай-талчыларның хлеб дээш «тулчуп» турары ол ышкажыл. Ужуру болза, хлеб кижин бүрүзүңе чайлыг четки дег. Совхозтуң ништи чурттакчы чонунуң санын, оларның хлеб кылыгларынга херегделин өөренип көрүп турар черлер база бар-ла болгай.

Оо, Шивилиг! Сээң ачыңны сурап келгеннерниң бир кезээниң база бир бак уржуун көргөн боор сен. Олар Саян ажыр сөөртүп келген арагадарызын тыва оолдарга дүк, кешке орнап, саарып, улуг өртекке садып турарлар болгай. Ынчангаштың «кургаг» зонага эзирик аныктарнын көстүп келириниң чылдагааны мында ышкажыл. А тыва чонумнуң чөгөнчигин көрүңер даан. Чартык литр ыт ишпес кара сугга төрөөн чериниң бойдузун, чонунуң ат-алдарын садыпканы ол ышкажыл. Чиижөө өртек-биле ажыг суг садып турар кижилер бойдуштуң кайгамчык чаражын кайы хире бужартадып, чүгле хүнүн, думчуун бодап меннип турарын көрө тура-ла, кандыг-даа хоруп, доктаадыптар сагындырып кылбас-тыр бис. Бистин төрөөн черивиске ээ болуп шыдавазывысты, тоомча чогувусту ажыглап алгаш, ындыг кижилерниң чамдыызы (дөгерези деп адап диттикпес мен) кара туразында аажылап, аржаанның администрациязынын чөптүг негелделерин каржызы-биле хажыдып турар-ла болгай. Чаа чижек, сооваанда силерниң кичээңгейиңерге чедирейн. «Шивилиг» аржаанынга киргени дээш хонук-хуусаазын барымдаалавайн, улуг кижиден 5, а бичини кижиден 3 рубльди тыргып ап турар. Дыштаныкчылардан кирген орулга кайнаар-даа барбас, а аржаанның чаагайжыкдылгазынче кирип турар болганда, кижин бүрүзү боже билишкениң көрзе эки. Амгы үеде кайда-даа халас кежик кайда деп. Бүгү-ле чүүлдер дээш төлээр апаар.

А кадыкшыл дээнде, ооң дугайында бодаан ажыы чүл? Ындыг турбуже, эрткек чоокку хүннерде Красноярск крайдан келген орус хамааты эштер акша төлээринден ойталап, кассирниң негелделерин думчукка-даа какпайн, аржаанче кирер херимниң хаалгазын буза үстүрүп, таварып эрте берген. Мындыг бужар чүүлдер-биле шийтирлиг демиселди үндүрер үе келбээн бе? Үстүнде чугаалааным ышкаш, «Шивилигни» республика масштабтыг курорт кылдыр үе шагда-ла келген боор. Ынчанмас болзувусса, каш чыл эртсе хайыралдыг Шивиливистиң ора-сомазы-даа артпас дей берди.

Кадын быжытлап, аарыг хоочузун эмнедип алыр дээш кээп турган болза чүү деп чүү дээр ийик, а кажан кара туразында барып, бажы элтени бээрге, кижиниң сеткилинге килең дээрден башка өске чагай бодал сыңышпас-тыр.

Кижиниң холгаарлаашкыны эвес болза, бойдуштуң дең-дески чоруу чылдан чылче өскерлиш чок чедип келир ийик. Чамдыкта бистер, кижилер, бойдуштуң оозун өскербейн, угаан-медереливис сагындырып, чемелеп турда-ла, боттарывыстың арын-нүүрүвүске окта таарышпас чованчыг, бужар чүүлдерни кыла бергилей бээр бис. Ындыг чижектерни аржаанның амыдыралындан хөйүнү көрүп болур. Бир катап амыдыралче көрүжүвүс согурара бергеш, бүгү назынывыста согур болуп артып калбас бис бе? Ол дег коргунчуг чүүл чок ышкаш? Амыдыралче көрүштүң согурарары дээрге-ле, тоомча чок чорук, ажырымчы сеткил, төрөөн чериниң, бойдузунуң салым-чолу дээш ээ-харысгалга чок болуру, келир өй база салгал дээш сагыш човап билбези болгаш оон-даа өске хөлөгелиг, четпес чүүлдер-дир. Чырык чер кырынга чаңгыс удаа төрүттүнүп, чурттаар болганывыста, ону утпайн чорзувусса, экивис-ле ол. Амыдыралды шак ынчаар чурттап эртсе, кажан-бир шагда «мен чуртталгамны хилис эртирбөөн мен, ооң арыннарында сеткил-сагыжымны өөртүп, чоргааралым оттуруп, арын-нүүрүмнү өпейлей бээр черлер база бар» деп дидими-биле чугаалап болур бис...

Шивилиг! Сээң дугайында чугааны чорудуп тура, национал айтырыгыны бичии-даа бол, дээптейн, хорадавас сен, аа? Ийе, мен билир мен. Бүгү-ле ыдыктыг, чараш чүүлдер национализм, шовинизм, расизм дээн чижектиг бужар чүүлдерге удур деп аан. Сен база аңаа удур сен. Ынчалза-даа сээң дыштаныкчыларыңның чамдызы өскөлөрниң чөптүг негелделеринге «чер силерниң-дир, а эрге-чагырга бистерниң» деп чөңгээлиг хары берип турда, ында национализмниң чыды, ора-сомазы безин чок деп канчап диттир бис. Шак бо хомуданчыг домактан алырга бистер, тывалар, баштай агаар тынып, баштайгы амыдыралчы кылажывыс кылып эгелээн төрөөн, тыва черивистиң ээлери эвес болуп турар ышкажыл бис. Ооң салым-чолун шийтирлеп шыдавас, эрге чок, «ээ-аалчы» апарганывыс ол ышкажыл? Хомуданчыг, хораданчыг эвес-тир бе? Тывага чаңгыс катап келген америк эртемден Дион Грир безин кижилерниң дең-дески

эвезин эскерип, тываларны Американың эрге чок индейлеринге демейлей бергенинде база ужур-ла бар. «Хат чокта сиген бажы кайын шимчээр».

Сени сактып кээримге, Шивилиг, хөй-ле хөрөк өйгөн бодалдар угаан-мээмни шыйлашкын дег үттөп, уйгу-дыш бербестөп, ыымны келдире бээр-дир.

Ээ, мээң хайыралдыг Шивилиим! Ам-даа дириг-дир сен аа? Моон-даа соңгаар сээң күчү-күжүңнү магадап, ооңну алгап, чажыым чажып, саңым салып, буян-өршээлиң дилеп, йөрээп-чалбарып чеде бээр мен. Чүгле мээң йөрээлдерим кажан-бир шагда сөөлгү апарбазын күзээр-дир мен. Бойдустуң чаяап берген агаарын тынып, дириг чорааш, сен дээш дүвүрөп, мунгарал, килеңнеп, демисежип артар мен. Мээң демиселимге кудай-дээр, агаар-бойдус, улус-чон дузалажыр болзун. Ынчан биске чүү-даа коргунчуг эвес. Дагны безин оруувустан чайладып, кажыктай согуп-тарыга белең бис. Чүгле меңээ ундаравазынын, чегенмезиниң күжүн бер, оо, мээң күчүлүг Шивилиим!

Д О П Ч У З У

ТООЖУЛАР, ЧЕЧЕН ЧУГЛАЛАР

<i>Екатерина Танова.</i> Дошкун чылдарның чазы. Тоожу- дан эгелер	3
<i>Куулар Черлиг-оол.</i> Сек	22
<i>Монгуш Көжелдей.</i> Мөңгүн билзек	32
<i>Василий Монгуш.</i> Саарылга	41
Хүлср-оол	42
Айыылдыг	44
Аалчылар	45
Ши	47
<i>Василий Хомушкы.</i> «Чоннуң айбычызы»	49
Ажык дыннадыг	50
Элдептиг болгулаар	51

ШҮЛҮКТЕР

<i>Александр Даржай.</i> «Ажырбас!»	53
Дириг чораан назынымда	56
Чиргилчин	57
«Өзээмге киир, ханым доңур»	57
<i>Олег Сувакпит.</i> Чогум чүнү күзексээр мен?	58
Кыраан кижги	59
<i>Владимир Серен-оол.</i> Өрүглер	61
<i>Монгуш Доржу.</i> Ыдымның өлгенинге	64
Уруг эжим дааранып ор	65
«Хары кижги куспаандыва...»	65
«Хемчик унун хаажылай...»	65
Чүректің ырызы	66
Чагыг	66
<i>Салчак Молдурга.</i> Чуртталгамның чулалары	67
Туяа	68
<i>Зоя Намзырай.</i> Чалгыгларынн хомудалы	70
Гулистанның кыстарынга	71

<i>Артык Ховалыг.</i> Үш үне	72
<i>Антон Үержаа.</i> Хөглүг эвес шүлүк	74
Оочурлар	75
Дүжүрткен кижиге	75
«Уругларын эдертипкеш...»	75
<i>Чүрөгүй-оол Доржу.</i> «Сагызын дег чарылбазым — өң- нүктерим...»	76
«Танды сын-даа ажар арттыг...»	76
Моол черге	77
Гоби	77
«Авай?!»	78
<i>Мария Күжүгет.</i> Чаңгыс-ла ай дургузунда	78
«Эът быжыр хайны бээрге...»	79
<i>Лидия Иргит.</i> Сеткилимниң уяралы	79
Поэзия чокта	80
<i>Николай Ооржак.</i> Өглеривис	81
Чечек аттыг чараш кыстар	82
Авам караа	82
<i>Октябрь Туң-оол.</i> Афганистан	83
Чаа-Хөлүм — өпей ырым	84
<i>Эдуард Мижит.</i> Ийи көрүш	85
Арын-нүүр	85
«Кем чок арыг карактарым өртемчейже...»	86
<i>Виктор Чотпуң-оол.</i> Өөрүшкүм	87
Черде истер	87
<i>Аңгыр-оол Күжүгет.</i> Төрээннерим	88

ОЧУЛГАЛАР

ОРУС ЧЕРНИЦ МӨНГЕ АЛДАРЫ	89
<i>А. С. Пушкин.</i> Египет дүннери. Очул. <i>Н. Куулар</i>	90

ЛИТЕРАТУРАЛАРНЫҢ НАЙЫРАЛЫ — УЛУСТАРНЫҢ НАЙЫРАЛЫ

<i>Юрий Кюнзегештин</i> очулгалары	
<i>Токтогул Сатылганов.</i> Совет чазак мандызын-на	104
<i>Раиса Ахматова.</i> «Космос соогу бажыңымга салгын- назын...»	105
<i>Петр Тобуроков.</i> «Дээрнин, черниц шапшылгазын...»	105
<i>Паслей Самык.</i> Бодум	106
<i>Дондок Улзытуев.</i> «Күннээн ышкаш сенче сыңнып...»	107
<i>Фатима Байракумова.</i> «Салым. Сени чүү деп адаар чүвөл?..»	108

ГОБНОНУЦ ЧОГААЛЧЫЛАРЫ — «УЛУГ-ХЕМДЕ»	109
<i>Евгений Шморгуи. Шортан. Очул. А. Делгер-оол</i>	110
<i>Василий Басараба. Кызыл аъттар. Очул. М. Хомушку</i>	121
<i>Любовь Пшеничная. Чаггыс чалгынныг. Очул. Н. Куулар</i>	126
<i>Юрий Береза. Тулган пиджак. Очул. Н. Куулар</i>	129
<i>Анатолий Крыловец. Аныяксааны азы арын-пүүр дарыгын аныязы. Очул. М. Хомушку</i>	131
<i>Андрей Сытай. Айлаң-куш. Очул. М. Хомушку</i>	132
<i>Владимир Демин. Оочур. Очул. Н. Куулар</i>	136

ТӨӨГҮНҮН БАЛАЛЧАК АРЫННАРЫ

<i>Галина Сайзуу. Ачам — Оюн Данчайнын дугайында туу билер мен?</i>	138
---	-----

КИЖИЛЕР, ЧЫЛДАР

<i>Маадыр-оол Ховалыг. Дадаазын дег даам-дүгү</i>	153
<i>Артур Хертек. «Дириг сен бе, Шивилиг?»</i>	169

На 1 стр. обложки слайд фотохудожника А. Л. ФУРМАНОВА

Литературно-художественный альманах

УЛУГ-ХЕМ № 72

На тувинском языке

Редактор А. У. Кужугет. Художественный редактор М. Ч. Чооду.
Технический редактор А. А. Чернова. Корректор В. С. Кара-Сал.

Сдано в набор 7.07.89. Подписано к печати 28.08.89. ТС 00422. Формат 60×84¹/₁₆. Бумага тип. № 1. Гарнитура литературная. Печать высокая. Физ. печ. л. 11. Усл. печ. л. 10,23. Усл. кр.-оттисков 10,52. Уч.-изд. л. 10,39. Цена 70 коп. Тираж 10 000 экз. Заказ № 1788. ТП 1989 г. Тувинское книжное издательство, 667000 Кызыл, ул. Щетинкина и Кравченко, 57. Типография Госкомиздата Тувинской АССР, 667000 Кызыл, ул. Щетинкина и Кравченко, 1.

70 коп.

**КЫЗЫЛ
ТЫВАНЫҢ НОМ
ҮНДҮРЕР
ЧЕРИ**